

društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca- 2007. godine

(prvi izvještaj)

RODNI BAROMETAR U CRNOJ GORI

Vlada Crne Gore
Generalni sekretarijat
Kancelarija za rodnu ravnopravnost

Izdavač:
Kancelarija za rodnu ravnopravnost Vlade Crne Gore

Urednica:
Nada Drobnjak

Dizajn:
Slađana Bajić

Štampa:
DPC, Podgorica

Tiraž:
500

Vlada Crne Gore
Generalni sekretarijat
Kancelarija za rodnu ravnopravnost

RODNI BAROMETAR U CRNOJ GORI

*društveni položaj i kvalitet života
žena i muškaraca- 2007. godine*

(prvi izvještaj)

Dr Marina Blagojević

*Alterra MB – Research Centre for Gender and Ethnicity
Budapest*

S A D R Ž A J

Predgovor	7
Zahvalnica	9
1. Teorijski okvir istraživanja	11
2. Metodološke napomene	17
3. Opis uzorka	19
4. Rad i zaposlenost	30
5. Vlasništvo	46
6. Brak i/ili partnerstvo	49
7. Roditeljstvo	63
8. Zdravlje	69
9. Socijalne mreže	80
10. Društveni i politički angažman	84
11. Društvena slojevitost i kvalitet života	86
12. Rodne razlike i sličnosti u stavovima	96
13. Gubitnici/e i dobitnici/e tranzicije	99
14. Zaključci	178
15. Preporuke za rodne politike	180
16. Summary- Kratak pregled istraživanja na engleskom jeziku	181
17. Bibliografija	187

P R E D G O V O R

Zakonsko uređivanje rodne ravnopravnosti je međunarodna obaveza koju je Crna Gora prihvatila ratifikujući više dokumenata UN iz ove oblasti, kao i međunarodnih dokumenata evropskog sistema ljudskih prava jer je problematiku rodne ravnopravnosti nemoguće odvojiti od jednakog priznavanja, uživanja i zaštite ljudskih prava, realizacije socijalne pravde i sastavni je dio održivog razvoja. Takođe, rodna ravnopravnost, kako na zakonskom, političkom tako i na nivou stvarnosti je nužna pretpostavka koja Crnu Goru približava evropskim integracijama i krugu zemalja Evropske Unije ali i ispunjavanju postojećih obaveza kao države članice Savjeta Evrope.

Zakon o rodnoj ravnopravnosti, usvojen jula 2007.godine, je jedan od zakona u grupi antidiskriminatorskih zakona, kojim se bliže uređuje način ostvarivanja Ustavom garantovanog prava na ravnopravnost muškaraca i žena i obaveze države da vodi politiku jednakih mogućnosti. Jula 2008. godine usvojen je i Plan aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori- PAPRR koji je profilisan tako da se idejno, politički i pravno uklapa u sistem Crne Gore. Osnovna ideja kojom je PAPRR protkan je ideja uravnoteženog i stabilnog razvoja Crne Gore sa ciljem priključivanja evropskim integracijama. Politička dimenzija PAPRR-a vidljiva je u njegovoj povezanosti sa ostalim usvojenim razvojnim dokumentima, strategijama, politikama i u mnogim svojim dijelovima predstavlja njihovu realizaciju.

Ipak, klackalica ravnopravnosti između muškaraca i žena, još uvijek, je u ravnoteži samo kada se oni upoređuju po broju u ukupnoj populaciji (mada je prava istina da je žena za nijansu više i da ih je 50,78%). U svim drugim slučajevima jedna strana preteže. Uobičajeno je da je to ona muška strana jer su, u principu, muškarci tamo gdje je moć. No, ovakvu tvrdnju je često teško argumentovati tačnim podacima. Zbog toga su jedan od osnovnih preduslova za kreiranje i sprovođenje rodno senzitivnih politika, koje imaju institucije vlasti, tačne i pouzdane informacije o broju, statusu, kao i problemima sa kojima se suočavaju muškarci i žene u savremenom crnogorskom društvu.

Poslednjih godina, od kada se intenzivnije govori o potrebi ostvarivanja rodne ravnopravnosti i zahtijeva orodnjavanje svih politika, mnogi podaci o ženama i muškarcima postaju dostupniji i već postoje i publikuju se u saradnji Zavoda za statistiku

Crne Gore- MONSTAT i Kancelarije za rodnu ravnopravnost. Međutim, ovi podaci nam ne pružaju jasnu sliku o kvalitetu odnosa između žena i muškarca, niti otkrivaju njihovo mišljenje o ovim odnosima već ukazuju samo na brojčane odnose između muškaraca i žena. To je bio razlog da Kancelarija za rodnu ravnopravnost kandiduje UNIFEM-u projekat sa ciljem da se realizuje istraživanje koje će pružiti informaciju o tome do koje mjere je javnost u Crnoj Gori senzibilisana za probleme rodne ravnopravnosti. Projekat je odobren i istraživanje je dobilo ime « Rodni barometar u Crnoj Gori, 2007: socio-ekonomski položaj i kvalitet života žena i muškaraca» po uzoru na finski rodni barometar, ali i na one urađene u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Bili smo privilegovani da profesorica dr Marina Blagojević, i pored velike zauzetosti, prihvati da realizuje ovaj projekat.

„Ovo istraživanje «mjeri» rodne odnose različitih vremena: vremena dugog trajanja (prisutna u našim svakodnevnim praksama kao istorijsko nesvjesno) socijalizma, tradicije i tranzicije u okviru projekta Strategije za smanjenje siromaštva u jednom društvu na poluperiferiji Evrope.“ - napisala je u recenziji profesorica dr Mileva Filipović. Ona je, takođe, napisala: „Bitno je naglasiti da ovo istraživanje može poslužiti kao orijentir, putna mreža za politike koje će voditi smanjenju siromaštva, poboljšanju kvaliteta života i najvažnije, ono daje instrumente koji dozvoljavaju da se shvate neki najbolje prikriveni aspekti rodnih odnosa u savremenom crnogorskom društvu u kojem kampuju rodni režimi socijalizma, tradicionalizma i kapitalizma. Pošto su i žene saučesnici u reprodukciji svoje potčinjenosti koju podnose, kao i muškarci koji je vrše, jedan od glavnih instrumenata je obrazovanje za promjenu društvenih uslova proizvodnje znanja čemu doprinosi ovakvo istraživanje.“

Recezent dr Veselin Pavićević je preporučio: „S obzirom da su nalazi istraživanja značajni za identifikaciju problema u ostvarivanju rodne ravnopravnosti u procesima društvenih promjena koje su u toku, ovakvu vrstu istraživanja bilo bi korisno obavljati longitudinalno kako bi se omogućilo kontinuirano praćenje promjena, uočili trendovi, i na taj način stekla saznanja neophodna za strateško planiranje, ali i preduzimanje konkretnih mjera u pravcu postizanja rodne ravnopravnosti kao demokratske vrijednosti.“ i mi ćemo se truditi da ovo bude tek prvo u nizu istraživanja.

Kancelarija za rodnu ravnopravnost se zahvaljuje UNIFEM-u, autorki i recezentima što je bila u mogućnosti da realizuje ovaj projekat i njegove rezultate učini dostupnim javnosti. Zahvalnost, takođe, želim izraziti svima koji su radili na tehničkoj obradi teksta i u pripremi ove publikacije.

Nada Drobnjak

*Šefica Kancelarije za rodnu
ravnopravnost Vlade Crne Gore*

ZAHVALNICA

Ovo istraživanje ne bi bilo moguće da u njemu na neki način nijesu učestvovali mnogobrojni i različiti akteri. Ovom prilikom bih se prije svega zahvalila Kancelariji za rodnu ravnopravnost, Vlade Crne Gore, i njenoj šefici, Nadi Drobšnjak, koja s puno razumijevanja i istrajnosti „pomjera granice“ mogućeg kada je riječ o uspostavljanju rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori, i koja dobro razumije da bez kontekstualizovanog znanja nijesu moguće kvalitetne rodne politike. Zahvaljujem joj se na ukazanom povjerenju, na razumijevanju i na podršci, kao i na dugogodišnjem prijateljstvu. Takođe, zahvaljujem se Agenciji TNS Medium Gallup International, koja je krajnje profesionalno i efiksano obavila terenski dio istraživanja. Zahvaljujem se kolegini Ljubomirki -Miri Asović, koja je bila asistentkinja u istraživanju i sa mnogo entuzijazma obavila nimalo lak posao ispitivanja fokus grupa i sa mnom nesebično podijelila mnoštvo veoma zanimljivih uvida. Zahvaljujem se kolegini Neveni Ivanović, koja je u okviru svoje prakse u Alteri MB- Istraživačkom centru za rod i etnicitet iz Budimpešte, obavila dio obrade i analize empirijskog materijala. Zahvaljujem se ispitanicama i ispitanicima koji su učestvovali i u anketi i u fokus grupama, i pokazali spremnost da daju odgovore na pitanja koja su ponekad zadirala u sferu intimnosti i privatnosti. Takođe, zahvaljujem se Filipi Blagojević koja je veoma profesionalno i efikasno uradila grafičku prezentaciju anketnih rezultata istraživanja i time učinila tekst prijemčivim za široku čitalačku publiku.

„Ne dijelim poslove na muške i ženske ili poslove na teže i lakše. Žena ne može da cijepa drva zato što nema snage, a ne zato što je žena. Muškarac može da pegla svoju robu, da pere suđe, da čisti, isto kao što žena može da popravi automobil ako to zna ili napumpa gumu. Odrasla sam u takvoj porodici koja na stvari gleda tako. Tata je sto puta meni spremio ručak, i tata i majka su mi opeglali i mislim da je to sasvim normalno, što i ja očekujem od svog supruga. I nema da on meni lupa šakom o sto i pita gdje mu je ručak kad dođe poslije posla. Naravno, i ja imam svoj život i naravno da ću da nahranim svoju porodicu, nijesam egoista ali i muž i žena jednako treba da ulažu u svoj dom.“

„Majka prima materijalno 50 eura, sestra nezaposlena, žena nezaposlena, ja nezaposlen, dvoje djece. Mučim se, radim. Imamo selo pa se nekako živi. Nemamo stoke. Kad ispadne negdje fizički rad odradim ga sa nekim. Ništa mi nije teško da radim kad moram. Imam 37 godina i već me leđa bole. Osim ovih duševnih problema što cio život trpim, imam i fizičke probleme.»

„Kad god se priča o meni kao o mužu koji eto zna i da skuva, ne samo isprži jaja, nego napravi i supu, ispeče kolače, ribu, roštilj, mojoj supruzi kažu: 'blagotebi i blago onoj kući gdje si ti došao', što znači da u većini nije tako i da je to fenomen. Podrazumijeva se da ću, ako žena ode na službeno putovanje od nekoliko dana, ja morati da kuvam i spremam i to za sve dane, nemamo pomoć baba, đedova itd, tako da je to sasvim normalno.“

„Položaj žena na selu je vrlo težak. Žena na selu ima posla maltene od kad ustane dok legne da spava. Prvo, obaveze su joj da namiri stoku, da bi je poslala na ispašu. Zatim stoka mora da se pazi, da se napaja, da ne ostane bez vode. Naš kraj je bezvodan pa stoka mora da se očera i po nekoliko kilometra, do najbližeg pojila. Žena mora da vodi računa o muži ako hoće da proizvede kajmak i sir. Za ostale mesne proizvode treba mnogo truda i rada, da bi sve bilo onako kako treba. Što se tiče i drugih seoskih proizvoda, veliki je problem prodati ih. Moja obaveza je i da proizvode iznesem na pijacu i prodam ih. Treba doći do pijace u Nikšiću. Treba nam najmanje sat vremena. Treba preći pedeset kilometara da se to proda, a kući treba ostaviti i djecu i sve druge obaveze. Što se tiče obaveza u kući ja moram da uradim svoj dio. Znači kao svaka žena da skuvam, operem, očistim i uradim sve ostalo, da spremim djecu u školu. Kad dodju iz škole da im bude sve spremno da rade školske zadatke.“

„Radim u jednoj privatnoj poljoprivrednoj apoteci, radim 6 sati i u jednoj državnoj firmi 8 sati. Znači, radim čitav dan i sa jednog posla idem na drugi posao i tako je već četvrti mjesec. Ranije sam samo radila na jednom poslu. Drugi posao sam počela da radim zbog ekonomske situacije, jer od jedne plate ne mogu da podižem djecu. Moram da izdržim kad muka natjera. Ujutru iz kuće izlazim u 6:15 a dolazim kući u 8:15.»

« Položaj muškaraca u Crnoj Gori je po mome mnogo težak, ljudi nemaju posla, nemaju od čega da žive, ne žene se. U mojem naselju poznajem mnogo momaka koji se ne žene, a šta je razlog, najviše nezadovoljstvo zbog toga što ljudi nemaju posla, nemaju neku perspektivu za svoju budućnost i da stvara porodicu.»

1. TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

1.1. Tranzicija «odozdo»: svakidašnji život

Ovo istraživanje je rađeno u duhu zalaganja za rodni pristup u analizi razvoja, pri čemu je fokus na svakidašnjem životu. To znači da su ispitivane: ekonomska osnova na kojoj se svakodnevni život odvija, način na koji se on organizuje u okviru porodice i domaćinstva, kao i institucionalno okruženje koje iz perspektive svakidašnjeg života utiče na tu organizaciju. Posebno su ispitivane rodne dimenzije praksi i običajnosti na nivou svakidašnjeg života, kao i stavovi koji su sa tim praksama u vezi. Ipak, akcenat u ovom istraživanju nije bio na stavovima, već upravo na praksama i na strukturama koje uslovljavaju ovakve prakse. Takođe, akcenat je bio na razumijevanju velike promjene koja je u toku, a koja se najčešće označava kao «tranzicija», i to iz perspektive roda, i iz perspektive svakidašnjeg života. Pretpostavljeno je da se rodne razlike i sličnosti ispoljavaju prije svega u sferi svakidašnjeg života, odnosno da one strukturiraju svakodnevicu žena i muškaraca na specifičan način. Takođe, ovim istraživanjem je uobičajena perspektiva iz koje se tranzicija posmatra, ona koja je vezana za ekonomske i političke promjene na nivou jednog društva/države, zamijenjena perspektivom «odozdo», perspektivom individua, porodica, rodnosti. Ipak, u tumačenju podataka i nalaza «tranzicija» je i sama smještena u širi kontekst procesa «globalizacije» i evidentne transformacije rodni režima, globalno i lokalno.

Izbor ovakvog pristupa nije nimalo slučajan. On proizilazi iz činjenice da je «tranzicija» isposredovana promjenama na nivou svakidašnjeg života, da se ona očituje u dnevnim rutinama, obavezama, očekivanjima, ulogama. Transformacija rodni režima jeste neodvojivi dio tranzicije. Individualni gubici i dobici su veoma često strukturirani po liniji roda, a politike razvoja najčešće nijesu rodno neutralne. Veoma razgranata literatura koja se odnosi na društveni položaj žena u zemljama tranzicije, pokazuje da su žene bile gubitnice prije svega usljed porasta nezaposlenosti, retradicionalizacije, repatrijarhalizacije, kao i zbog urušavanja sistema institucija koje su bile važan oslonac za porodicu. S druge strane, muškarci su najčešće ostajali «slijepo polje» i veoma malo ili nimalo se zna o njihovim gubicima i problemima prilagođavanja. Tek su drastični podaci o porastu mortaliteta među muškarcima u nekim zemljama tranzicije, ukazali na «problem muškaraca».

U istraživanju je dosljedno zastupljena ideja rodni pristupa, što se očitovalo kako u uzorkovanju, tako i u interpretaciji. Istraživanje je smješteno u kontekst tzv. GAD pristupa (gender and development), tj. pristupa koji pokušava da prevaziđe jednostranosti, slijepe mrlje i čorsokake prethodni dominatni WID pristupa u razvojnim studijama (women in development). U kontekstu regiona, međutim, zbog specifične dinamike «ulaska» tema rodni jednakosti, kao i zbog donatorskih politika, postoji još veoma izražen implicitno, ako ne i eksplicitno, WID pristup.

Zato ovo istraživanje treba da predstavlja bitan doprinos upravo afirmaciji GAD pristupa u razvojnim i rodnim politikama u Crnoj Gori, ali i regionalno. Rodni režimi su uvijek specifična dinamika odnosa među rodovima, kao velikim društvenim grupama, i oni su u krajnoj instanci društveno, kulturno i istorijski uslovljeni. Iza rodnih razlika stoje dosta čvrste i stabilne strukture (ekonomske, političke, kulturne) koje ih reprodukuju, mijenjaju, redefinišu ili iznova konstruišu. To, naravno, ne znači da nijesu potrebna i neophodna istraživanja koja se bave samo ženama, ili samo muškarcima, ali čak i takva istraživanja treba da uključe znanje o strukturalnim uzročnim činiocima koji formiraju specifične rodne režime u konkretnom kontekstu i vremenu. Ovo istraživanje je rađeno s namjerom da doprinese popunjavanju praznine u znanju o rodnim režimima, specifično strukturiranim rodnim odnosima u konkretnom kontekstu savremenog društva Crne Gore. Pretpostavka je bila da postoji više rodnih režima usljed intenzivnih društvenih promjena i s tim u vezi dijahronijskih presjeka društvene realnosti, na priemoderni, moderni i postmoderni segment.

Svakidašnji život, upravo zato što je uslovljen dubljim strukturalnim činiocima, usko je povezan sa društvenim položajem, tj. sa društvenom slojevitošću. Iako društva u «tranziciji» prolaze kroz veoma intenzivnu transformaciju društvene strukture, nova strukturizacija je na pomolu. Sasvim je jasno, međutim, da će iz ovakvog istraživanja nužno izostati neki društveni slojevi, tj. oni «na vrhu» i oni «na dnu». Neki oblici marginalnosti su «uhvaćeni» fokus grupama, ali to ne iscrpljuje sve marginalne grupe, niti sve oblike marginalizacije koji su na djelu. S druge strane, ispitivanje elite u ovakvom istraživanju je gotovo nemoguće, odnosno moguće je posredno, preko stavova onih koji ne pripadaju novoj društvenoj eliti.

«Kvalitet života» je u krajnoj instanci ono što je rezultanta mnogobrojnih praksi i stavova na nivou svakidašnjeg života, kao i niza strukturalnih ograničenja koja postavljaju limite zadovoljenju potreba. Suština razvojnih politika, kao i onih politika koje vode ravnopravnosti, treba da je povećanje opšteg nivoa kvaliteta života. Drugim riječima, prava mjera razvoja, kvaliteta razvoja, pa i samog smisla razvoja, jeste povećanje nivoa kvaliteta života, koje se nikako ne može svesti na poboljšanje materijalnih uslova života. Iz rodne perspektive ovo postaje još očiglednije, jer se upravo na nivou svakidašnjeg života dovode u pitanje i relativiziraju razni dobici koje su žene ostvarile u javnoj sferi, kao nedovoljnost normativnog okvira jednakosti. Drugim riječima, prava mjera rodne jednakosti je ona koja se očitava u svakidašnjem životu, iako veoma često postoji fokus upravo na one indikatore koji su vezani za tzv. javnu sferu (npr. zaposlenost žena ili učešće žena u političkom odlučivanju). Između nejednakosti u javnoj sferi i nejednakosti u privatnoj sferi postoji veoma jasna povezanost, i ovo istraživanje je imalo za cilj da je dublje ispita.

«Kvalitet života» ima i objektivnu, tj. mjerljivu stranu, ali i subjektivnu stranu, koja je podložna veoma velikim oscilacijama u zavisnosti od kulturnih, psiholoških,

situacionih faktora. U ovom istraživanju su ispitivane i jedna i druga dimenzija kvaliteta života, i to u rodnom ključu. Zdravorazumsko mišljenje koje se uspostavlja kao jedna vrsta kolektivne racionalizacije o tome šta je poželjno i moguće na nivou svakidašnjeg života, u velikoj mjeri određuje stav koji svaka pojedinka i svaki pojedinac imaju o sopstvenom životu. Česti nesporazumi između planera društvenog razvoja, pa i onih koji se zalažu za rodne politike sa tzv. običnim ljudima, proizilaze upravo otud što sistem racionalizacija na nivou svakidašnjeg života i diskursa koji se s tim u vezi uspostavlja, nije onaj koji se očekuje od «žrtava», «marginalnih» ili «nejednakih». Drugim riječima, «obični ljudi» unose smisao i opravdavanje u različite prakse koje su već uspostavljene i sebe često ne doživljavaju kao aktere promjena. Sa stanovišta individualnih života, analiza gubitaka i dobitaka može biti veoma različita u odnosu na onu koja se radi na nivou društva u cjelini. Ipak, razumijevanje ravni svakidašnjeg života i njenog funkcionisanja, zajedno sa sistemom racionalizacija koji se na tom nivou uspostavlja, neophodan je uslov za adekvatne diskurzivne strategije koji planeri društvenog razvoja moraju da primjenjuju da bi bili uspješni u svojim projektima, uključujući i projekat rodne ravnopravnosti (Blagojević, 1998).

Društveni položaj i individua, i porodica i domaćinstava, uslovljen je mjestom koji individue, porodice, domaćinstva, zauzimaju u raspodjeli društvenog bogatstva, moći i ugleda. Ipak, sa stanovišta rodne analize između društvenog položaja jedinke i njene/njegove porodice ne postoji jednostavna veza. Najbolji primjer za diskrepancu između individualnog položaja i položaja porodice je vezan za profesionalno uspješne žene – to što su profesionalno uspješne ne znači nužno da je njihov položaj u porodici bitno povoljniji od položaja drugih žena. Uspinjanje na ljestivici društvene hijerarhije obično znači i oslobađanje od fizičkih i «prljavih» poslova. Ali, u slučaju žena, najčešće čak ni najviši poslovi ne «oslobađaju» dovoljno. Slično bi bilo i sa ugledom. Nizak ugled žena, kao grupe, u patrijarhalnom društvu, ne oslobađa uspješne žene negativnih konotacija rodne pripadnosti.

Na nivou svakidašnjeg života zadovoljavaju se potrebe svih pojedinaca i pojedinki. Od načina na koji će te potrebe biti zadovoljene zavisi i kvalitet života. Ali, kako će potrebe biti definisane zavisi ne samo od pojedinaca/ki, već i od konteksta, i već samo njihovo određivanje je rodno obojeno, i to utoliko više ukoliko je društvo više patrijarhalno. Potrebe se zadovoljavaju čitavim nizom aktivnosti koje su i rad (njega, staranje, domaći poslovi, prirodna proizvodnja...) i nerad (dokolica, komunikacija, transport, obrazovanje ...). I potrebe i način njihovog zadovoljavanja će biti utoliko sličniji između muškaraca i žena ukoliko je društvo manje patrijarhalno.

U istraživanju se pošlo od pretpostavke da su rodne sličnosti i razlike varijabilne i društveno, kontekstualno, uslovljene. One su, takođe, u vezi sa drugim društvenim osama diferencijacije: podjelom na regione, podjelom na mjesto stanovanja,

obrazovanjem, starošću. Rodne razlike mogu biti veće ili manje od drugih društvenih razlika, i to je takođe predmet ovog istraživanja. Drugim riječima, u ovom istraživanju se nije pošlo od pretpostavke da su rodne razlike nužno veće od sličnosti među rodovima, niti da su one fiksirane i nepromjenljive. Rodne razlike i sličnosti stoje u vezi sa drugim društvenim varijablama (starost, obrazovanje, mjesto stanovanja, region...), gradeći zajedno s njima, složen splet društvenog determinizma koji se očituje u konstrukciji dominantnih rodnih režima.

1.2. Čemu ovo istraživanje?

Istraživanja tipa «Rodni barometar» započeta su u Finskoj. Ona su imala za cilj da periodično snime stanje rodnih nejednakosti u različitim sferama privatnog i javnog života, putem ankete na reprezentativnom uzorku. U regionu je prvo ovakvo istraživanje sprovedeno u Bosni i Hercegovini, zatim u Srbiji i sada u Crnoj Gori. Praksa je pokazala da se postižu bolji rezultati ukoliko se istraživanje prilagođava lokalnom kontekstu, odnosno ukoliko je instrumentarij prilagođen kontekstu.

Ovo istraživanje je zamišljeno i sprovedeno kao sociološko istraživanje, što znači da se oslanja na prevashodno sociološka znanja o rodu i tranziciji, i druga slična istraživanja u Crnoj Gori i regionu.

Na osnovu analize postojećih znanja i načina proizvodnje tih znanja, pošlo se od sljedećih pretpostavki:

- > Postojeća istraživanja koja se zasnivaju na međunarodno uporedivim metodologijama (npr. o životnom standardu, ili budžetu domaćinstva) najčešće **nijesu fokusirana na rod i na rodnost**, odnosno ona se «usput» bave rodnim razlikama. U ovom istraživanju, međutim, rodni pristup je zastupljen upravo fokusiranjem na svakodnevni život i svakodnevne prakse. U njemu se uzete u obzir one teme koje uglavnom izostaju iz ovakvih anketa (kao što su npr. domaći rad, nasilje i zdravlje).
- > **Transnacionalizacija znanja** koju zastupaju međunarodne organizacije putem sprovedenja velikih anketa, iako omogućuje uporedivost podataka na globalnom nivou, između različitih država, često nije dovoljna za definisanje efikasnih i kontekstualizovanih rodnih politika, jer se zasniva na implicitnoj pretpostavci o tome da su patrijarhalne strukture moći svuda identične i međusobno nezavisne.
- > Rodne politike ne mogu da budu efikasne i efektivne ukoliko ne postoji dublje razumijevanje specifičnosti rodnih režima unutar jednog društva, tj. ukoliko nije jasno kako se na **nivou svakodnevnog života** uspostavljaju odnosi između žena i muškaraca i koji su specifični gubici i dobici vezani za jedan ili drugi rod.
- > Razumijevanje funkcionisanja **rodnih režima** unutar jednog društva

nije moguće ukoliko se to društvo ne stavi u kontekst globalizacije i na taj način dublje razumije **povezanost** specifičnih rodni režima centra, poluperiferije i periferije.

- > Svođenje složene problematike rodni odnosa i rodni nejednakosti na **praćenje indikatora** koji se odnose na političku participaciju i na položaj žena na tržištu rada, apsolutno je nedovoljno, a veoma često i krajnje problematično, jer stvara iluziju da su dovoljna jednostavna «tehnička» rješenja.
- > Neophodno je proširivanje i produblivanje rodne dimenzije **ljudskih prava**, kroz bolje razumijevanje, putem istraživanja širokog polja **seksualne i reproduktivne organizacije svakodnevnog života, ekonomije njege** na nivou svakodnevnog života, kao i kulturnih obrazaca koji reprodukuju rodne nejednakosti (uključujući mizoginiju).
- > Za bolje razumijevanje **nasilja** nad ženama neophodno je razumjeti **kontekstualnu dimenziju nasilja**, odnosno povezanost nasilja sa procesima društvene tranzicije i promjene rodni uloga, kao i ekonomiju moći na mikro nivou.
- > S obzirom na veliku sličnost zemalja koje su nastale raspadom Jugoslavije, potrebno je uzeti u obzir znanje iz oblasti ženskih i rodni studija, empirijsko i teorijsko, **koje već postoji** u regionu, i na njemu graditi tumačenje empirijskih podataka sakupljenih ovim istraživanjem, tj. neophodno je poštovati već uspostavljen kontinuitet znanja.
- > Ugrađivanje novih znanja u postojeće specifične rodne politike i instrumente ili u urođnjavanje drugih strategija i dokumenata ne svodi se na puko iznošenje empirijskih podataka (npr. % žena i muškaraca), već na stvaranje **matrice znanja** unutar koje ovi pojedinačni podaci dobijaju adekvatno značenje.
- > Opasnost od **vulgarizacije i trivijalizacije** polja istraživanja koje se odnosi na rodne nejednakosti u regionu je još veoma izraženo, pa je neophodno uspostaviti ozbiljan i argumentovan naučni diskurs koji će se jasno distancirati od svakog senzacionalizma.
- > Važan dio uspjeha rodni politika povezan sa **širokom javnom podrškom**, a uspjeh u komunikaciji i prezentaciji objektivnih problema zavisi od promišljenog, dobro utemeljenog pristupa, koji će biti dovoljno širok da integriše «žensku» kao i «mušku» perspektivu.
- > **Sociološki pristup** u istraživanju je specifičan i neophodan, jer on povezuje pojedinačne elemente nejednakosti i različitosti u cjelinu koja postaje inteligibilna, upravo zato što se naslanja na dublje teorijsko razumijevanje društvenih tokova i struktura. U društvima u tranziciji ovakav pristup je pogotovo neophodan da bi se izbjegla zamka novog voluntarizma, sadržanog u beskonačnom optimizmu i vjeri u «socijalni inženjering», koji precjenjuje uticaj normativnih rješenja, a potcjenjuje značaj društvenih struktura koje se «opiru» promjenama. Ovaj problem je u regionu evidentan u diskursu «implementacije», to jest, sve

otvorenijeg priznavanja da problemi ne nestaju po usvajanju zakona i uspostavljanju «mehanizama», jer ostaje veliki raskorak između «normativnog i stvarnog».

1.3. Ciljevi istraživanja

Istraživanje je imalo više paralelnih ciljeva:

- > **Deskriptivne** – da pruži uvid u osnovne dimenzije rodni nejednakosti u društvenim položajima i u kvalitetu svakidašnjeg života žena i muškaraca u Crnoj Gori.
- > **Saznajne** – da doprinese dubljem razumijevanju karakteristika rodni režima u Crnoj Gori, kao i spleta uzročni odnosa koji formiraju ovakve karakteristike rodni režima.
- > Ciljeve vezane za **rodne politike** - da doprinese formulisanju kontekstualizovanih rodni politika (Nacionalni plan akcija za žene, Milenijumski ciljevi, Strategija za smanjivanje siromaštva, CEDAW, kao i druge državne strategije i dokumenta).
- > **Aktivističke** – da artikulacijom znanja o ovoj oblasti pomogne boljoj argumentaciji zahtjeva ženskih i ostalih NVO-a.
- > **Edukativne** – da omogući distribuciju znanja i edukaciju različitih društveni aktera (NVO, pojedinaca, akademskih institucija, edukatora, administracije, donosilaca odluka i sl.) .

1.4. Hipotetički okvir istraživanja

Istraživanje je pored naprijed iznijeti opšti teorijski pretpostavki situirano u čitav niz konkretni teorijski pretpostavki, koje sačinjavaju hipotetički okvir.

Osnovna hipoteza glasi:

Višestruki rodni režimi u Crnoj Gori strukturiraju se pod uticajem nasljeđa s jedne strane (socijalističko nasljeđe egalitarizma i nasljeđe tradicionalni patrijarhalni vrijednosti), i tranzicijski promjena, s druge strane (demokratizacija, uvođenje tržišta, privatizacija, jačanje NVO-a, naročito ženskih NVO-a, intenzivna promjena medija...).

Specifične hipoteze su sljedeće:

1. Rodni režimi se transformišu u dva dominantna modela: 1. porodično orijentisan model , 2. individualistički model. Unutar oba ova modela smanjuju se rodne razlike, ali se povećavaju razlike između ta dva modela.

2. Tržište djeluje dvojako: pojačava retradicionalizaciju i repatrijarhalizaciju u modelu koji je porodično orijentisan, a pojačava rodnu jednakost (po modelu «muške karijere» i visoke kompetitivnosti) unutar modela koji je individualistički.
3. Diferenciranje oba modela, kao i unutar njih, odvija se po sljedećim osama: starost, obrazovanje, mjesto stanovanja, region. Starost i obrazovanje su značajnije ose diferencijacije od mjesta stanovanja i regiona.
4. Stabilizacija jednog dominantnog rodnog režima koji će u sebe inkorporirati viši stepen rodne jednakosti, a istovremeno zadržati visoku sklonost ka porodičnom životu, uspostaviće se sa stabilizacijom društvene, ekonomske i političke situacije u Crnoj Gori i zavisice od prihvatanja tzv. evropskih vrijednosti. Stabilizacija tog modela će zavisiti i od konkretnih državnih mjera usmjerenih na postizanje balansa između rada i života (work-life balance), kao i rasta kvaliteta i dostupnosti usluga namijenjenih porodici.
5. Vrijednosni stavovi vezani za rodnu ravnopravnost odražavaju «tranziciju» vrijednosti, odnosno predstavljaju kombinaciju tradicionalnih i modernih vrijednosti i variraju s obzirom na druge društvene varijable.
6. Najveće rodne nejednakosti vezane su za privatnu sferu i eksploataciju ženskih resursa u privatnoj sferi. Između porodičnog angažmana žena i njihovog položaja na tržištu rada postoji direktna negativna veza.
7. Tranzicija ima elemente regresa koji se očituju u sferi jačanja tradicionalnih vrijednosti, urušavanju institucija koje su direktno povezane sa kvalitetom života (zdravstvo, obrazovanje), kao i u jačanju neformalnih veza i niskog povjerenja u institucije. Ne postoji tradicija koja nije patrijarhalna.
8. I žene i muškarci su gubitnici, ali na različite načine. Tranzicija duboko destabilizuje rodni identitet muškaraca, a istovremeno povećava trošenje ženskih resursa.

2. METODOLOŠKE NAPOMENE

U istraživanju su korišćene kvantitativna i kvalitativna metodologija.

- > **Kvantitativna metodologija** - anketno ispitivanje muškaraca i žena na reprezentativnom uzorku (20-50 godina starosti)
- > **Kvalitativna metodologija** - 12 fokus grupa, kako bi se dobio bolji uvid u specifičnosti rodnih režima u različitim segmentima globalne populacije.

Anketni upitnik se sastojao od 132 pitanja koja su bila grupisana u sljedeće cjeline:

- Demografske karakteristike ispitanika/ ce
- Karakteristike domaćinstva

- Rad i zaposlenost
- Brak i/ili partnerstvo
- Roditeljstvo
- Zdravlje
- Zajednice, mreže, okruženje
- Kvalitet života
- Stavovi

Uzorak je bio reprezentativan za populaciju 20-50 godina starosti. Ove starosne granice su izabrane na osnovu pretpostavke da je riječ o radno aktivnoj populaciji, koja ujedno nosi i najveći teret biološke reprodukcije, što ima najdirektnije posljedice na položaj žena i muškaraca. Istovremeno, populacija mlađa od 20 godina i starija od 50 godina je suočena sa specifičnim problemima koji su izvan direktnog dometa ovog istraživanja.

Istraživanje je takođe obuhvatilo i 12 fokus grupa:

- Muškaraci, studenti tehničkih nauka, Podgorica;
- Djevojke- studentkinje tehničkih nauka, Podgorica;
- Same majke sa djecom (niže obrazovanje), Nikšić;
- Nezaposleni muškarci srednjih godina (oni koji su izgubili posao) Nikšić;
- Nezaposlene žene srednjih godina (30-50), Nikšić;
- Nezaposlene mlade žene (do 30 godina starosti), Podgorica;
- Preduzetnice, Ulcinj;
- Preduzetnice, Nikšić;
- Preduzetnice, Kotor;
- Preduzetnice, Podgorica;
- Zaposleni muškraci (uspješni), obrazovani, mlađi ili srednjih godina, (menadžeri i sl.), oženjeni, Podgorica;
- Žene na selu, srednjih godina, udate (aktivne u poljoprivredi), sjever Crne Gore.

Za sve fokus grupe bio je pripremljen spisak specifičnih pitanja koja su služila kao osnova za razgovor. Fokus grupe su izabrane na osnovu pretpostavki o tome ko su potencijalni i stvarni gubitnici/e a ko su dobitnici/e tranzicije. Linije gubitništva i dobitništva definisane su po liniji roda, starosti i profesionalnih karakteristika.

Anketno ispitivanje je realizovano u maju 2007, a razgovori u fokus grupama obavljani su tokom ljeta 2007.

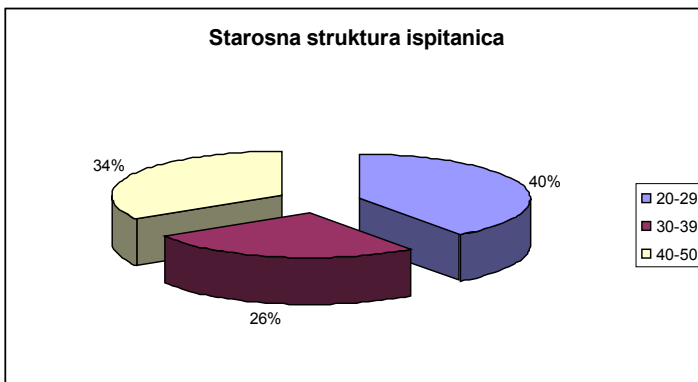
Svako istraživanje je ograničeno i po ciljevima, i po svojim mogućnostima, i na osnovu resursa kojima raspolaže. Ovo istraživanje je unutar zadatih granica kombinacijom kvantitativne i kvalitativne metodologije pokušalo da prevaziđe

jednostranosti i kvantitativnog i kvalitativnog metoda i da omogući uvid u dublje slojeve transformacije rodni režima u Crnoj Gori.

3. OPIS UZORKA

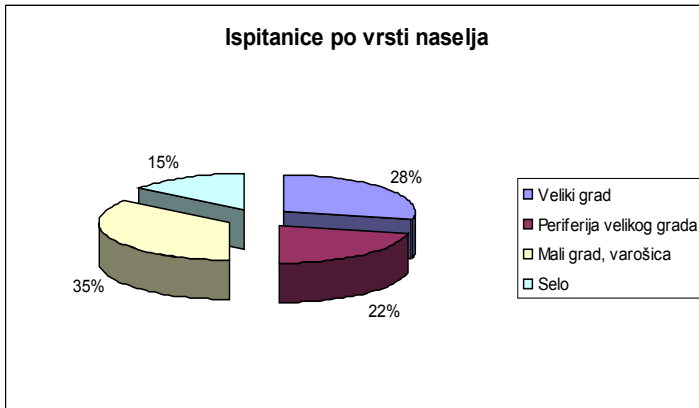
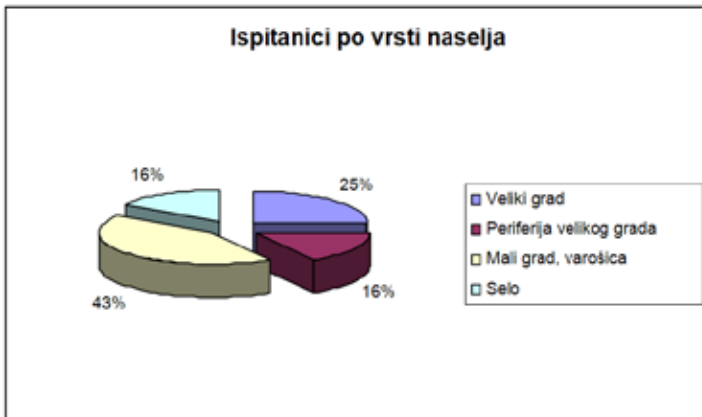
Realizovani uzorak je obuhvatio 995 ispitanika, od čega je bilo 49.3% muškaraca i 50.7% žena, starosti od 20-50 godina. Ispitanice u uzorku su imale nešto mlađu starosnu strukturu od ispitanika (graf. 1a i b). Od tri starosne grupe, najzastupljenija je i među muškarcima i među ženama najmlađa grupa, 20-29 godina starosti.

Grafikon 1a i b

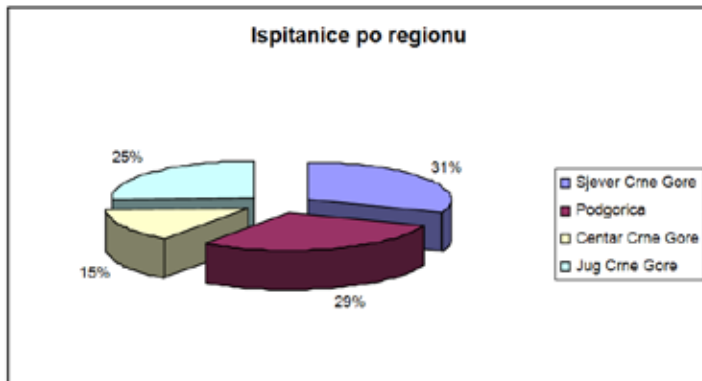
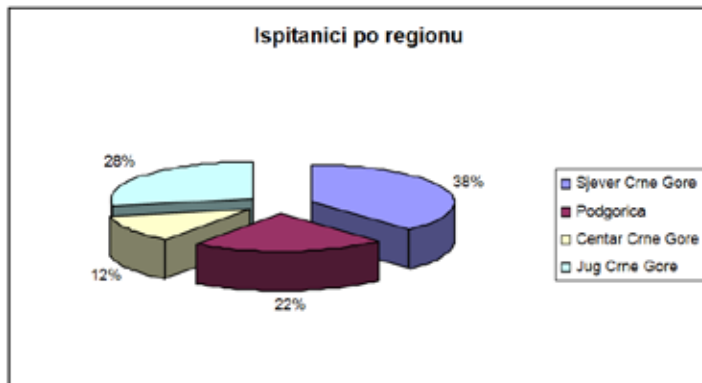
Ispitani muškarci i žene najčešće žive u malom gradu, a najređe u selu (graf. 2a i b). Ispitanice su bile češće iz velikog grada i sa periferije velikog grada.

Grafikon 2a i b

Ispitanice su češće bile iz Podgorice, nego ispitanici, i češće iz centra Crne Gore, dok su ispitanici bili češće sa juga i sjevera Crne Gore (graf. 3a i b).

Grafikon 3a i b

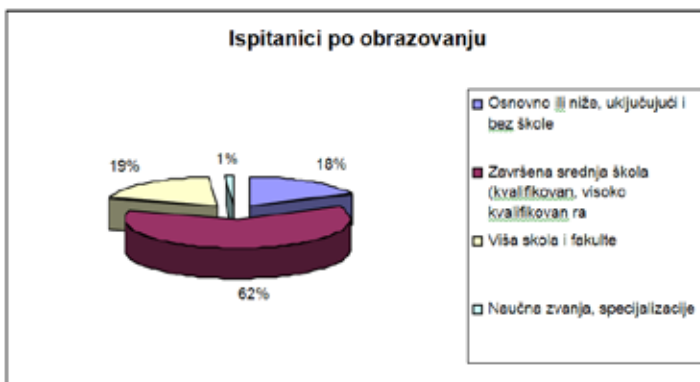

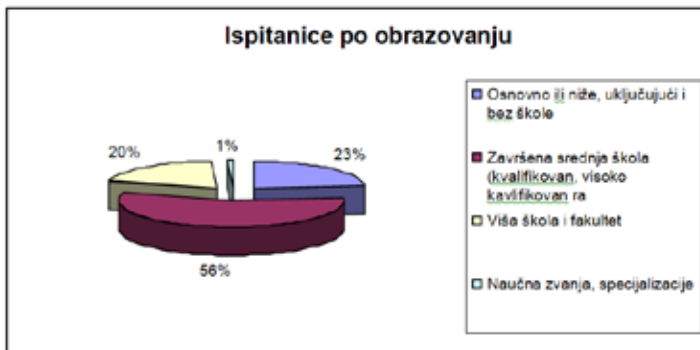
Konkretno po opštinama, struktura ispitanika je bila sljedeća:

Tabela 1: Ispitanici po polu i opštini

Opština	M	Ž	Ukupno
BAR	43	41	84
BERANE	55	42	97
BIJELO POLJE	54	45	99
BUDVA	7	13	20
CETINJE	9	7	16
DANILOVGRAD	6	10	16
HERCEG NOVI	37	27	64
KOLAŠIN	18	14	32
KOTOR	8	8	16
NIKŠIĆ	52	65	117
PLAV	8	8	16
PLJEVLJA	25	24	49
PODGORICA	109	148	257
ROŽAJE	16	16	32
TIVAT	19	13	32
ULCINJ	14	18	32
ŽABLJAK	11	5	16
Total	491	504	995

Grafikon 4a i b

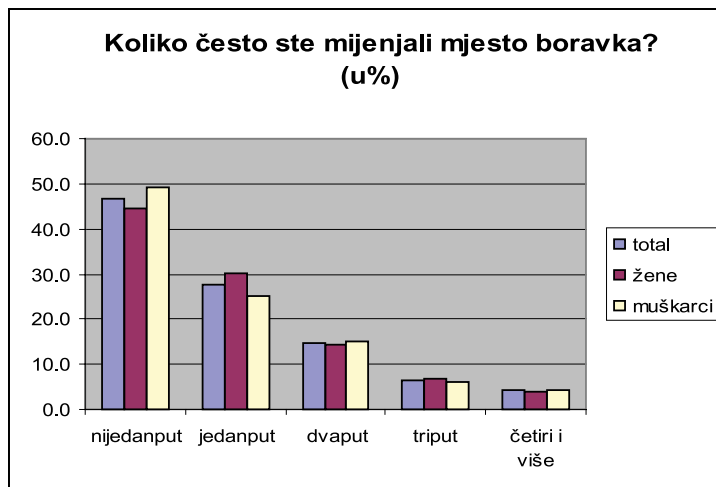

I ispitanici i ispitanice najčešće imaju srednje obrazovanje (graf. 4a i b). Međutim žene u uzorku imaju češće samo osnovnu školu ali i fakultet od muškaraca.

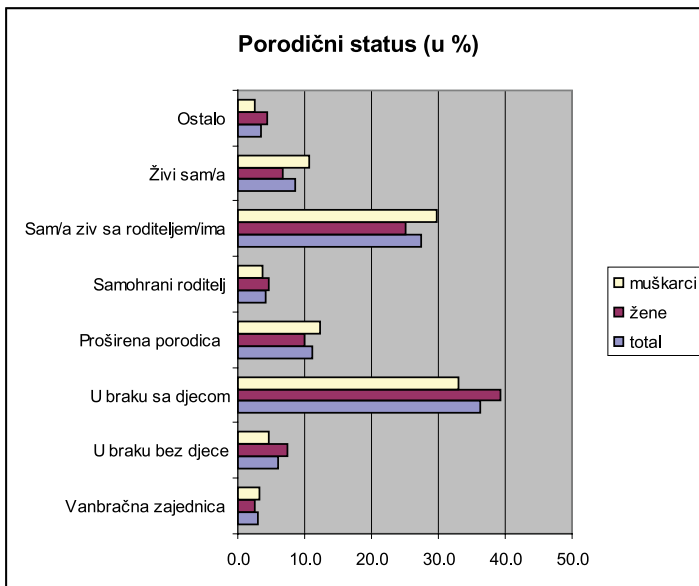
I muškarci i žene iz uzorka najčešće nijesu nijednom mijenjali mjesto boravka (graf. 5). Ipak, žene su nešto pokretljivije od muškaraca, što je najvjerojatnije posljedica tzv. udadbenih migracija, odnosno još raširene patrilokalnosti. Oni koji su mijenjali mjesto boravka najčešće su to činili samo jednom. Ovi podaci ukazuju na činjenicu da je ispitana populacija relativno stabilna, što može imati veze i sa činjenicom da se radi o relativno maloj teritoriji, pa i da promjena radnog mjesta, npr. ne mora da podrazumijeva i promjenu mjesta stanovanja.

Grafikon 5

Najviše ispitanika živi u braku sa djecom, i to žene češće od muškaraca (graf. 6). Međutim, veoma često ispitanici žive još sami sa svojim roditeljima, i to muškarci češće od žena iz uzorka. To se može objasniti činjenicom da je u strukturi uzorka dosta mladih, kao i time što Crna Gora tradicionalno ima obrazac kasnijeg sklapanja braka, koji je vjerovatno još više postao izražen tokom 90-ih godina. S tim u vezi je i činjenica da preko polovine ispitanih muškaraca nema djeću (graf. 7). Vanbračna zajednica je još uvijek veoma rijetka u Crnoj Gori, pa samo 3% žena 20-29 godina starosti živi u takvoj zajednici. Sa starošću raste i vjerovatnoća života u braku sa djecom, pa 62% ispitanica starosti 40-50 godina živi u takvoj porodici. S druge strane, 51% žena starosti 20-29 godina, živi sa roditeljima, kao i 55% muškaraca te starosti.

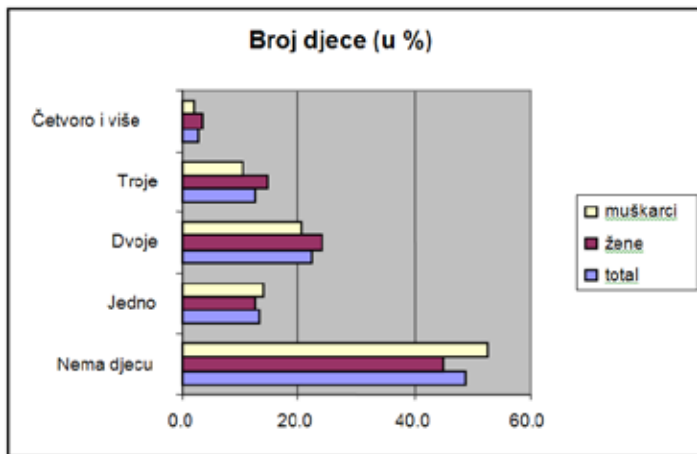
Grafikon 6

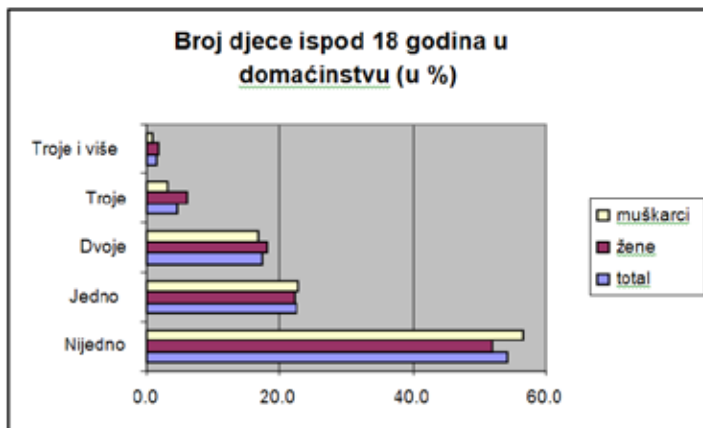
Čak 45% žena iz uzorka i 53% muškaraca nema djece. Između starosti i nemanja djece postoji jasna veza i u ženskoj i u muškoj populaciji. Tako, u najmlađoj kategoriji žena, 77% nema djece, u srednjoj – 34%, a u najstarijoj, koja je najverovatnije završila reproduktivni period, čak 16% žena. Ovo odsustvo djece usko je povezano sa izrazito nepovoljnim uslovima koji su vladali 90-ih godina, kao i sa odlaganjem rađanja koje nosi svoje fiziološke rizike. S druge strane, čak 17% muškaraca iz najstarije ispitivane grupacije nema djeću. Nemanje djece je povezano i sa mjestom stanovanja, pa 62% ispitivane gradske populacije

muškaraca nema djecu, za razliku od 39% seoskih muškaraca. U najvećem broju domaćinstava u kojima žive anketirani muškarci i žene nema djece ispod 18 godina starosti.

Grafikon 7

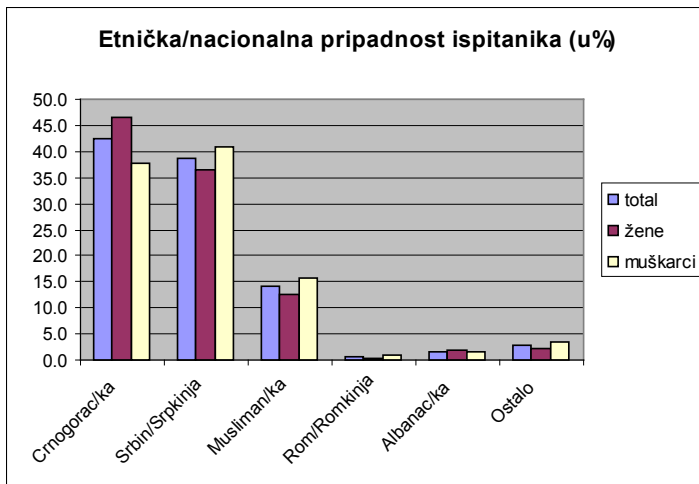

Grafikon 8

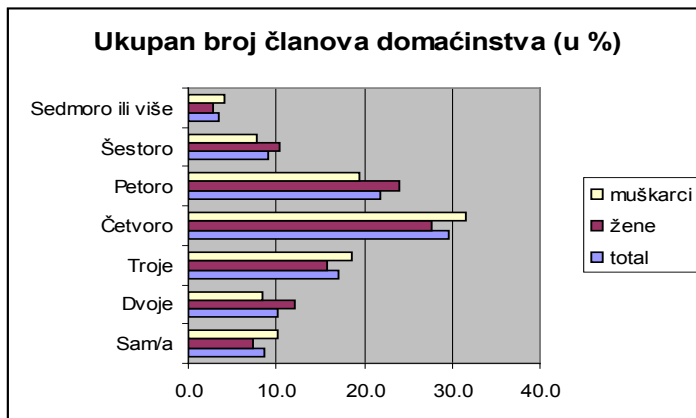

Podaci o etničkoj pripadnosti ispitanika pokazuju da je najviše bilo onih koji su se izjasnili kao Crnogorci, odnosno Crnogorke, a za njima slijede oni/e koji/e su se izjasnili kao Srbi, odnosno Srkinje (graf. 9).

Grafikon 9

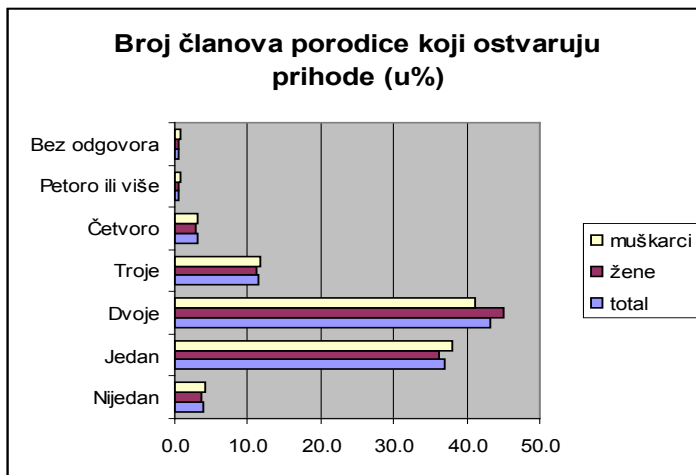
Grafikon 10

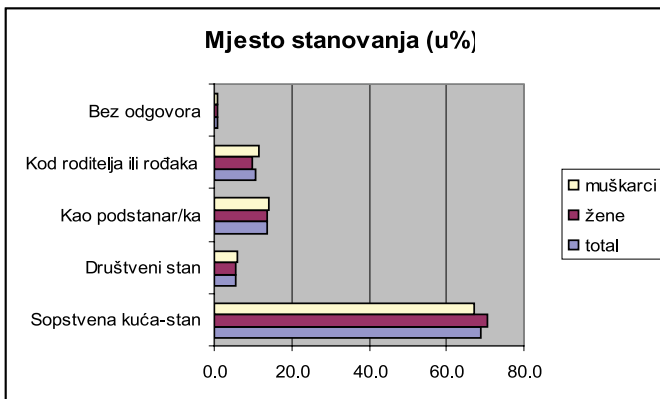
Zbog visokog učešća onih koji žive u roditeljskim domaćinstvima kao i onih koji imaju vlastite porodice, u uzorku su najčešće bili zastupljeni ispitanici iz četvoročlanih domaćinstava, a zatim iz petočlanih (graf.10), što sugerije da se u nekim slučajima radi o proširenim porodicama.

U domaćinstvima ispitanika prihode najčešće ostvaruje dvoje članova, a zatim slijede domaćinstva u kojima prihode ostvaruje samo jedan član (graf. 11). Žene nešto češće od muškaraca žive u domaćinstvima u kojima prihode ostvaruju dva člana. U 4% domaćinstava prihode ne ostvaruje nijedan član. Čak u 8% domaćinstava žena koje imaju samo osnovno obrazovanje, prihode ne ostvaruje nijedan član. Učestalost odgovora o nemanju prihoda varira i po regionima. Tako je, npr. skoro 10 puta veće učešće takvih domaćinstava kod žena na sjeveru, nego na jugu i skoro 5 puta veće na selu nego u velikom gradu.

Grafikon 11

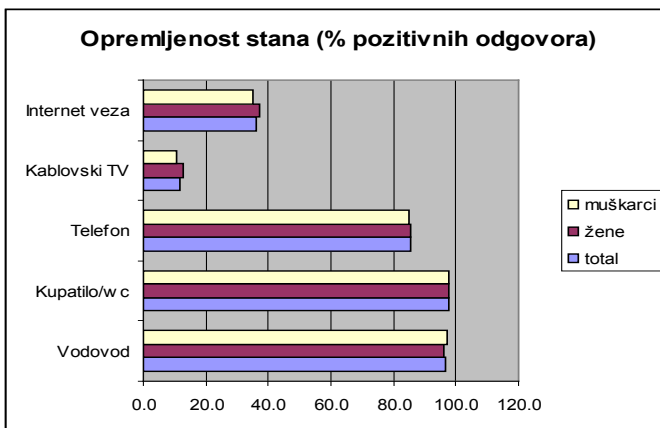
Grafikon 12.

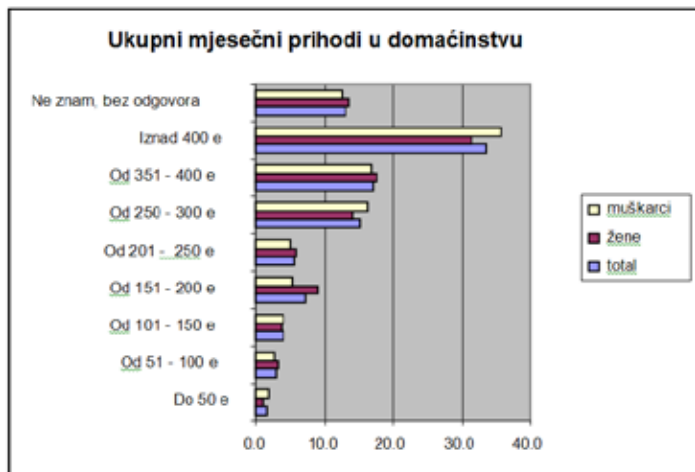
Ubjedljivo najviše anketiranih živi u privatnim kućama ili stanovima, a zatim slijede oni koji su u podstanarskom statusu (graf.12). Zanimljivo je da kod žena sa starošću opada učešće onih koje žive kao podstanari, dok je kod muškaraca najviše podstanara u starosti 30-39 godina – 18%. Vlasništvo nad stanom/kućom blago raste s obrazovanjem. Vlasništvo je rasprostranjenije na sjeveru nego na jugu, i kod žena i kod muškaraca.

Domaćinstva i muškaraca i žena imaju vodovod i kanalizaciju u preko 97% slučajeva (graf. 13). Telefon posjeduje 85% domaćinstava, kablovsku televiziju 12%, a internet – 36% domaćinstava. Najviše ispitanika živi u stanovima koji imaju preko 60 m².

Grafikon 13

Grafikon 14

Najveći broj ispitanika živi u domaćinstvima u kojima je ukupni prihod u maju bio iznad 400 eura (1/3). Muškarci iz uzorka češće od žena iz uzorka žive u domaćinstvima sa najvišim prihodima, mada razlike nijesu značajne. Prihodi domaćinstva žena su niži od prihoda domaćinstava muškaraca. Prihodi domaćinstva i kod žena i kod muškaraca u uzorku opadaju s obrazovanjem. Najviše domaćinstava s najvišim prihodima je u centru (42%), a najmanje na sjeveru (24%). Selo je, sudeći po prihodima domaćinstava, najsiromašnije, a periferija velikog grada – najbogatija. I muškarci i žene samo u 1/3 slučajeva izjavljuju da su prihodi njihovog domaćinstva dovoljni za zadovoljenje osnovnih potreba njihovih porodica. Mlađe žene češće od starijih smatraju da su prihodi dovoljni, a više obrazovane od manje obrazovanih. Slično je i sa muškarcima, mada su ove razlike još izraženije. Na sjeveru Crne Gore 17% ispitanika je smatralo da su prihodi dovoljni, za razliku od 42% na jugu. U velikim gradovima 46% smatra da su dovoljni za razliku od samo 13% onih koji žive na selu. Iz ovih podataka jasno je vidljivo raslojavanje tokom tranzicije koja «radi u korist» velikih gradova, eventualno njihovih periferija, mlađih i obrazovanih.

Po strukturi prihoda, izdvajaju se u velikom broju domaćinstva koja žive isključivo od prihoda od zaposlenosti (skoro ½). Ipak 20% domaćinstava nema prihode od zaposlenosti. Samo ¼ domaćinstava nema prihode od penzija i socijalnih davanja, a oko 5% domaćinstava živi isključivo od ovih prihoda. Oko 15% domaćinstava ostvaruje prihode prodajući usluge, a 1% živi isključivo od ovih prihoda. Samo oko 6% ispitanika je izjavilo da njihovo domaćinstvo ima prihode od rentiranja, mada je moguće da je ovaj broj u realnosti, s obzirom na turizam, daleko veći, ali

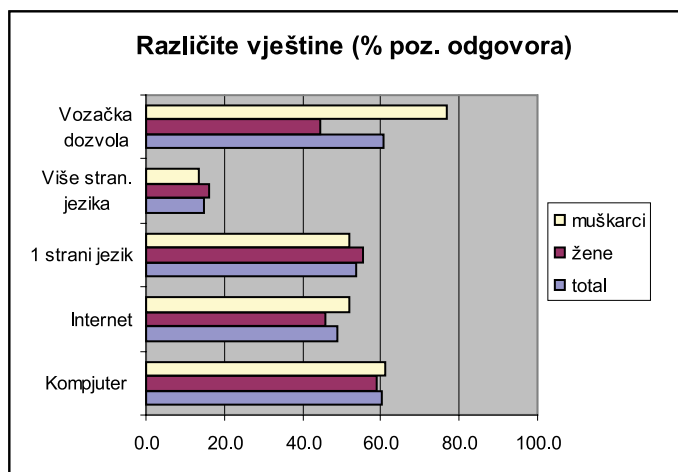
da ispitanici nijesu željeli da to kažu. Prihodi iz inostranstva čine oko 6% prihoda, mada je sasvim moguće da je i ovaj podatak potcijenjen. U cjelini uzet, osnovni i najvažniji prihod dolazi od zaposlenosti, dok su svi drugi prihodi daleko manje zastupljeni i igraju manju ulogu.

4. RAD I ZAPOSLENOST

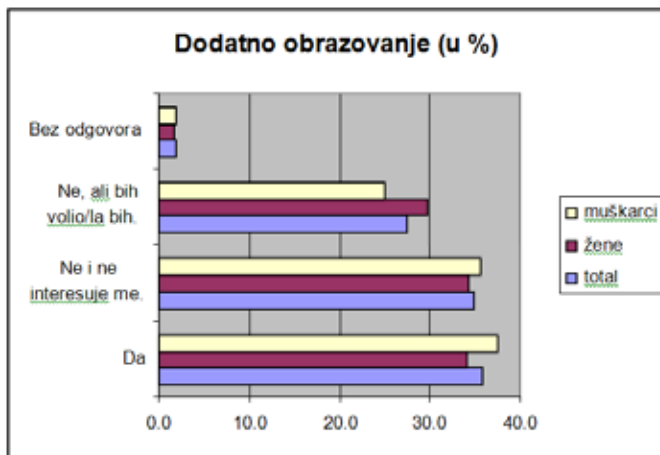
U istraživanju je pored formalnog nivoa obrazovanja poseban segment bio posvećen onome što se naziva «dodatno obrazovanje», permanentno obrazovanje, ili doživotno obrazovanje. Značaj znanja i vještina koje se ovakvim obrazovanjem dobijaju je veoma bitan preduslov za poboljšanje položaja pojedinaca/ki na tržištu rada, kao i za poboljšanje kvaliteta radne snage u cjelini i time njene kompetitivnosti u širim regionalnim i globalnim okvirima.

Podaci o vještinama (znanjima) kojima ispitanici raspolažu, pokazuju da su vozačke dozvole još mnogo više «muško» znanje, nego što je to čak poznavanje rada na kompjuteru (graf.15). Dok samo oko 1/2 ispitanica ima vozačku dozvolu, nju ima oko 3/4 ispitanika. Opšti nivo kompjuterske pismenosti je relativno visok i među ženama i među muškarcima i razlike po rodu su male, što se vjerovatno može objasniti i činjenicom da su žene mnogo češće od muškaraca zaposlene na administrativnim poslovima koji zahtijevaju ova znanja. Žene iz najmlađe starosne skupine u skoro 80% slučajeva znaju da koriste kompjuter, za razliku od samo 40% žena iz najstarije skupine. Obrazovanje i posjedovanje vještina su i kod žena i kod muškaraca povezani u očekivanom pravcu. Regionalne razlike ukazuju na to da Podgorica i centar Crne Gore imaju populaciju koja posjeduje više vještina, nego što je to slučaj sa jugom ili severom.

Grafikon 15

Grafikon 16

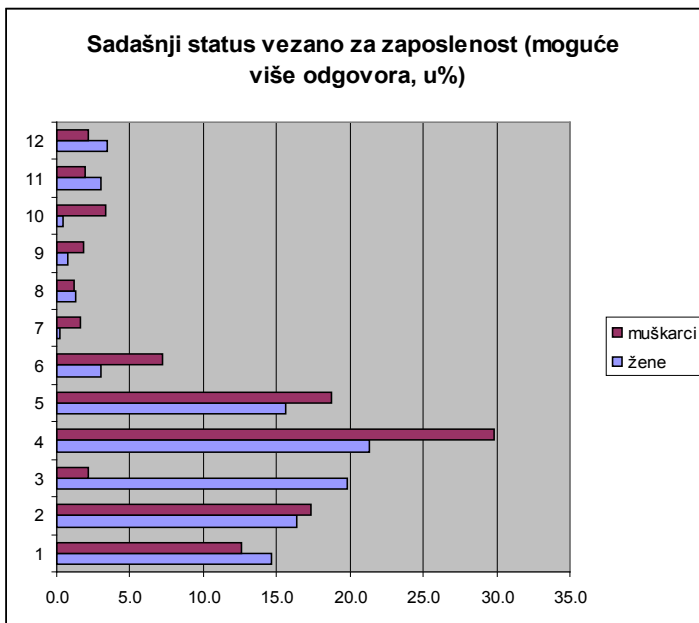

S obzrom na činjenicu da su u uzorak ušli mlađi ljudi koji pripadaju radno aktivnoj populaciji, njihov odnos prema podizanju znanja i savladavanju novih vještina direktno utiče na njihov položaj na tržištu rada. Podaci pokazuju da je podjednak broj onih koji su pohađali neki oblik dodatnog obrazovanja, kao i onih koji nijesu. Međutim, među onima koji nijesu dobili dodatno obrazovanje visoko je učešće onih koji bi voljeli da ga dobiju, i to među ženama više nego među muškarcima (graf. 16). Zainteresovanost raste s obrazovanjem i opada sa starošću. Tako među ženama koje imaju osnovno obrazovanje, 58% ne interesuje dodatno obrazovanje, za razliku od samo 17% onih koje imaju visoko obrazovanje. Čak 30% žena nije imalo nikakvo dodatno obrazovanje, a voljelo bi da ga dobije, pa čak i 30% visokoobrazovanih žena nije imalo prilike da dobije dodatno obrazovanje i savlada vještine. Među ženama na selu takođe postoji veliko interesovanje za dodatno obrazovanje. Čak 36% žena koje nijesu imale neki vid ovakvog obrazovanja željelo bi da ga dobije za razliku od samo 19% muškaraca sa sela.

U društvima tranzicije pojedinci i pojedinke najčešće kombinuju veći broj izvora prihoda i imaju višestruke statuse. Ispitanicima je, zato, postavljeno pitanje da odrede svoj status uz mogućnost da pruže više odgovora (graf. 17). Odgovori su pokazali da su i žene i muškarci najčešće zaposleni u privatnim firmama, a zatim u državnim. Ipak, postoji veoma velika razlika između muškaraca i žena u nivou zaposlenosti i kod privatnih i kod državnih poslodavaca. Ipak, najveća rodna razlika je u statusu «domaćice», odnosno «domaćina». Sasvim je vjerovatno da će nezaposlene žene sebe vidjeti i identifikovati i kao «domaćice» i kao «nezaposlene», dok će muškarci koji su nezaposleni, sebe isključivo identifikovati kao nezaposlene.

Podaci o nezaposlenosti su zato vidljiviji iz sljedećeg grafikona (graf. 18). Od ukupnog broja žena u uzorku čak 48.2% su nezaposlene, kao i 32.8% muškaraca. Ove izuzetno visoke stope vezane su za odsustvo formalnog zaposlenja, a ne isključuju sve one vrste različitih aktivnosti kojima se omogućuje preživljavanje u ekonomiji tranzicije, što je vidljivo iz prethodnog grafikona.

Grafikon 17

1. Učenik/ca, student/kinja

2. Nezaposlen/a (zvanično prijavljeni)

3. Domaćica/in

4. Zaposlen/a u privatnoj firmi

5. Zaposlen/a u društvenoj/državnoj firmi

6. Vlasnik/ca ili suvlasnik/ca firme u kojoj radi

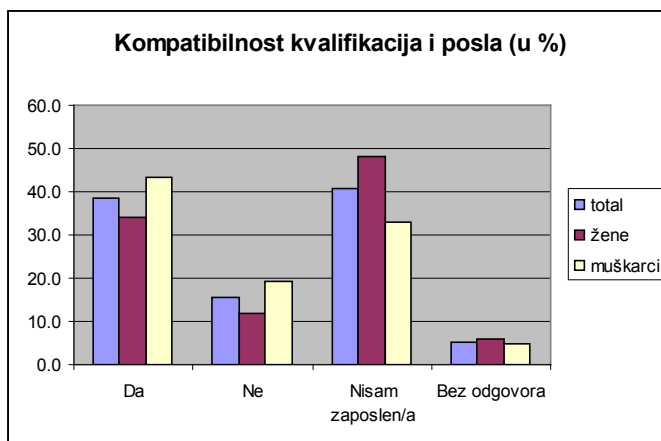
7. Poljoprivrednik/ca na vlastitom imanju

8. Zaposlen/a u neformalnoj ekonomiji, samostalan/na (rad pokućama, prodaja robe..., rad u kuci, npr. sivenje)
9. Zaposlen/a u neformalnoj ekonomiji kod drugog (gazde)
10. Slobodna profesija
11. Izdržavano lice
12. Vlastiti prihodi (penzija, stipendija...)

Većina zaposlenih obavlja poslove koji su u skladu s njihovim kvalifikacijama. Ipak, 19.3% muškaraca i 11.9% žena ne obavlja poslove koji su u skladu s njihovim kvalifikacijama. Kada se ovi podaci povežu sa podacima o nezaposlenosti, postaje vidljivo koliko su malo iskorišćeni potencijali muškog, a naročito ženskog dijela populacije. Samo 43% muškaraca i 34% žena obavlja poslove koji odgovaraju njihovim kvalifikacijama. Viši nivo obrazovanja omogućuje i da posao bude bolje usklađen sa kvalifikacijama, što je, na primjer slučaj sa 60% žena sa višim i visokim obrazovanjem.

Na osnovu podataka koje su ispitanici dali o svom statusu vezanom za zaposlenost, zaključeno je da se u nekom obliku zaposlenosti i/ili samozaposlenosti nalazi 64% ispitanih muškaraca i samo 44% ispitanih žena. Od svih nezaposlenih (uklj. i one koji su: učenik/ca, domaćica, izdržavano lice, imaju sopstvene prihode (penzija, stipendija, itd), 38% su muškarci, a 62% žene.

Grafikon 18

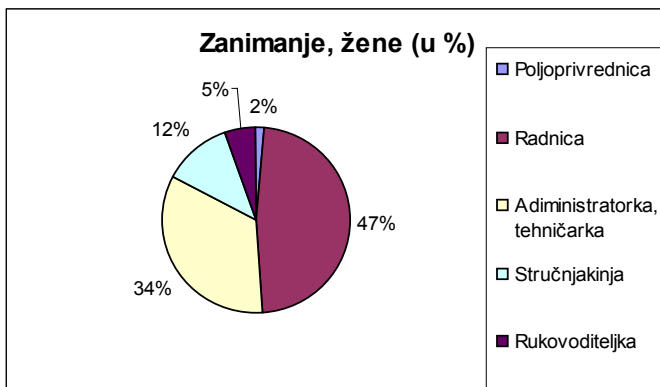

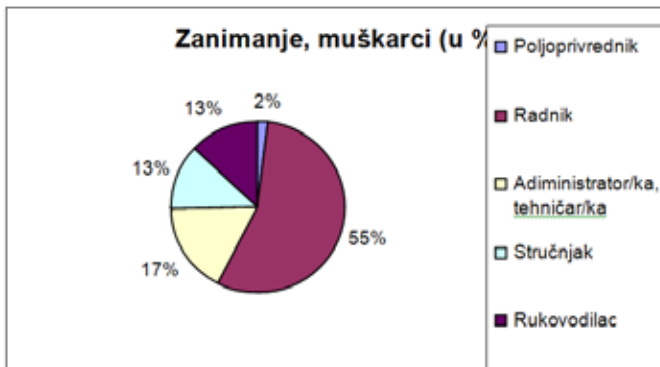
Kada se izdvoje oni koji su nezaposleni, ostali su po zanimanju najčešće radnici, odnosno radnice, i to muškarci češće od žena (graf.19a i b). Žene su, međutim dvostruko češće službenice. Učešće stručnjaka među ženama i muškarcima je isto, ali je učešće rukovodilaca u strukturi po zanimanju veoma različito. Dok je svaka 20 zaposlena žena iz uzorka bila na rukovodećem položaju, na tom položaju je bio svaki osmi zaposleni muškarac. Šanse žena da budu rukovoditeljke variraju i s obzirom na generaciju i s obzirom na obrazovanje. Najveću vjerovatnoću imaju žene stare 30-39 godina, koje su na rukovodećim položajima u 11% slučajeva. Žene sa srednjim obrazovanjem samo u 3% slučajeva zauzimaju rukovodeće položaje, za razliku od žena sa višim i visokim obrazovanjem, koje su na tim položajima u 26% slučajeva. To znači da završavanje više škole ili fakulteta povećava čak 9 puta šanse da se postane rukovoditeljka.

Struktura po položaju u zanimanju pokazuje da muškarci starosti 20-50 godina imaju 3 puta veće šanse od žena iste starosti da budu poslodavci, kao i da imaju značajno veće šanse da budu zaposleni (formalno i/ili neformalno) (graf. 20a i b).

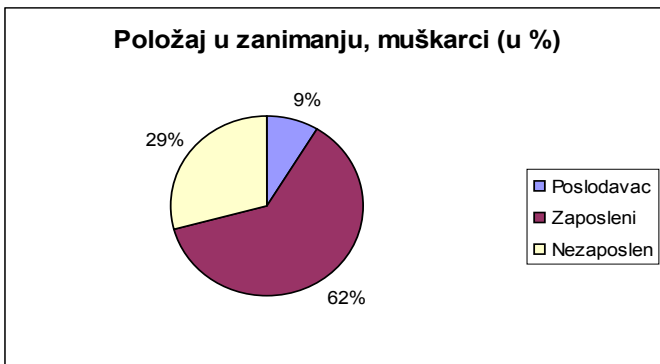
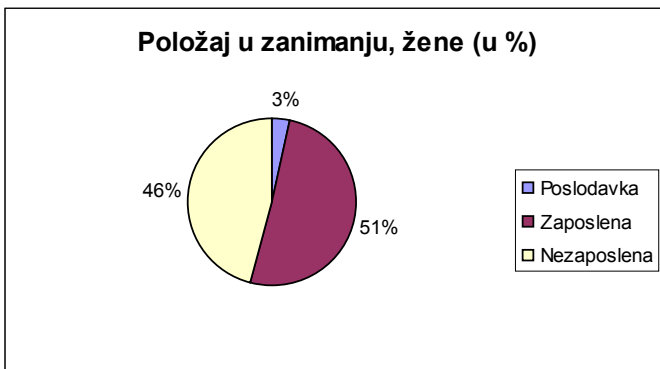
Kao što su i prethodni podaci o prihodima domaćinstva posredno pokazali, dominantan obrazac zarađivanja vezan je za zaposlenost, i to jedan posao. Samo mali broj žena i muškaraca (6.7% muškaraca i 2.8%) žena, obavlja više plaćenih poslova (graf. 21). Ovaj obrazac, koji je očigledno dominantan i pored mogućeg iskrivljanja odgovora od strane onih ispitanika koji su željeli da prikriju druge izvore prihoda, govori o relativno klasičnom modelu radne snage, koji je dosta različit od zahtijeva savremenog tržišta koje podrazumijeva fleksibilnost i mobilnost, kao stalno usavršavanje. Činjenica da postoji bifurkacija pri čemu najaktivniji dio stanovništva, u najaktivnijem periodu (20-50 godina starosti) je podijeljen na dva dijela – jedan koji ne radi ništa ili gotovo ništa, i drugi koji gotovo isključivo obavlja samo jedan posao, govori o slaboj iskorišćenosti ljudskih potencijala.

Grafikon 19 a i b

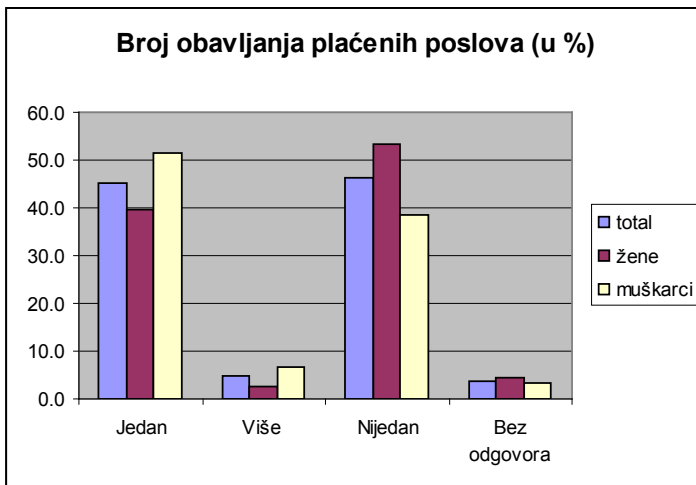

Grafikon 20 a i b

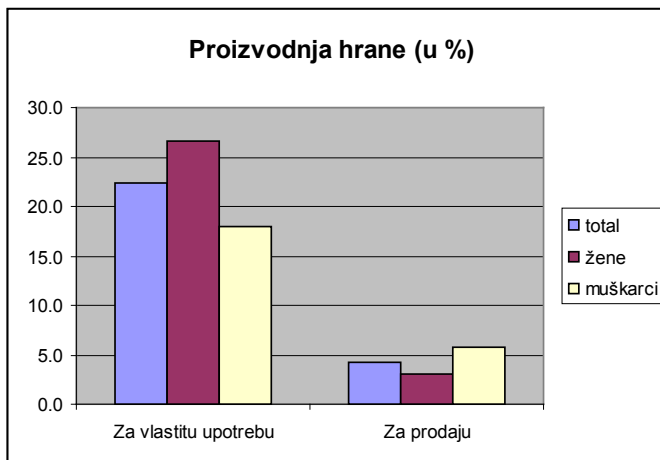

Grafikon 21

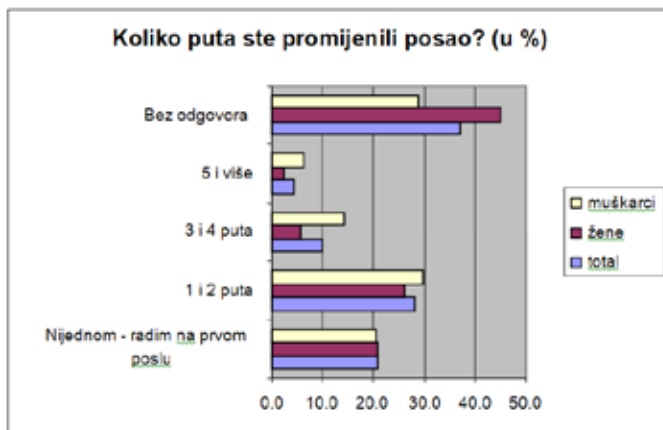
Anketirane žene i muškarci su bili poljoprivrednici/e u 12, odnosno 13% slučajeva (graf. 19a i b). Ipak, proizvodnjom hrane za vlastitu upotrebu bavi se daleko veći procenat i jednih i drugih. Čak 27% žena iz uzorka se bavi ovom djelatnošću. Žene s najnižim obrazovanjem se bave proizvodnjom hrane za vlastitu upotrebu u 44% slučajeva, a žene na selu, u 56% slučajeva. Proizvodnja hrane predstavlja, dakle, jednu od osnovnih djelatnosti žena, i osnovnih preživljavačkih mehanizama u uslovima niske plaćenosti radne snage, iako to često nije vidljivo iz zvaničnih podataka o zaposlenosti ili zanimanju (graf. 22). Proizvodnja hrane za prodaju je mnogo manje zastupljena. Takođe, malo je zastupljeno i pružanje usluga drugima (npr. čišćenje, kuvanje, šivenje i sl.). Samo 4% žena iz uzorka je izjavilo da se bavi ovim poslovima. Tumačenje za ovako malu raširenost usluga, pored moguće neiskrenosti ispitanica usljed straha od nekih konsekvenci (npr. strah od poreznika), vrlo vjerovatno leži u činjenici da još nema adekvatno formiranog tržišta za ponudu i potražnju usluga. To je vidljivo, npr. iz činjenice da su žene iz Podgorice čak 2 puta više izjavljivale da pružaju usluge drugima, za razliku od 0% žena sa sela. Ovo je, svakako, jedno od područja na kojem bi mogla da se razvije efikasna politika zapošljavanja.

Grafikon 22

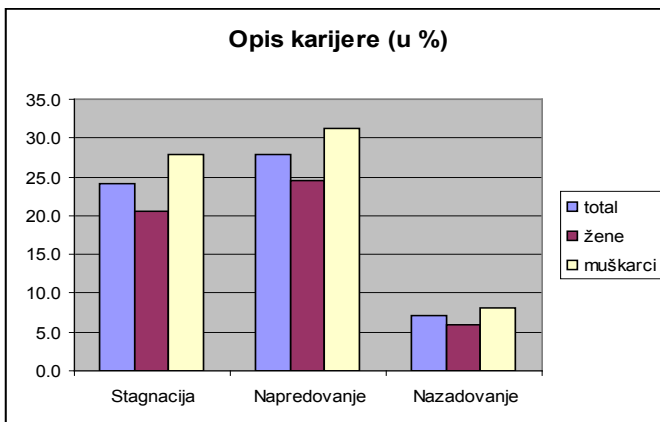

Relativno niska mobilnost radne snage vidljiva je iz pitanja o promjenama posla (graf. 23). Žene su na nešto manje mobilne od muškaraca, naročito kada je riječ o većem broju poslova. Ovi podaci se uklapaju u ukupnu sliku o karakteristikama radne snage u Crnoj Gori. Sa starošću žena raste i broj promijenjenih poslova, pa je tako svaka treća žena 39-50 godina satrosti promijenila posao bar jednom ili dva puta. S povećanjem obrazovanja, međutim, smanjuje se mobilnost, pa čak 37% žena sa višim ili visokim obrazovanjem radi na poslovima na kojima su se prvi put zaposlile.

Grafikon 23

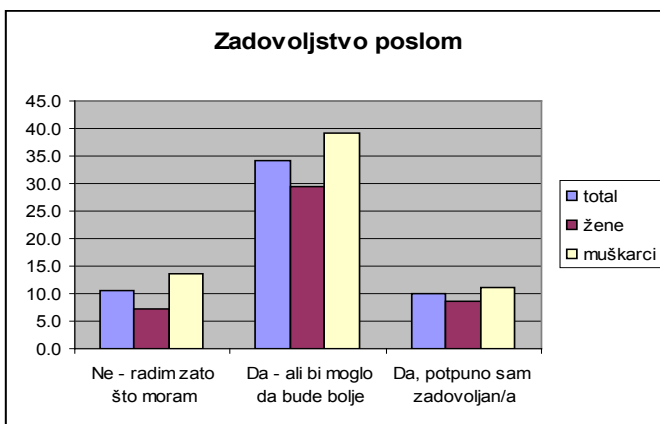

Grafikon 24

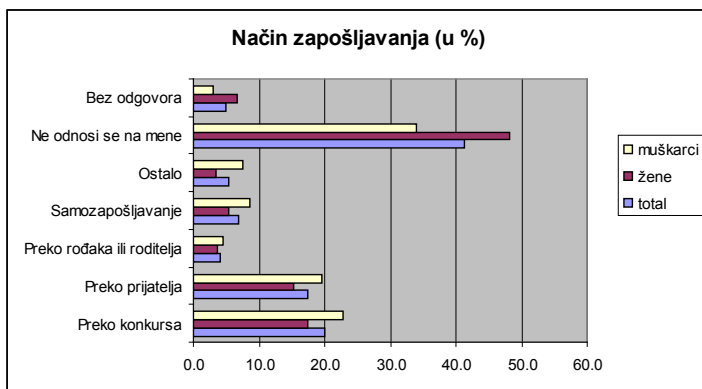
Od onih koji su zaposleni najviše je onih koji mogu svoju karijeru da opišu kao «napredovanje», ali to je češći slučaj sa muškarcima nego sa ženama. Žene su više sklone od muškaraca da svoju karijeru opišu kao stagnaciju, (graf. 24). Starije žene češće od mlađih vide svoju karijeru kao stagnaciju i nazadovanje žena. Ali zato čak 40% žena sa višim ili visokim obrazovanjem vidi svoju karijeru kao napredovanje. To znači da je obrazovanje usko povezano sa mogućnostima napredovanja, odnosno da se ono višestruko isplati.

Grafikon 25

Ipak, bez obzira na ovaj opis, kao i na činjenicu da veliki broj zaposlenih smatra da njihovi prihodi nijesu dovoljni, odnos prema poslu koji obavljaju je generalno pozitivan, mada muškarci izražavaju veće zadovoljstvo od žena (graf. 25%). Poslom je zadovoljno oko 27% visokoobrazovanih zaposlenih žena, naspram manje od 1/7 žena sa najnižim obrazovanjem.

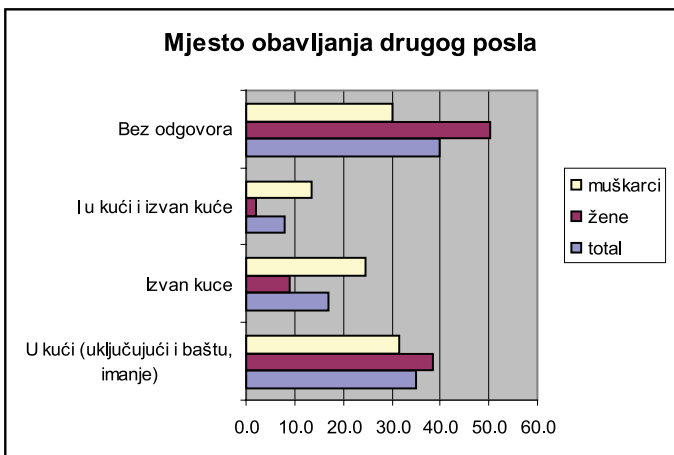
Grafikon 26

Zapošljavanje se veoma često obavlja neformalnim vezama (rođaci, prijatelji), a potom dolaze konkursi. Ovo je u izvjesnom smislu i logično s obzirom da je mnogo onih koji su zaposleni u privatnom sektoru, a vrlo je vjerovatno da se radi pretežno o poslodavcima sa malim brojem zaposlenih. Muškarci češće od žena dobijaju posao različitim, formalnim i neformalnim kanalima. Što su žene starije to su češće dobijale posao preko konkursa, što znači da neformalni mehanizmi dobijaju sve veći značaj. Takođe, što su žene više obrazovane veća je vjerovatnoća da će posao dobiti preko konkursa. Tako je 37% žena s višim i visokim obrazovanjem dobilo posao preko konkursa naspram samo 3% žena sa najnižim obrazovanjem. Kod muškaraca postoji ista povezanost starosti i obrazovanja i dobijanja posla formalnim kanalima, mada je ta veza nešto slabije izražena.

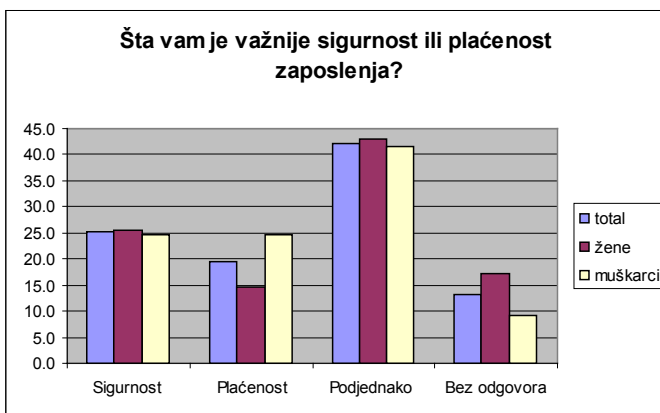
Iako je veliki broj ispitanika izjavio da ne obavlja dodatni posao, misleći na formalno zaposlenje, u pitanju koje se odnosilo na mjesto obavljanja dodatnog posla, pokazuje se da veliki broj ispitanika zapravo obavlja dodatni posao, u najvećem broju slučajeva vjerovatno vezano za proizvodnju hrane (grafikon 27). Ono što je važno sa stanovišta rodne analize jeste da dodatni posao muškarci obavljaju mnogo češće izvan kuće, a žene u kući, odnosno u bašti, na imanju, okućnici.

Grafikon 27

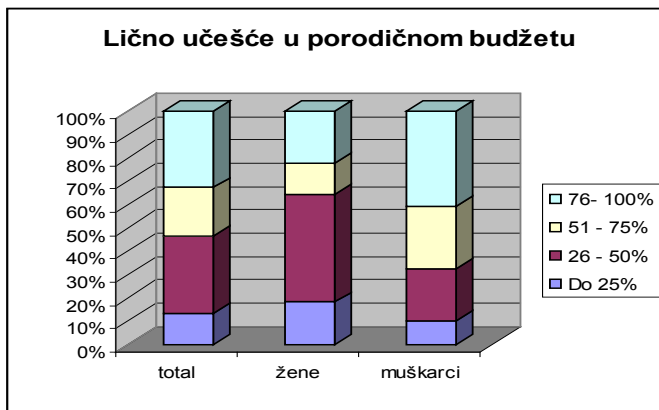

I ženama i muškarcima iz uzorka su plaćenost i sigurnost posla najčešće podjednako važni. Ženama je, ipak, plaćenost manje važna nego muškarcima, što se može povezati i sa činjenicom da je njihovo učešće u porodičnom budžetu niže (grafikon 28 i 29). Žene najčešće učestvuju u porodičnom budžetu do 50%, a muškarci najčešće iznad 50%. Učešće žena u porodičnom budžetu se povećava sa nivoom obrazovanja (graf.30).

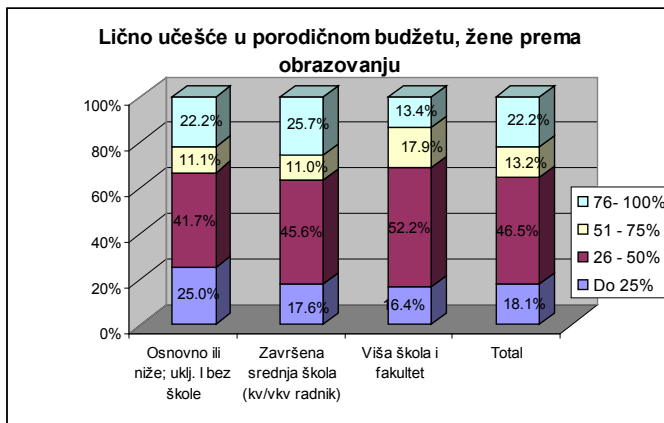
Grafikon 28

Grafikon 29

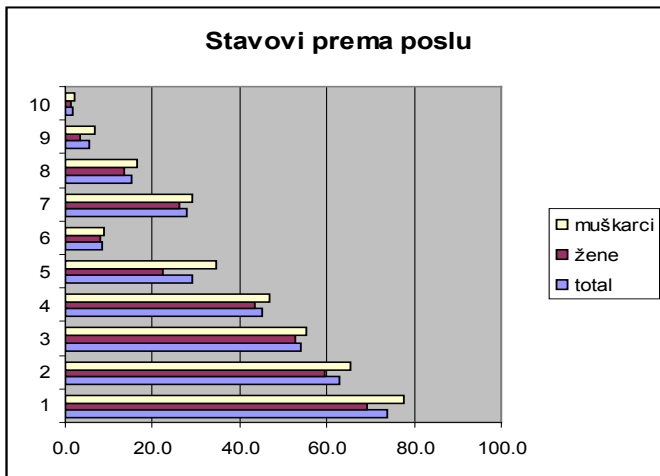
Grafikon 30

Muškarci i žene imaju slične stavove o poslu (graf.31). I jedni i drugi rade da bi bili ekonomski samostalni, ali muškarci nešto izraženije od žena. Veoma izražena razlika prema poslu je u stavu o ostavljanju posla kada bi imali novca. Muškarci bi to učinili mnogo češće od žena. Veliki broj ispitanika i ispitanica smatra posao izvorom zadovoljstva, a samo mali izvorom nezadovoljstva. Negativne strane posla se mnogo rjeđe identifikuju od pozitivnih. Seksualne ucjene na poslu doživljava 1.3% žena i 2.2% muškaraca. Ovaj podatak ne iznenađuje s obzirom da su i u drugim istraživanjima u regionu češće muškarci izjavljivali da su izloženi

seksualnim ucjenama. To svakako zahtijeva dublje istraživanje, koje bi moglo da objasni šta pod «seksualnim ucjenama» podrazumijevaju muškarci, a šta žene.

Grafikon 31

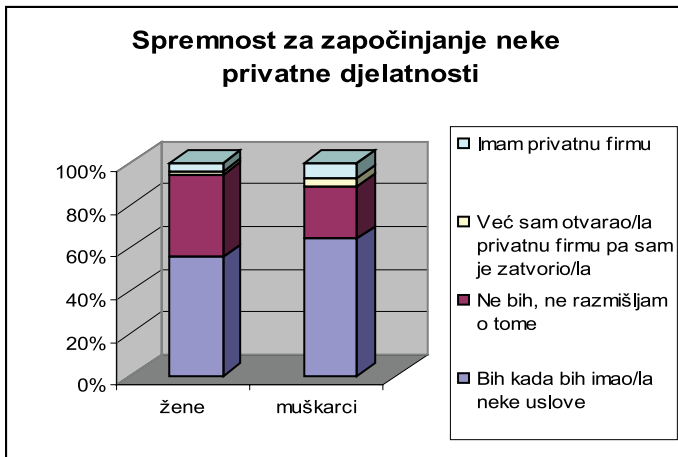
% pozitivnih odgovora

1. Radim da bih bio/la ekonomski samostaln/a
2. Rad mi pruža zadovoljstvo kontakta sa ljudima
3. Uživam u svom poslu
4. Profesionalna karijera mi je izuzetno važna
5. Kada bi imala/o novca ostavila/o bih posao
6. Moj posao predstavlja izvor mog nezadovoljstva
7. Zbog posla sam često pod stresom
8. Odnos sa ljudima na poslu mi je veoma naporan
9. Imam problem sa pretpostavljenima
10. Izložena sam seksualnim ucjenama na poslu

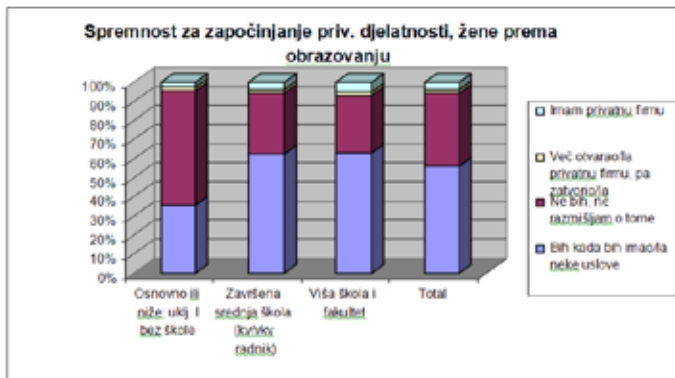
Žene i muškarci se dosta razlikuju u stavu o tome da li bi započeli privatnu djelatnost. Čak 62% muškaraca bi započelo privatnu djelatnost kada bi za to imali uslove naspram 54% žena (grafikon 32). Muškarci su češće sada preduzetnici u odnosu na žene, a i oni su češće imali pa zatvorili firmu u odnosu na žene (1.6% žena naspram 3.8% muškaraca). Mlađe žene, kao i žene sa višim i visokim obrazovanjem pokazuju daleko veću sklonost za otpočinjanje privatne djelatnosti. Tako čak

64% žena starih 20-29 godina i 62% žena sa višim i visokim obrazovanjem ima spremnost da otvori privatnu firmu pod odgovarajućim uslovima (grafikon 33).

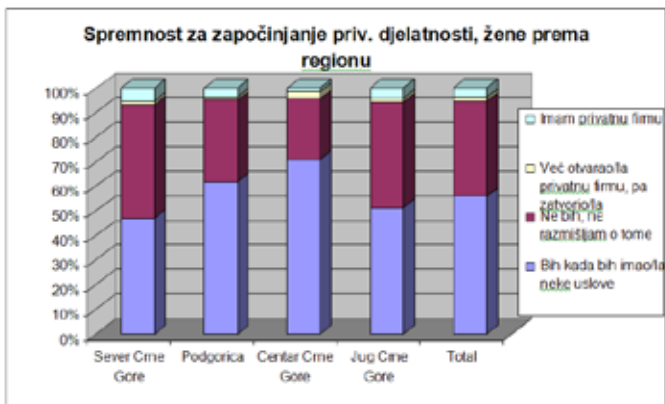
Grafikon 32

Grafikon 33

Grafikon 34

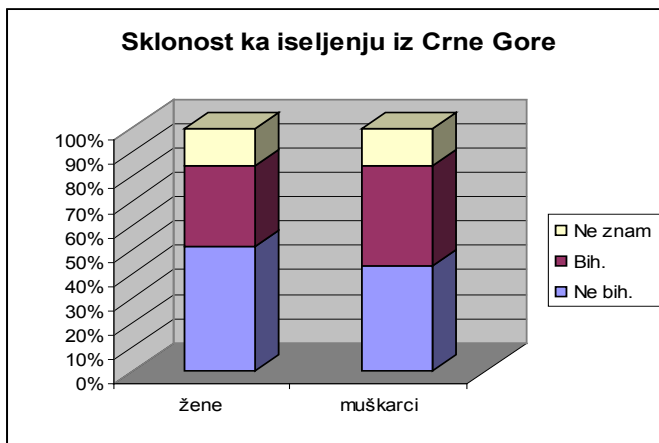

Grafikon 35

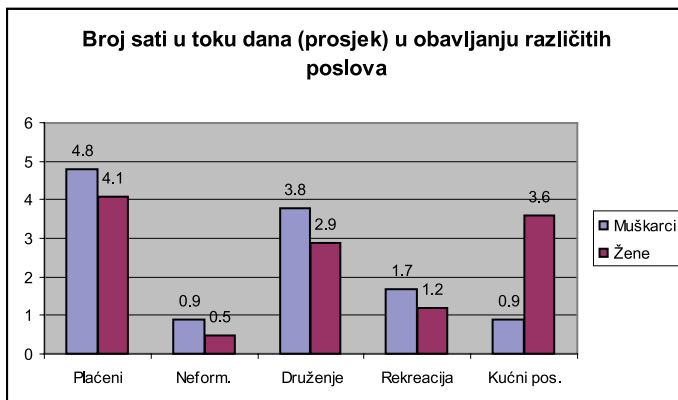
Zanimljivo je da spremnost za započinjanje privatne djelatnosti varira među ženama i s obzirom na region i s obzirom na vrstu naselja (graf. 34 i 35). Ove varijacije odražavaju opšti stepen razvijenosti nekog okruženja, i s tim u vezi i razvijenost tržišta. Ali, takođe, razvijenost je u vezi i sa opštim stepenom ostvarene rodne ravnopravnosti, pa je otud logično da će žene iz razvijenijih sredina biti i više spremne na individualnu inicijativu.

Grafikon 36

Žene za razliku od muškaraca pokazuju i manju sklonost za iseljavanje iz Crne Gore (graf.36). Tako bi Crnu Goru napustilo 33% anketiranih žena, i 42% anketiranih muškaraca. Mlađe žene pokazuju veću sklonost ka iseljavanju, ali razlike između generacija su začuđujuće male. I obrazovanje ima ambivalentan uticaj. Naime, najmanje pokazuju sklonost ka iseljenju žene koje imaju srednje obrazovanje. S druge strane, činjenica je da postoji tržište tražnje u razvijenim zemljama i za one poslove koji su povezani sa najnižim obrazovanjem, kao i za poslove koji su povezani sa „odlivom mozgova“.

Grafikon 37

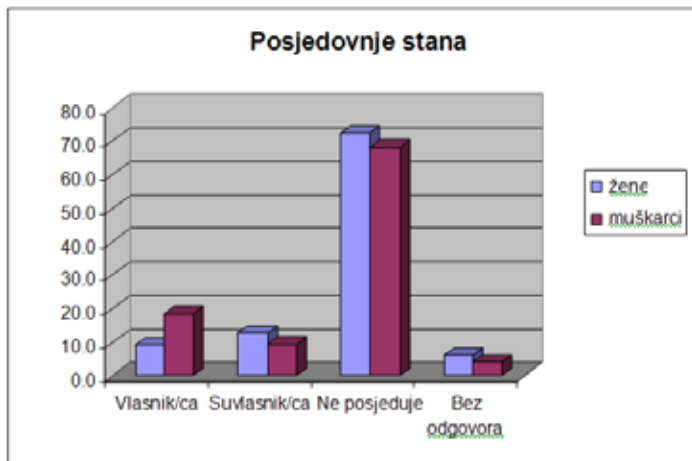

Naprijed opisani obrasci rada i zaposlenosti usko su povezani sa strukturom trošenja vremena na različite poslove, plaćene i neplaćene, formalne i neformalne (graf. 37). I muškarci i žene najviše vremena u prosjeku troše na obavljanje formalnog zaposlenja, ali muškarci nešto više od žena jer su češće zaposleni. Muškarci su češće angažovani i u neformalnoj ekonomiji, sudeći prema ovim podacima, pa i tu troše više vremena od žena. Oni takođe, veoma mnogo vremena u prosjeku troše na druženje i na rekreaciju. Zbirno, oni troše više vremena na druženje i rekreaciju nego na formalno zaposlenje. Jedina aktivnost u kojoj žene troše više vremena od muškaraca je vezana za obavljanje kućnih poslova, na koje žene u prosjeku, dnevno troše 3.6 sati. Ako se saberu sve aktivnosti koje se mogu smatrati „radom“ žene rade 8.2 sata u prosjeku dnevno, a muškarci 6.6 sati, što znači da žene rade za 20% više od muškaraca. Istovremeno, one obrnuto proporcionalno doprinose kućnom budžetu, upravo zato što rade poslove koji nijesu plaćeni.

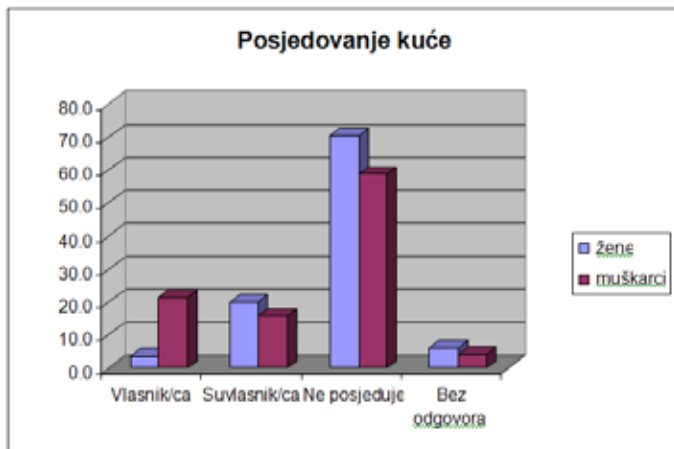
5. V L A S N I Š T V O

Vlasništvo nad imovinom predstavlja direktan izraz rodnih nejednakosti, jer ono odlikava i tradicionalne norme u vezi vlasništva, i realno nižu ekonomsku moć žena. Vlasništvo, odnosno nemanje vlasništva leži i u osnovi različitih problema, među kojima je svakako najdrastičniji problem porodičnog nasilja, odnosno trpljenja nasilja usljed nemanja izlaza.

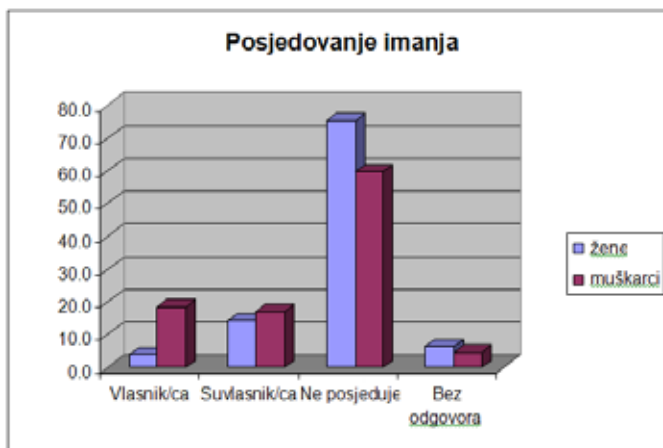
Grafikon 38

Grafikon 39

Grafikon 40

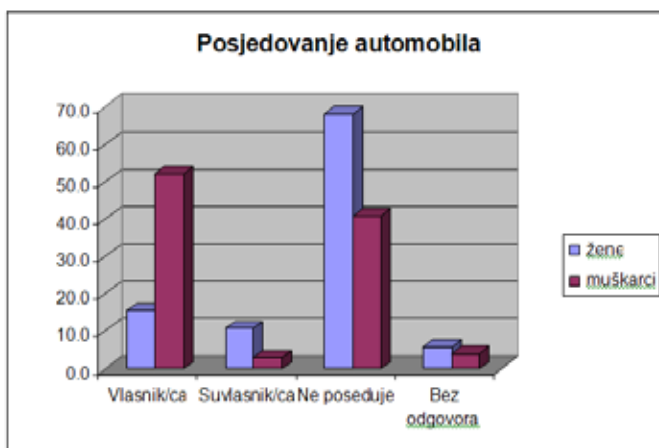

Anketirane žene rjeđe posjeduju nepokretnosti i automobil od anketiranih muškaraca (graf. 38-40). Međutim, većina anketiranih je izjavila da ne posjeduje nepokretnosti. Na primjer, vlasništvo ili suvlasništvo nad stanom ima samo 25% ispitanika. Od svih ispitanica, vlasništvo ili suvlasništvo nad stanom ima 22% žena, a odgovarajući broj je za muškarce -28%. To znači da žene starosti 20-50 godina imaju oko 20% manju šansu da posjeduju stan od muškaraca iste starosti, ali čak

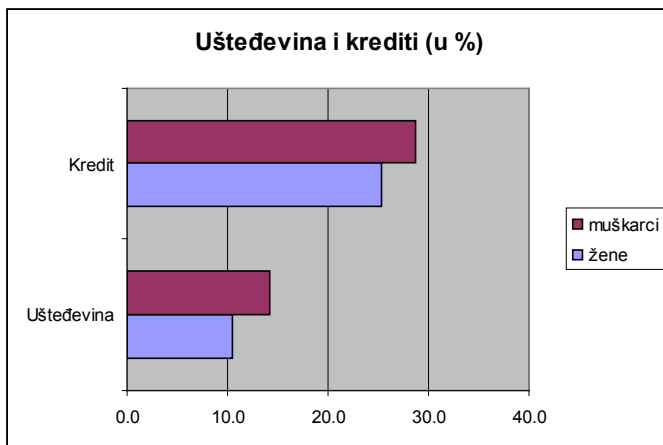
40% manju vjerovatnoću da posjeduju kuću (vlasnice ili suvlasnice) od muškaraca iste starosti. Niska opšta zastupljenost vlasnika među anketiranimi upućuje vjerovatno na činjenicu da vlasništvo nad nekretninama, kao što su stan, kuća ili imanje, češće posjeduju starije generacije. Proces nasljeđivanja će vrlo vjerovatno, i pored još jakih tradicionalnih normi, favorizovati žene, upravo zato što snižen fertilitet u dužem periodu, utiče na stvaranje povoljnijeg položaja ženske djece (koja su ili jedina djeca u porodici, ili dobijaju bolji tretman u porodici s malim brojem djece). Vlasništvo nad stanom raste sa starošću, pa tako samo 3% žena starosti 20-29 godina ima vlasništvo nad ovom nepokretnošću, za razliku od 15% žena iz najstarije posmatrane skupine. Međutim, kada je riječ o vlasništvu nad kućom i nad imanjem ne postoji očekivana veza sa starošću. Takođe, vlasništvo raste i s obrazovanjem. Žene s najnižim obrazovanjem imaju najmanje šanse da budu vlasnice stana (3%), dok se šanse žena sa višom ili visokom školom povećavaju za više od 4 puta (13%): Zanimljivo je da su žene na selu najčešće vlasnice i suvlasnice kuće ili stana (u čak 38% slučajeva, zbirno), ali su one rjeđe vlasnice ili suvlasnice imanja (24% zbirno).

Najdrastičnije razlike u posjedovanju imovine javljaju se u vezi sa vlasništvom nad automobilom. Najveći broj ispitanih muškaraca posjeduje automobil, a najviše ispitanih žena ne (grafikon 40). Žene su vlasnice ili suvlasnice automobila u 26.2% slučajeva. Što su više obrazovane, žene su češće vlasnice automobila: žene sa višim ili visokim obrazovanjem imaju 4 puta veću šansu da budu vlasnice automobila od žena sa najnižim obrazovanjem. Svaka četvrta žena sa višim ili visokim obrazovanjem u uzorku je vlasnica automobila, a svaka deseta, suvlasnica. Žene u velikom gradu posjeduju automobil ili su suvlasnice u 30% slučajeva, a na selu u 19% slučajeva.

Grafikon 40

Grafikon 41

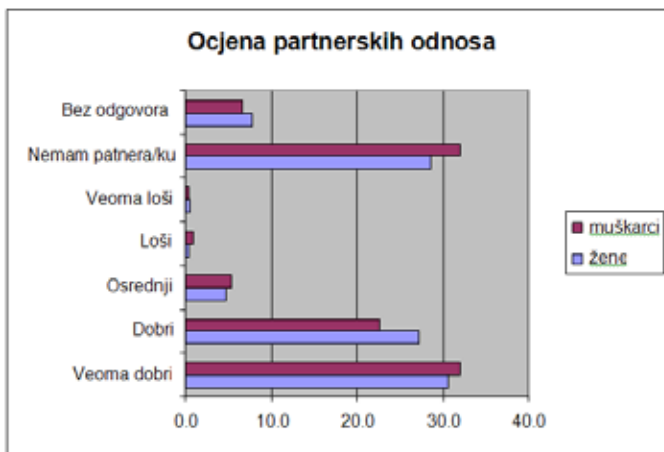
Različiti imovinski status i različita ekonomska moć žena i muškaraca je evidentna i iz podataka koji se odnose na ušteđevine i kredite (graf. 41). Muškarci češće podižu kredite i češće imaju ušteđevinu od žena. Najčešće ušteđevinu imaju žene srednje starosne skupine, ali generacijske razlike su veoma male. Nešto su značajnije razlike po obrazovanju, jer žene iz najobrazovanije skupine imaju dvostruko veće šanse da imaju ušteđevinu od najneobrazovanijih žena. Tek svaka stota žena na selu ima ušteđevinu, a muškarci na selu imaju sedam puta češće ušteđevinu od žena.

Svaka četvrta žena u uzorku ima kredit, a kredit najčešće uzimaju žene starosti 30-39 godina, dakle one koje ujedno najčešće imaju i ušteđevinu. Sklonost ka uzimanju kredita raste s obrazovanjem. Najrjeđe kredit uzimaju žene na selu, dakle one žene koje ujedno i najrjeđe imaju ušteđevinu. Ipak, činjenica je da su krediti više rašireni od ušteđevine, što pokazuje da se oni koriste za zadovoljenje osnovnih potreba.

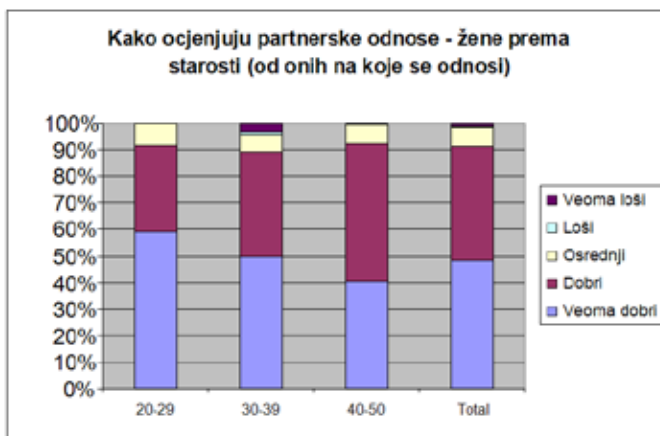
6. BRAK I / ILI PARTNERSTVO

Ispitanici koji imaju partnerske odnose bili su skloni da ih veoma povoljno ocjene (graf. 42). Ipak, žene su nešto rezervisanije u pozitivnim ocjenama od muškaraca. Žene na selu, što je veoma zanimljivo, procenjuju svoje partnerske odnose kao veoma dobre i dobre u čak 70% slučajeva, za razliku od 56% žena u Podgorici. Ovo, naravno može biti rezultat konformizma u odgovorima, a ne odraz realne situacije. Međutim, moguće je i da su očekivanja od partnerskih odnosa bitno drugačija, što onda stvara i drugačiju osnovu za procjenu.

Grafikon 42

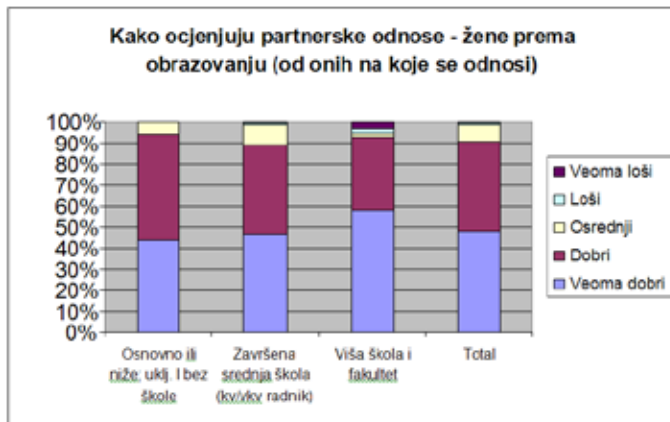

Grafikon 43

Mlađe žene su nešto zadovoljnije partnerskim odnosima, od starijih (graf. 43). Žene sa višim obrazovanjem su ujedno i zadovoljnije i kritičkije prema kvalitetu partnerskih odnosa (graf.44). S obrazovanjem, očigledno, rastu i očekivanja i kritičkiji odnos, ali i sposobnost „uređivanja odnosa“, jer žene imaju više resursa za uspješniji „emotivni inženjering“.

Grafikon 44

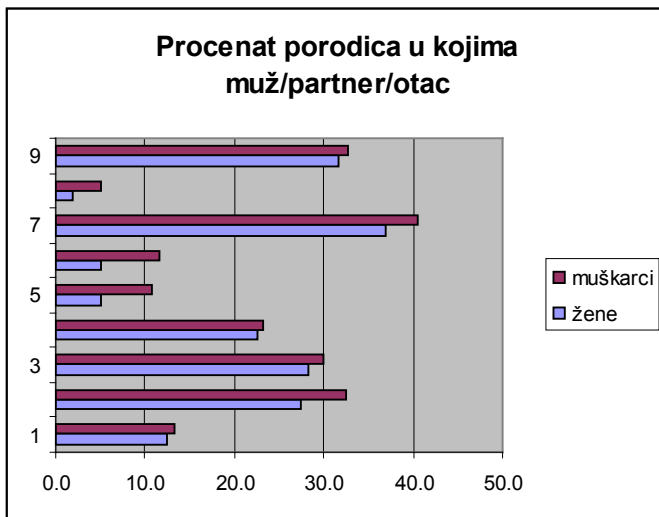

Pitanja koja se odnose na podjelu rada u partnerskom odnosu pokazuju da se muškarci i žene relativno slažu u svojim procjenama o tome koje aktivnosti pretežno obavljaju žene, a koje muškarci (graf. 45 a i b). Međutim, u procjeni stepena ima razlika. Na primjer i jedni i drugi smatraju da je muškarac više doprinio rješavanju stambenog pitanja, kao i da je on veći autoritet za djecu. Muškarac, takođe, uglavnom obezbjeđuje prihode i donosi najvažnije odluke. Muškarci, međutim, procjenjuju da je učešće muškaraca veće nego što to čine žene, iako se i jedni i drugi slažu u redoslijedu i značaju aktivnosti koje dominantno obavljaju muškarci.

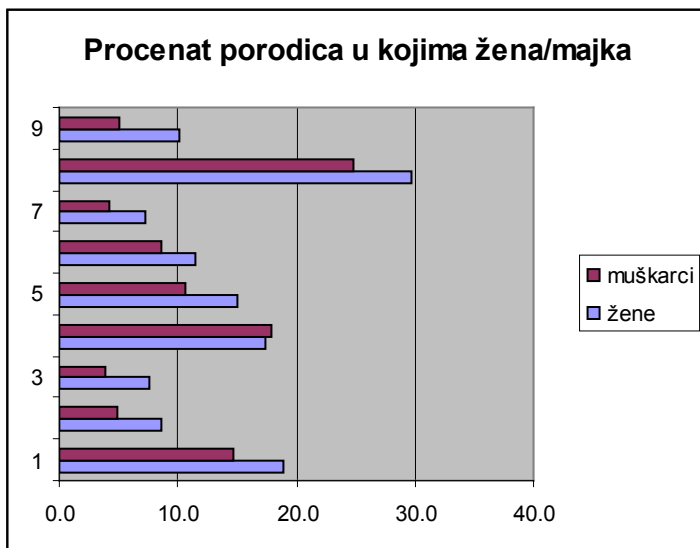
S druge strane, žene se, prema procjeni i žena i muškaraca, dominantno „žrtvuju za djecu“, imaju ulogu „autoriteta“ za djecu, i preuzimaju inicijativu nakon svađe, tj. imaju ulogu „emotivnih menadžera“. Žene naglašavaju svoju ulogu „žrtvovanja za djecu“ čak i više nego što to čine muškarci.

Iako naprijed navedeni podaci podržavaju tezu o klasičnoj, patrijarhalnoj, podjeli uloga unutar partnerskog odnosa, oni se ipak ne odnose na najveći dio odgovora. Naime, unutar zadatih koordinata o podjeli rada unutar partnerskog odnosa, najviše ispitanika i ispitanica se odlučivalo za odgovor „zajedno“ (tabela 2). Iz ovih odgovora postaje jasno da je došlo do veoma važnih pomjeranja od klasične podjele domena na „ženski“ i „muški“, na formiranje zajedničkog polja odgovornosti. Aktivnost s najmanjom frekvencijom odgovora „zajedno“ je rješavanje stambenog pitanja, koje još uvijek očigledno ostaje domen „muške odgovornosti“. Žene su u većini slučaja više sklone da vide da se nešto obavlja „zajedno“, nego što je to slučaj s muškarcima.

Grafikon 45 a

Grafikon 45 b

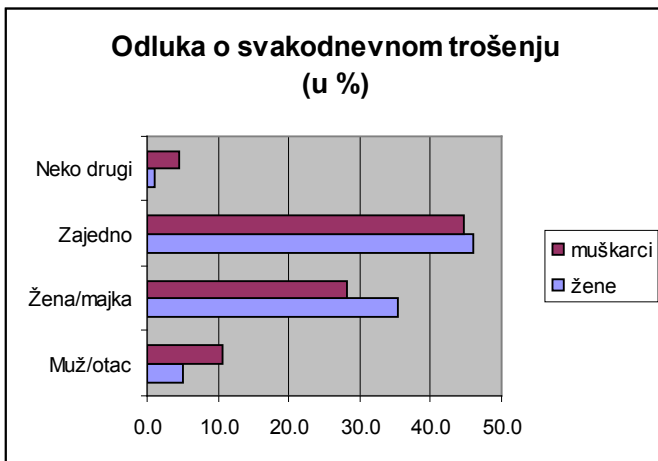
1. Preuzima inicijativu nakon svađe
2. Donosi najvažnije odluke
3. Obezbjeduje prihode
4. Autoritet za decu
5. Održava rođачke veze
6. Održava prijateljske veze
7. Doprinio rešavanju stambenog problema
8. Žrtvuje za decu
9. Ima važniji posao

Tabela 2. Procenat odgovora „zajedno“

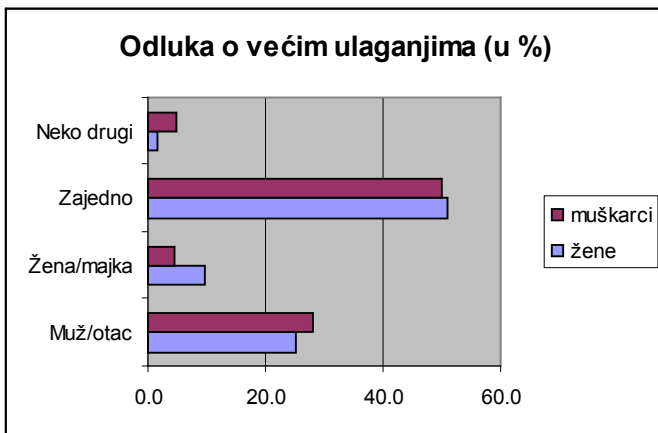
	Žene	Muškarci
1. Preuzima inicijativu nakon svađe	46.0	45.4
2. Donosi najvažnije odluke	47.2	42.6
3. Obezbjeduje prihode	45.0	44.8
4. Autoritet za decu	32.3	31.4
5. Održava rođачke veze	61.5	57.2
6. Održava prijateljske veze	65.7	60.5
7. Doprinio rešavanju stambenog problema	31.2	28.7
8. Žrtvuje za decu	41.5	43.0
9. Ima važniji posao	37.9	39.7

Dva pitanja koja se odnose na donošenje odluka takođe pokazuju da je učešće odgovora „zajedno“ najveće (graf. 46 i 47). Kada je riječ o svakodnevним troškovima, onda je ono veće nego kada je riječ o većim ulaganjima. Žene, opet, češće navode odgovor „zajedno“ nego muškarci. U porodicama u kojima se ne odlučuje zajedno, najčešće o svakodnevним troškovima odlučuje žena, a o većim ulaganjima – muškarac.

Grafikon 46

Grafikon 47

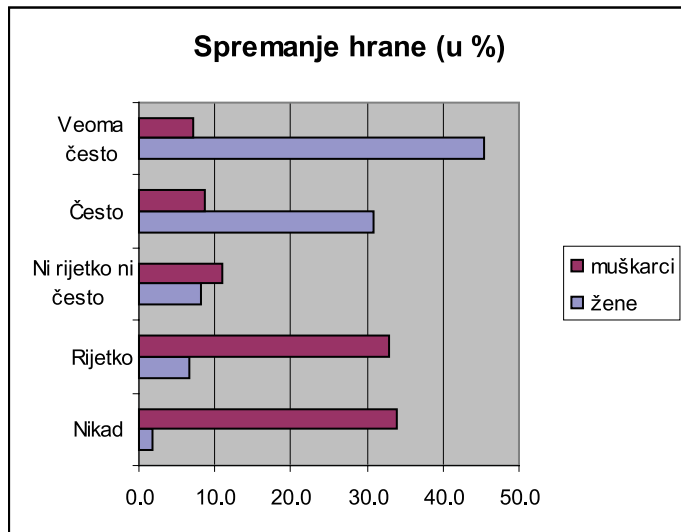

Za razliku od domena odlučivanja i podjele odgovornosti koji se očigledno transformišu u pravcu egalitarnih odnosa, na nivou stvarnog, realnog rada u domaćinstvu postoje veoma izražene razlike među rodovima (graf. 48- .52).

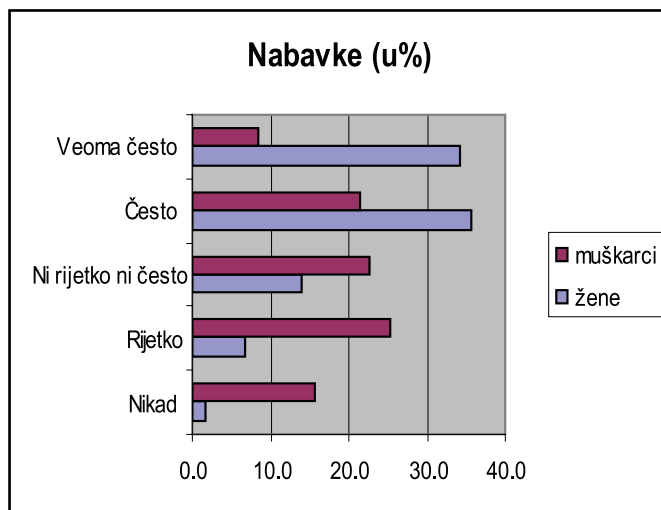
Pitanja o učestalosti obavljanja konkretnih poslova u domaćinstvu pokazuju da postoji pravilnost da žene rade te poslove veoma često, a muškarci – rijetko. Spremanje hrane, održavanje kuće/stana, pranje i peglanje veša, aktivnosti su

koje gotovo isključivo obavljaju žene. Nešto više ravnoteže postoji kada je riječ o nabavkama hrane, organizaciji porodičnog života i brizi o starima.

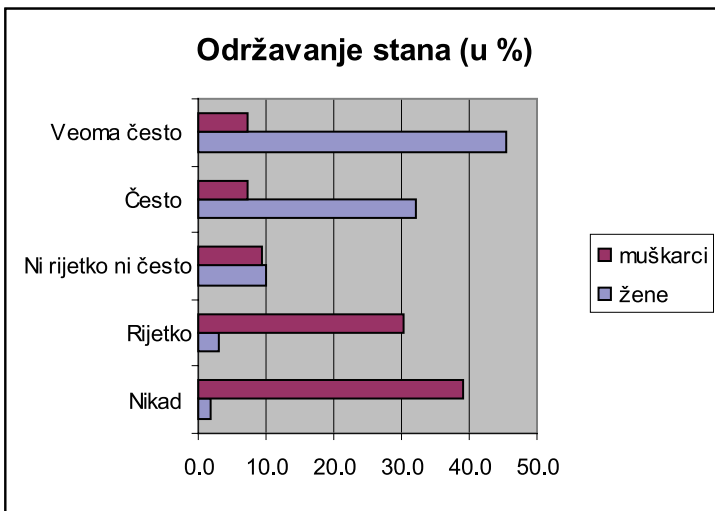
Grafikon 48

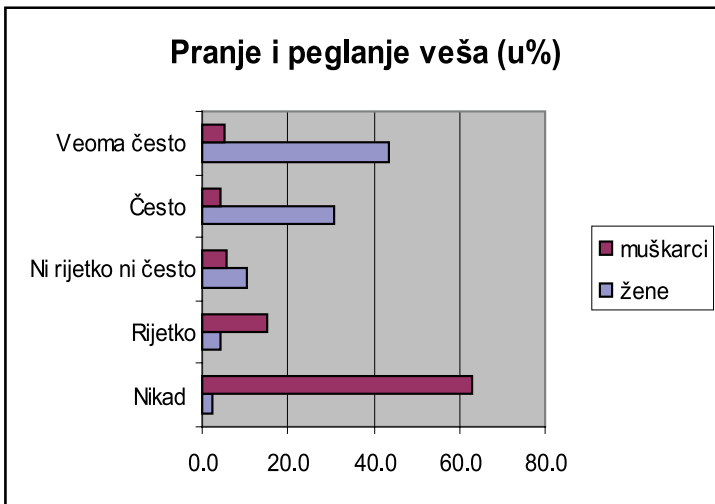
Grafikon 49

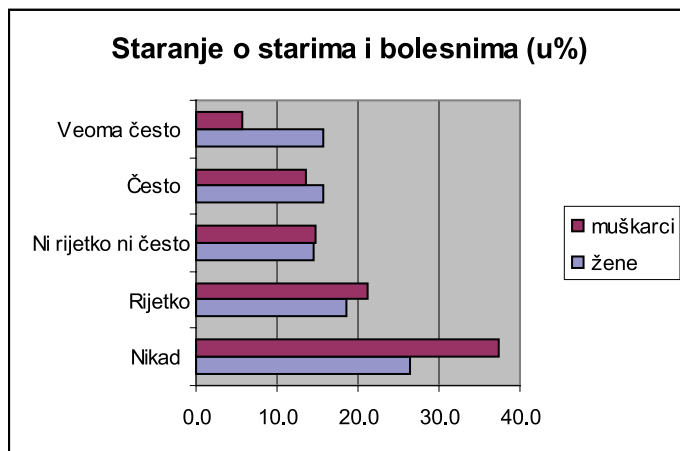
Grafikon 50

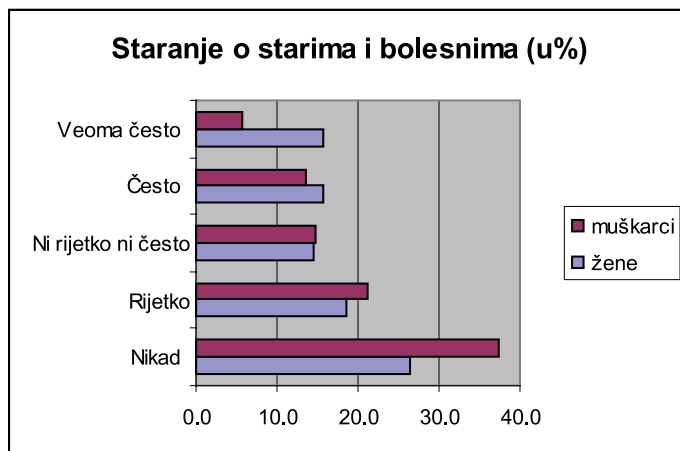
Grafikon 51

Grafikon 52

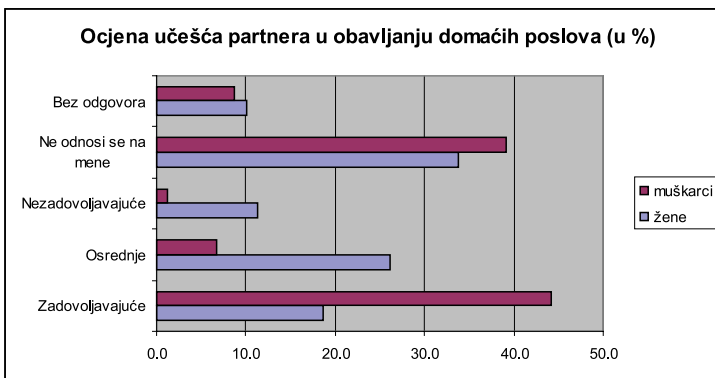
Grafikon 53

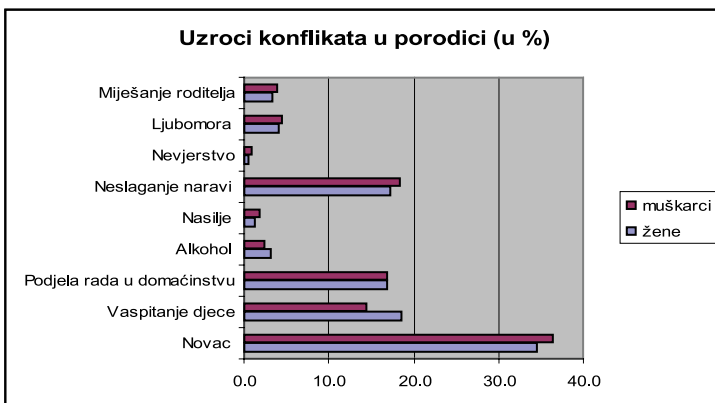
Analiza odgovora po obrazovanju pokazuje da obrazovanije žene imaju nižu učestalost obavljanja različitih poslova, pa se može pretpostaviti da u cjelini provode manje vremena u ovim aktivnostima. Kod muškaraca, obrazovanje nema tako jasan, direktan i veliki uticaj, ali ipak, u nekim aktivnostima, kao što su, npr. organizovanje porodičnog života, nabavke i staranje o starima, muškarci sa višim obrazovanjem se češće angažuju. To znači, da u nekim aktivnostima u kojima je i inače učešće muškaraca veće, postoji tendencija da se to učešće povećava sa obrazovanjem.

Očigledna neravnoteža u obavljanju domaćih poslova utiče i na ocjenu koju su ispitanici dali o učešću svog partnera/ke (graf. 54). Muškarci su mnogo zadovoljniji učešćem svojih partnerki nego što je to slučaj u obrnutoj situaciji. To znači da žene dobro percipiraju neravnomjernu podjelu rada u domaćinstvu, i da ona može biti uzrok konflikta u domaćinstvu (graf. 54). Žene s višim obrazovanjem su čak 5 puta manje nezadovoljne učešćem partnera u obavljanju domaćih poslova, nego što je to slučaj sa ženama najnižeg obrazovanja. Ovo se možda može objasniti dodatnim resursima koji stoje na raspolaganju tim ženama, a koje im omogućuju da vjerovatno imaju plaćenu pomoć u kući. Nezadovoljstvo podjelom poslova u kući raste sa starošću, pa su najnezadovoljnije najstarije ispitanice u uzorku (3.5. puta više u odnosu na najmlađe).

Grafikon 54

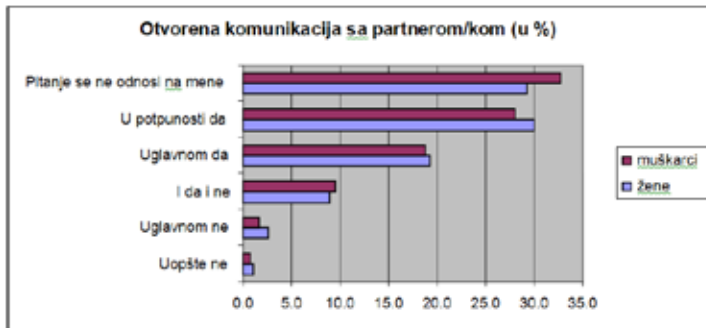

Grafikon 55

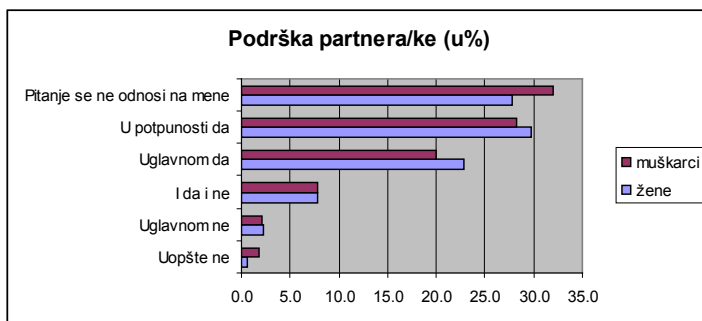
Ipak, najčešći uzroci konflikta u porodici su oni vezani za novac (graf. 55). Žene češće od muškaraca navode konflikte zbog alkohola i vaspitanja djece, a muškarci češće navode miješanje roditelja, ljubomoru, neslaganje naravi i novac.

Grafikon 56

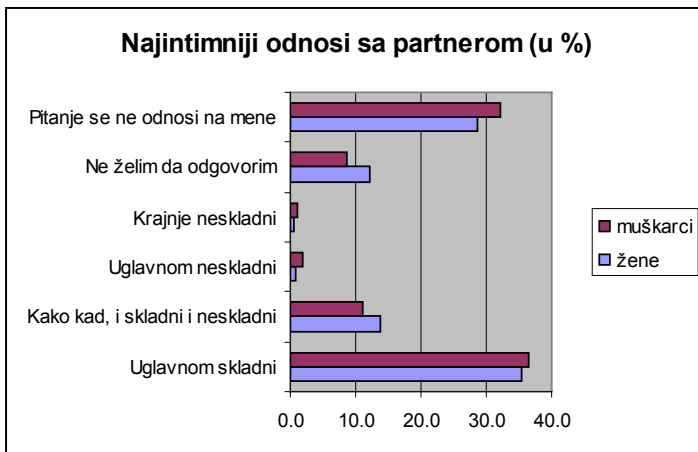

Anketirani koji su u partnerskoj vezi najčešće izjavljuju da imaju kvalitetnu i otvorenu komunikaciju sa partnerom/kom (graf. 56). Samo je mali broj ispitanih muškaraca i žena izjavilo da nema dobru komunikaciju sa partnerom, odnosno partnerkom. Skoro polovina ispitanica ima uspješnu komunikaciju sa partnerom. Takođe, oko polovina ispitanih žena smatra da ima podršku partnera u teškim situacijama (graf. 57). Podaci vezani za komunikaciju i za podršku su gotovo podudarni, što pokazuje njihovu tijesnu vezu.

Grafikon 57

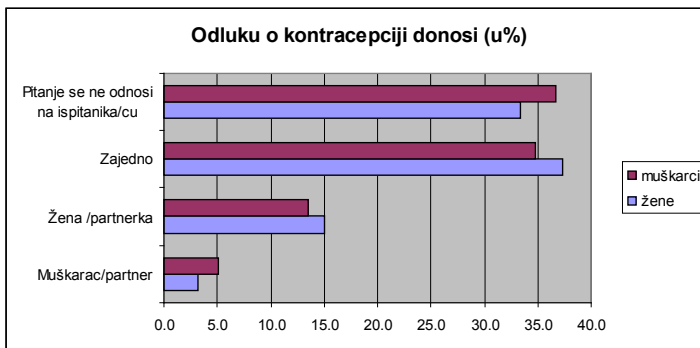

Grafikon 58

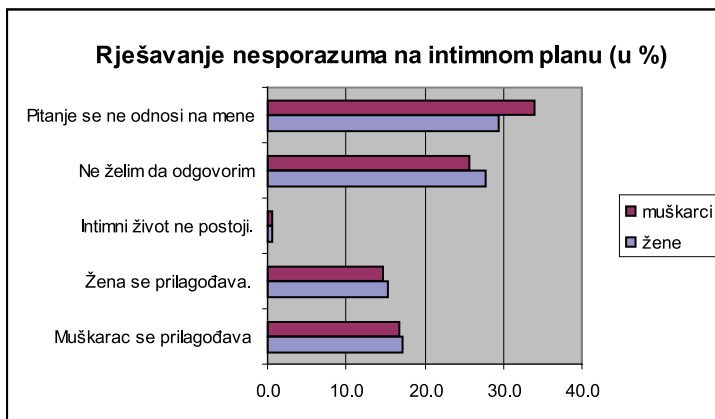
Intimni odnosi sa partnerom, odnosno partnerkom, ocijenjeni su kao uglavnom skladni od strane onih koji imaju partnera/ku (graf. 58). Odluku o kontracepciji ispitanici najčešće donose zajedno. Od svih ispitanika koji imaju partnere 2/3 donosi odluku o kontracepciji, odnosno kontroli začeca, zajedno (graf. 59).

Grafikon 59

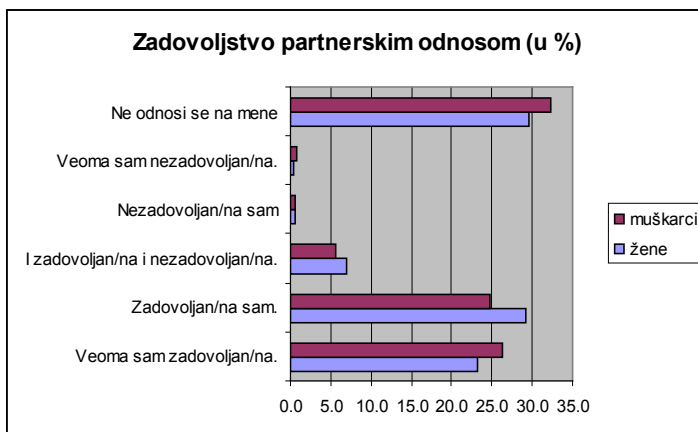

Kada dođe do nesporazuma na intimnom planu, oni se, sudeći prema odgovorima, najčešće rješavaju tako što se muškarac prilagođava (graf. 60). Međutim, zanimljivo je da se kod žena koje imaju niže obrazovanje, češće žene prilagođavaju muškarcima, dok se u slučaju žena s najvišim obrazovanjem, muškarci više prilagođavaju ženama.

Grafikon 60

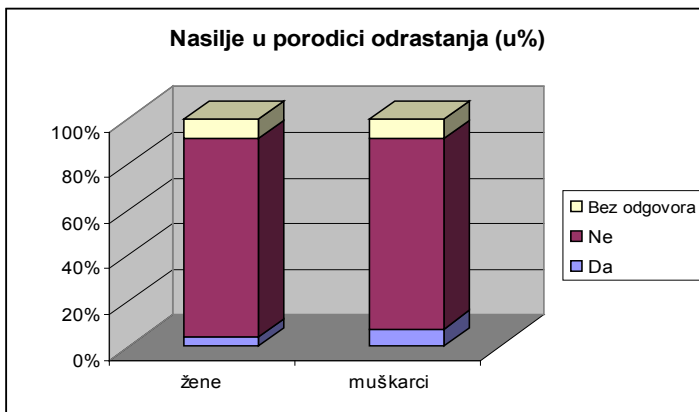
Grafikon 61

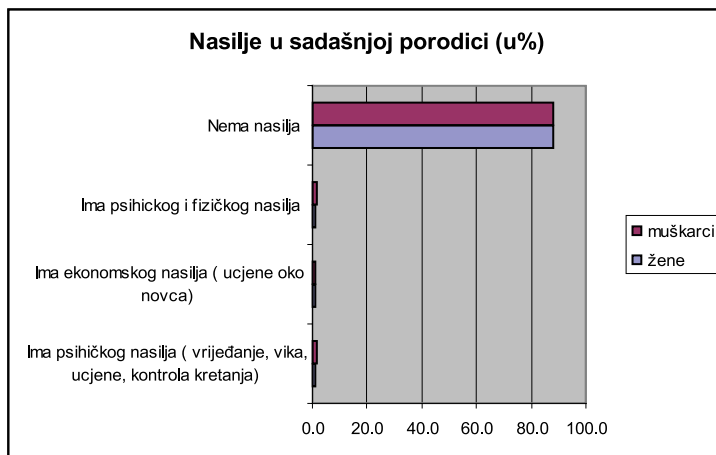
U cjelini uzev, velika većina ispitanika, i muškaraca i žena, koji su u partnerskom odnosu njime su veoma zadovoljni ili zadovoljni (graf. 61).

Upitani o nasilju u porodici porijekla ispitanici su u najvećem broju slučajeva odgovorili da nije bilo nasilja, ali je bio i veliki procenat onih koji su odbili da daju odgovor (graf. 62). Ipak, muškarci češće od žena izjavljuju da nije bilo nasilja, što može ukazivati na veći stepen tolerancije prema nasilju. U 87% porodica žena i 83% porodica muškaraca nije bilo nasilja.

Grafikon 62

Grafikon 63

Kada je riječ o nasilju u sadašnjim porodicama, ispitanici su u 88% slučajeva izjavili da nema nasilja, i nije bilo razlika između žena i muškaraca. Ipak, preko 8% ispitanika nije dalo odgovor. Od svih oblika nasilja najraširenija je kombinacija fizičkog i psihickog nasilja, koja se javlja u 1,4% slučajeva (graf. 63). Takođe je zanimljivo da se u porodicama žena sa višim i visokim obrazovanjem ova kombinacija javlja najčešće – u 2% slučajeva. To ukazuje na to da su žene s višim obrazovanjem ujedno bile i više spremne da „priznaju“ postojanje nasilja u porodici. Vrlo je vjerovatno da je

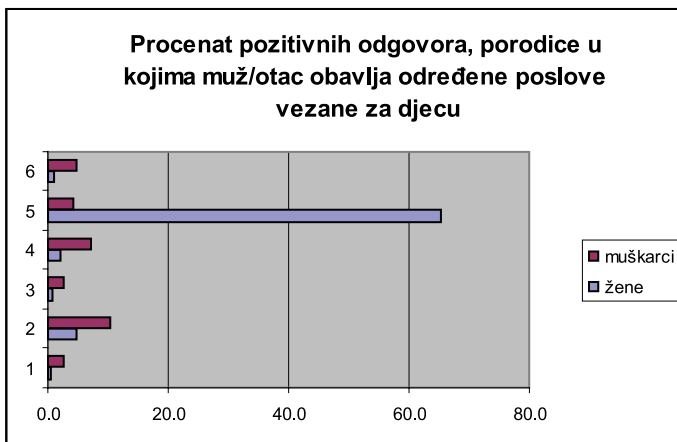
nasilje raširenije nego što ovi anketni podaci pokazuju, ali da postoje zatvorenost i nelagoda koji sprječavaju ispitanike da o tome govore.

S obzirom na veliko učešće onih ispitanika koji su izvan partnerskog odnosa, bilo je zanimljivo utvrditi šta je tome uzrok. Ispitanici su izjavili da je najčešće uzrok to što ne mogu da pronađu odgovarajućeg partnera ili partnerku, ali su muškarci to izjavljivali čak češće od žena (14%, naspram 11%). Ovakav odgovor je dalo čak 21% žena između 20-29 godina i 16% žena sa višim i visokim obrazovanjem. Mladi muškarci, 20-29 godina starosti, u 25% slučajeva izjavljuju da „ne mogu da nađu odgovarajuću partnerku“, ali i u 5% slučajeva „da nemaju ekonomske uslove“.

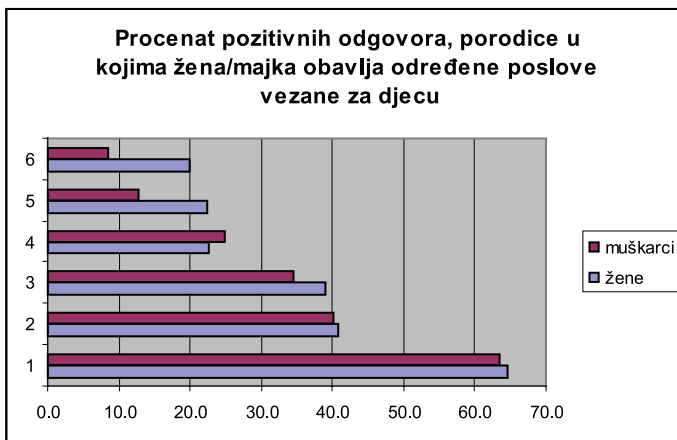
7. RODITELJSTVO

U roditeljstvu, slično kao i u partnerstvu, podjela aktivnosti po liniji roda veoma je izražena. Poređenje poslova i obaveza koje pretežno obavljaju muškarci i onih koje pretežno obavljaju žene, pokazuju da su muškarci mnogo manje angažovani od žena (graf. 64a i b). Učešće porodica u kojima muškarac obavlja pretežno aktivnosti vezane za djecu, veoma je malo, najčešće ispod 10%. Muškarci, ipak, čak i u ovom slučaju svoje učešće procjenjuju kao više nego žene. Jedina izrazita razlika između žena i muškaraca u ovom pogledu odnosi se na procjenu učešća muškaraca u vaspitanju djece. Žene veoma često (65.3%) smatraju da muškarci vaspitavaju djecu. Ovo je znatno manje od procjene samih muškaraca. Ova veoma izražena diskrepanca u procjenama se može protumačiti kao svojevrsna potreba da se i pored realno malog angažovanja na poslovima oko djece, „vaspitanje“, koje je prilično apstraktan pojam, očinstvo i uloga oca konstruišu upravo tako što će se naglasak staviti na „vaspitanje“. Drugim riječima, u nedostatku drugih, više mjerljivih dokaza o angažovanju muškaraca u roditeljstvu, žene pribjegavaju naglašavanju vaspitavanja, da bi uspostavile neku vrstu ravnoteže i time potvrdile angažovanje oca. S druge strane, učešće porodica u kojima poslove oko djece obavljaju pretežno žene je naročito visoko kada je riječ o poslovima vezanim za ishranu, oblačenje, njegu, domaće zadatke. Učešće muškaraca, sudeći po ovim odgovorima, opada ukoliko se radi o poslovima koji su repetitivni, svakodnevni i konkretni, a raste njihovo učešće ukoliko se radi o aktivnostima koje su zabavne, kao igra sa djecom, ili o aktivnostima koje su vezane za komunikaciju.

Grafikon 64a

Grafikon 64 b

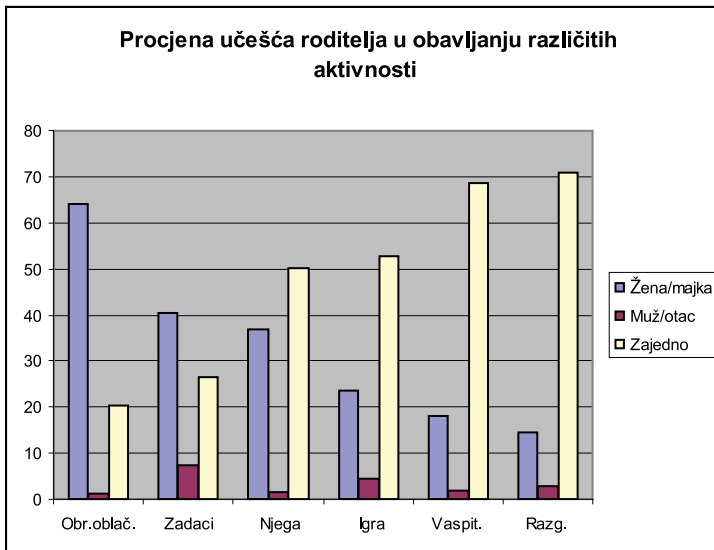

- 1.Briga o dječjim obrocima, oblačenje djeteta
- 2.Pomoć u izradi školskih zadataka
- 3.Njega djeteta u slučaju bolesti
- 4.Igra sa djetetom
- 5.Vaspitavanje djeteta
- 6.Razgovori o problemima

Tabela 3 Procjena učešća roditelja u različitim aktivnostima

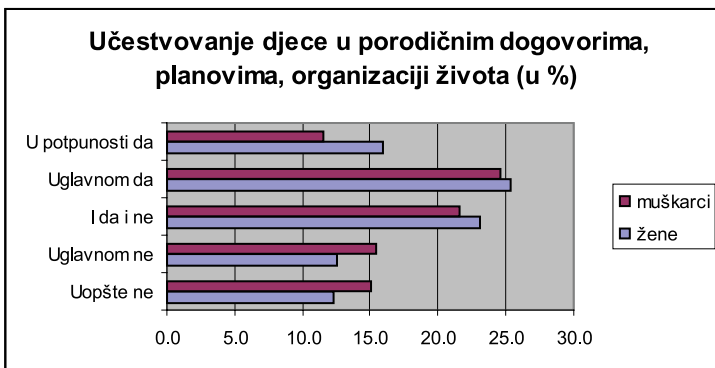
	Obr.oblač.	Zadaci	Njega	Igra	Vaspit.	Razg.
Žena/majka	64.0	40.5	36.9	23.8	18.1	14.7
Muš/otac	1.4	7.3	1.6	4.5	2.0	2.8
Zajedno	20.4	26.5	50.1	52.8	68.8	70.9

Grafikon 65

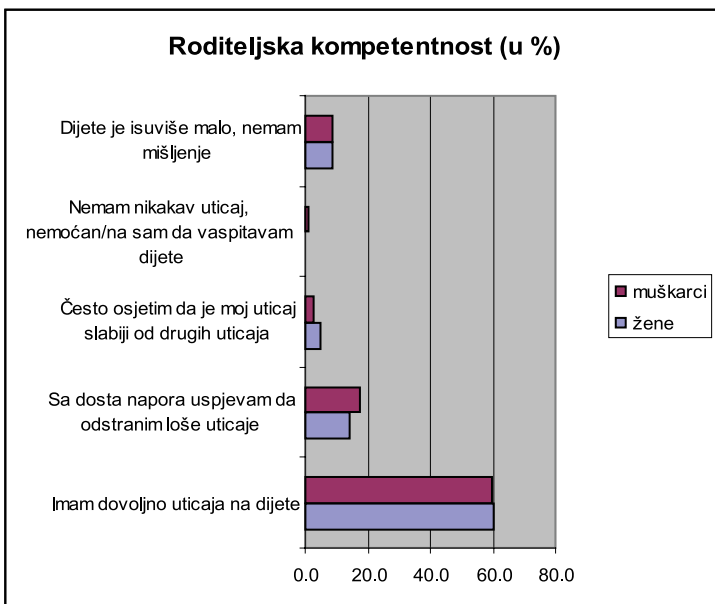
Distribucija poslova i aktivnosti u roditeljstvu izrazito varira od aktivnosti (tab. 3 i grf. 64). Majke su ne samo mnogo više angažovane u cjelini, već su one mnogo više angažovane oko poslova koji su konkretni i zahtijevaju fizički napor, odnosno koje se mogu okarakterisati kao "rad". S druge strane, "zajedno" se obavljaju one aktivnosti koje su udaljene od rada i koje se više približavaju sferi komunikacije i odgovornosti. U aktivnostima "zajedno" sigurno je da i dalje ostaje veliko učešće majke, ali očevi „ulaze“ u roditeljstvo upravo preko onih aktivnosti koje nijesu „rad“. Ipak, iz ovih podataka se može pretpostaviti da će trend podjele poslova, i naročito odgovornosti, ipak jačati u budućnosti.

Grafikon 65

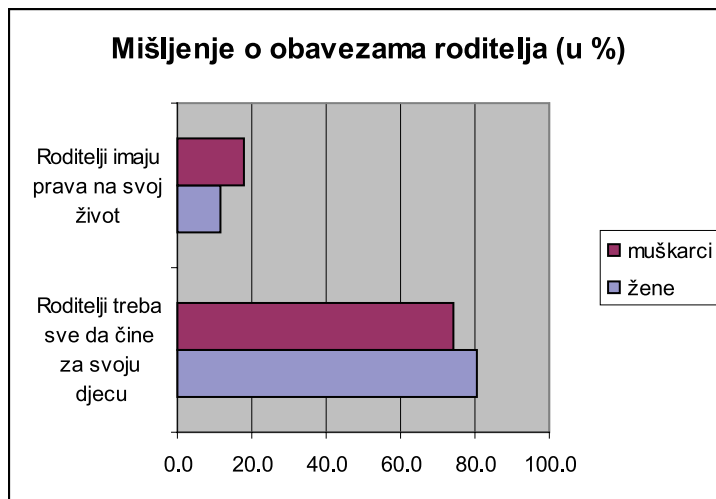
Demokratizacija odnosa u porodici očituje se i u relativno velikom učešću porodica u kojima djeca aktivno učestvuju u porodičnim dogovorima i porodičnoj organizaciji (oko 50% porodica). I kod žena i kod muškaraca postoji pravilnost da obrazovanje roditelja pozitivno utiče na veće uključivanje djece u porodični život, odnosno na demokratizaciju porodice.

Grafikon 66

Iako žene obavljaju mnogo više aktivnosti vezanih za roditeljstvo one se ne osjećaju kompetentnije kao roditeljke od muškaraca (grafikon 66). Na prvi pogled ovaj iznenađujući podatak može se protumačiti upravo kao posljedica porasta odgovornosti i dubljeg razumijevanja kompleksnosti roditeljstva ukoliko je povećan angažman. Drugim riječima, što je veće angažovanje, veća je i nesigurnost. S druge strane, muška tradicionalna uloga povezana je sa javnim iskazivanjem sigurnosti i autoriteta, pa se može pretpostaviti da je muškarcima bilo nelagodno da izraze svoje strahove ili osjećanje nekompetentnosti. Preko 20% roditelja, međutim, ipak iskazuje da ima probleme u obavljanju roditeljske uloge, što svakako zaslužuje razmišljanje o tome kako da se roditeljima pruži odgovarajuća društvena podrška. Brzo mijenjajuće okruženje, koja podrazumijeva i duboko urušavanje tradicionalnog morala, postavlja nove i drugačije zahtjeve pred roditelje koje oni često nijesu u stanju da ispune. Istovremeno, različiti rizici sve više ugrožavaju djecu i omladinu i urušavaju osjećanje kompetentnosti i mogućnosti zaštite djece. Obrazovanje muškaraca i žena utiče povoljno na porast osjećanja kompetentnosti.

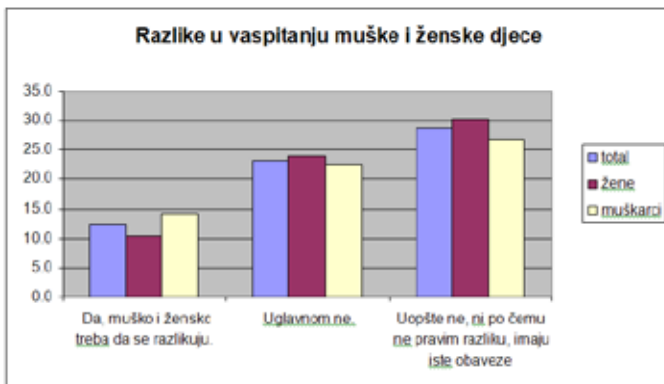
Grafikon 67

I muškarci i žene najčešće misle da roditelji „sve treba da čine za svoju djecu“, ali žene nešto češće od muškaraca (graf. 67). Ipak, ovaj stav varira u zavisnosti od starosti i obrazovanja. Tako, ovaj stav ima čak 86% žena s najnižim obrazovanjem naspram 76% žena s najvišim obrazovanjem, i 63% najmlađih žena, naspram 84% najstarijih žena u uzorku. Samo 49% muškaraca starosti 20-30 godina se slaže sa ovom tvrdnjom. Iz ovih podataka se može zaključiti da se tradicionalne vrijednosti

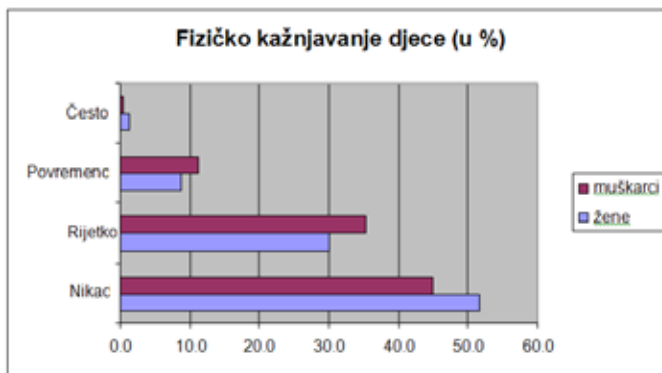
vezane za porodicu fokusiranu na biološku reprodukciju i na djecu, postepeno mijenjaju ustupajući mjesto individualističkim vrijednostima. Ove promjene ipak više zahvataju muški nego ženski dio populacije.

Grafikon 68

Samo 12% ispitanika smatra da mušku i žensku djecu treba vaspitavati različito. Najviše je, međutim, onih koji u vaspitavanju ne prave nikakve razlike između muške i ženske djece (graf. 68). Ipak, žene su u odnosu na muškarce nešto savremenije i više sklone da mijenjaju tradicionalne obrasce socijalizacije.

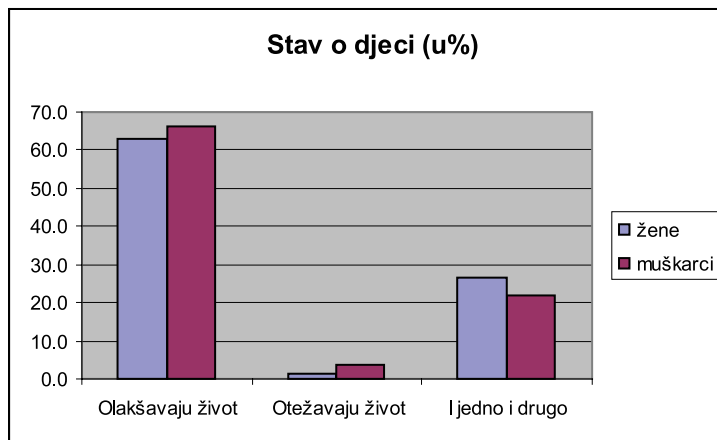
Grafikon 69

Najveći broj ispitanika koji imaju djecu nikada fizički ne kažnjavaju djecu, ali to je ipak nešto manje od 1/2 roditelja (48.5%). Pri tom, žene češće nikada ne kažnjavaju

djecu (51.6%) od muškaraca (44.8%). Ipak, fizičko kažnjavanje djece je u suštini još veoma rašireno. Razlike između žena koje imaju nisko i visoko obrazovanje su veoma izražene. Samo 37% žena s najnižim obrazovanjem nikada fizički ne kažnjava djecu, naspram 71% žena s najvišim obrazovanjem. Kod muškaraca su razlike po obrazovanju manje izražene.

Grafikon 70

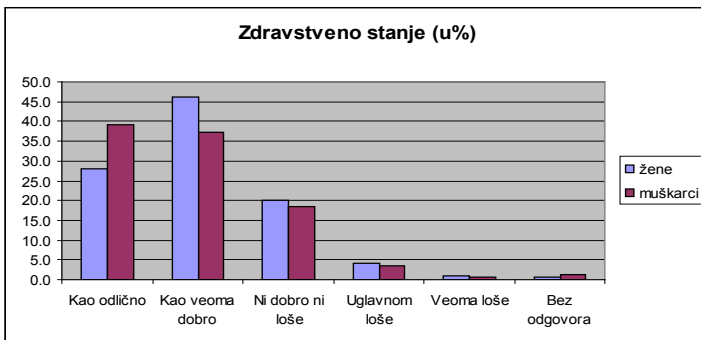

Bez obzira na objektivne teškoće roditeljstva, roditelji ipak smatraju da djeca u suštini olakšavaju život, i to muškarci češće od žena (graf. 70). Samo 1.4% žena i 3.9% muškaraca smatraju da im djeca otežavaju život.

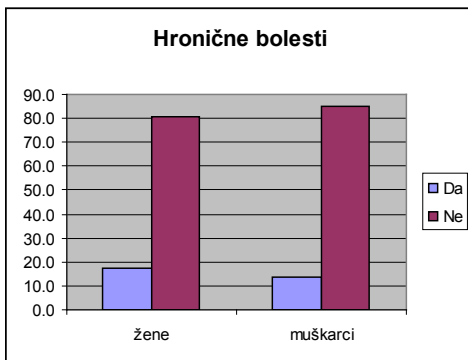
8. Z D R A V L J E

Muškarci iz uzorka češće opisuju svoje zdravstveno stanje kao odlično, a rjeđe od žena ga opisuju kao loše (graf. 71). Ovi nalazi su u skladu sa drugim sličnim istraživanjima koja pokazuju da su muškarci u principu više skloni da izjavljuju da imaju odlično zdravlje i da manje iskazuju brigu o zdravlju, jer je to dio njihove tradicionalne muške uloge, uloge "jakog muškarca". Žene s nižim obrazovanjem imaju lošije zdravstveno stanje od žena s višim obrazovanjem, što odgovara varijacijama i na nivou cijele populacije. Naime, obrazovanje je usko povezano sa zdravstvenim stanjem i dužinom života. Žene češće prijavljuju hronične bolesti od muškaraca iz uzorka (graf. 72).

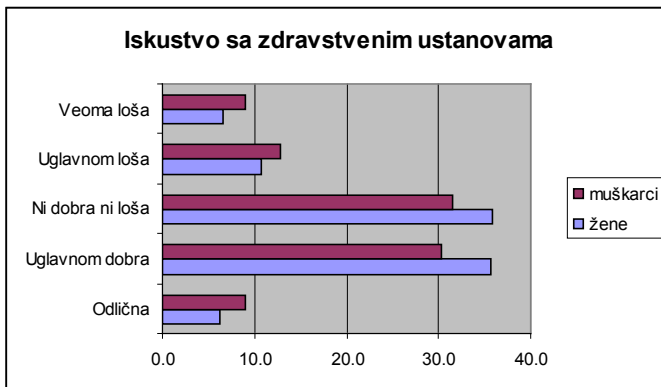
Grafikon 71

Grafikon 72

Grafikon 73

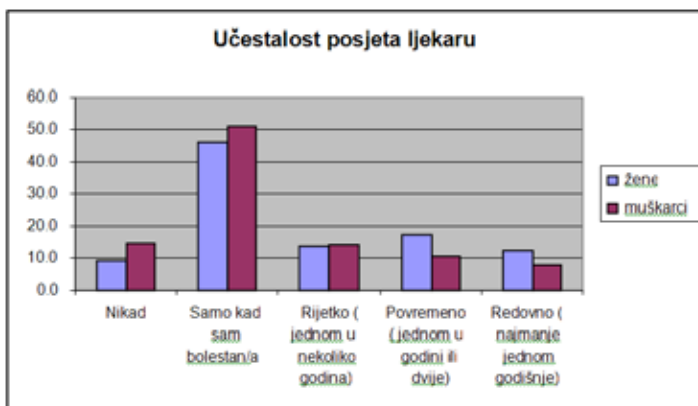

Ispitanici imaju više negativna nego pozitivna iskustva sa zdravstvenim ustanovama (graf.73). Muškarci se odnose više kritički od žena. Između obrazovanja i starosti, i ocjene iskustva, ne postoji povezanost.

Velika većina ispitanika koristi privatne zubarske usluge (71%). Mlađe žene mnogo više koriste privatne zubarske usluge od starijih (82% naspram 52%).

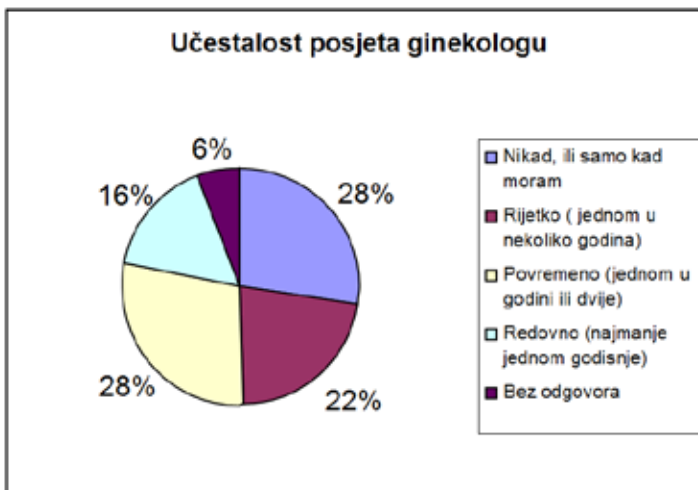
Žene koje imaju više obrazovanje koriste privatne zubarske usluge u 81% za razliku od 61% žena s najnižim obrazovanjem. Žene sa sela koriste privatne zubarske usluge u 61%, za razliku od 73% žena iz grada.

Grafikon 74

I žene i muškarci idu kod ljekara samo kad su bolesni (46% žena i 51% muškaraca, graf. 74). Žene koje su obrazovanije, češće i redovnije idu kod ljekara od žena koje su manje obrazovane. Tako redovno (najmanje jednom godišnje) kod ljekara ide 18% žena s najvišim obrazovanjem i 13% žena s najnižim obrazovanjem. „Samo kada su bolesne“ ide kod ljekara 48% žena sa sela, i čak 54% žena koje žive na periferiji, za razliku od 37% žena iz grada. Očigledno je da mjesto stanovanja i dostupnost zdravstvenih ustanova utiče direktno na redovne posjete ljekaru.

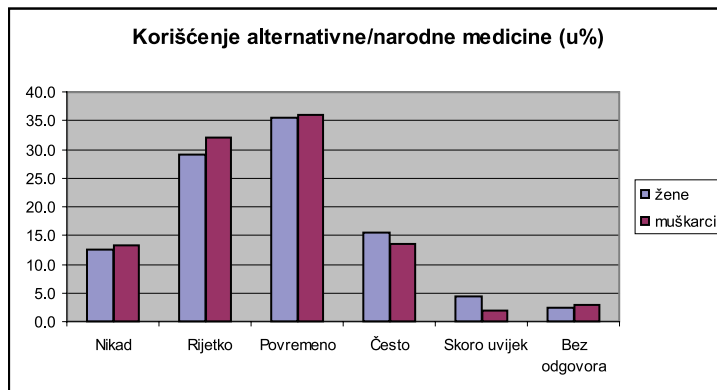
Grafikon 75

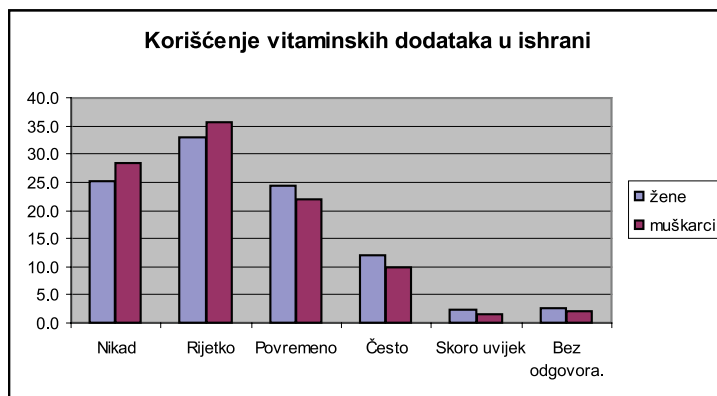
Kod ginekologa ide redovno 16% žena, a povremeno 28% žena (graf. 75). Kod ginekologa nikada ne ide čak 37% žena s najnižim obrazovanjem i 14% žena s najvišim obrazovanjem. Takođe, postoji povezanost i sa mjestom stanovanja: čak 43% žena na selu, naspram 28% žena iz grada, nikada ne ide kod ginekologa.

Korišćenje alternativne medicine, odnosno tradicionalne medicine (iz različitih izvora) predstavlja trend koji je uzeo maha od 90-tih godina, paralelno sa kolapsom zdravstvenih institucija. Ispitanici više ne koriste nego što koriste ove metode (graf. 76). Zanimljivo je da žene sa sela ne koriste više ove metode od žena u gradu, a žene s nižim obrazovanjem koriste znatno više metode tradicionalne medicine od žena s višim nivoima obrazovanja.

Grafikon 76

Grafikon 77

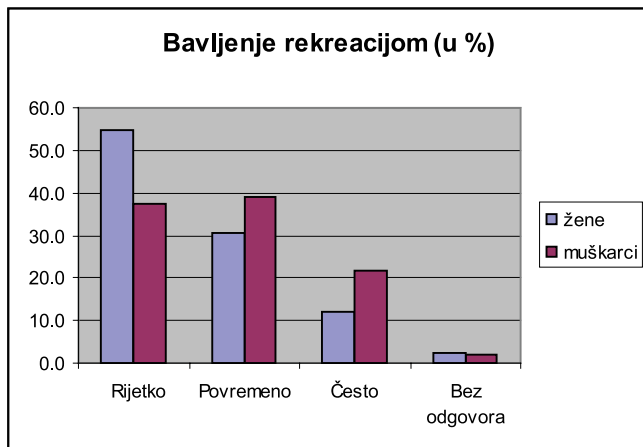
Preventivno ponašanje koje se sastoji, pored redovne posjete ljekarima, i u korišćenju vitaminskih dodataka i zdravoj ishrani je relativno rijetko zastupljeno u ispitanoj populaciji (graf. 77). Mlađe žene su više sklone korišćenju vitaminskih dodataka (24 % mladih žena nikada ne koristi vitamine, za razliku od čak 40% najstarije starosne grupe u uzorku). Žene s višim obrazovanjem nešto češće koriste vitaminske dodatke od onih sa nižim obrazovanjem, ali razlika nije izrazita. Međutim, žene na selu u čak 60% slučajeva nikada ne koriste vitamine za razliku od 28% žena u gradu.

Grafikon 78

Žene u poređenju s muškarcima manje puše i mnogo manje konzumiraju alkohol od muškaraca, ali više koriste sredstva za umirenje od muškaraca (graf. 78). U uzorku čak 42% žena puši kao i 54% muškaraca. Pušenje opada sa starošću: 31% mladih žena puši u poređenju sa 50% najstarijih žena iz uzorka. Kod muškaraca postoji slična veza: 50% najmlađih muškaraca, u poređenju sa 61% najstarijih. Neobrazovanije žene puše više od obrazovanih – 44%, naspram 34% među onima sa visokim obrazovanjem. Međutim, ne postoje sistematske razlike u odnosu na vrstu naselja. Kada je riječ o konzumiranju alkohola, mlađe žene češće konzumiraju alkohol, kao i one obrazovanije. Žene u gradu mnogo češće konzumiraju alkohol od žena na selu (9% u gradu i 1% na selu).

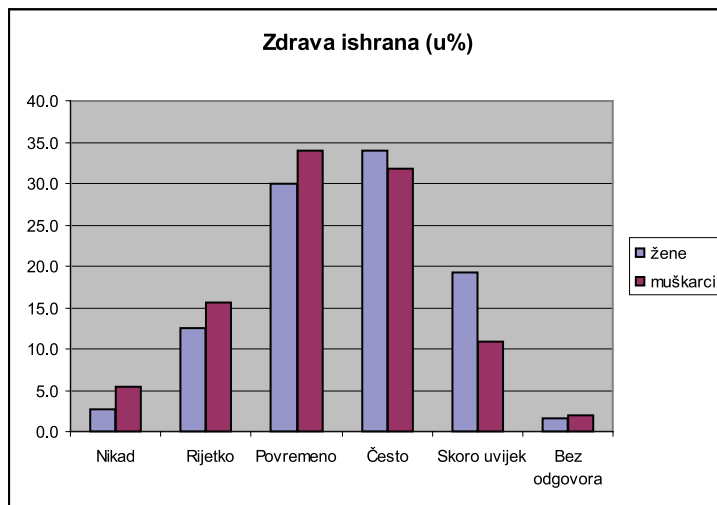
Grafikon 79

Rekreacijom se žene bave rjeđe od muškaraca (graf. 79). Rekreacijom se često bavi 22% muškaraca i samo 12% žena. Ovi podaci, povezani sa podacima o budžetu vremena, pokazuju da žene zapravo nemaju ni vremena, a vjerovatno ni naviku da se bave rekreacijom, i time doprinesu kvalitetu svog života i zdravlja.

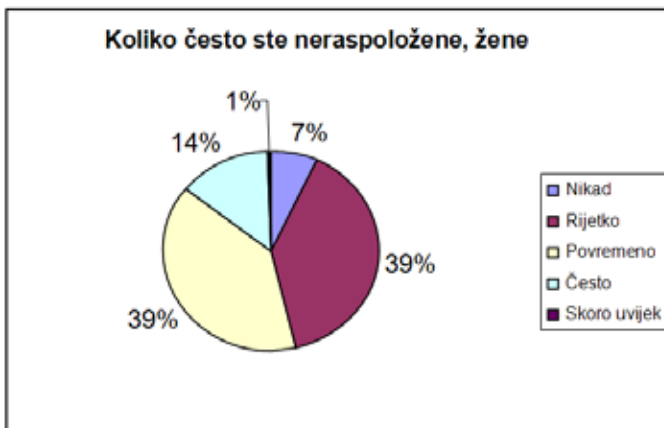
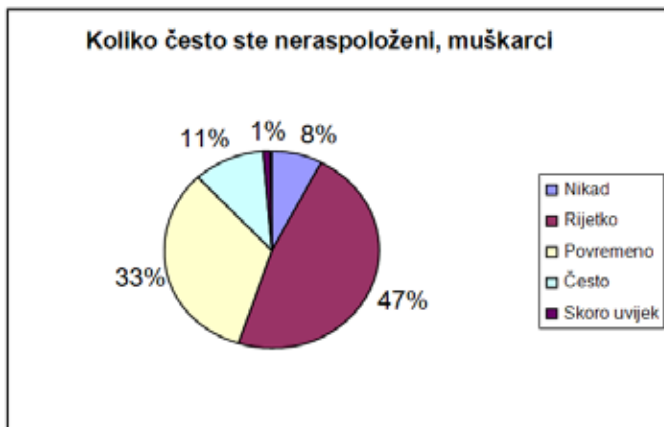
Međutim, kada je riječ o zdravoj ishrani, žene se češće hrane zdravo od muškaraca (graf. 80). S obzirom da one najčešće imaju direktnu kontrolu nad nabavkom i pripremom, donekle je i razumljivo da više konzumiraju zdravu hranu i vjerovatno imaju svijest o njenoj važnosti.

Grafikon 80

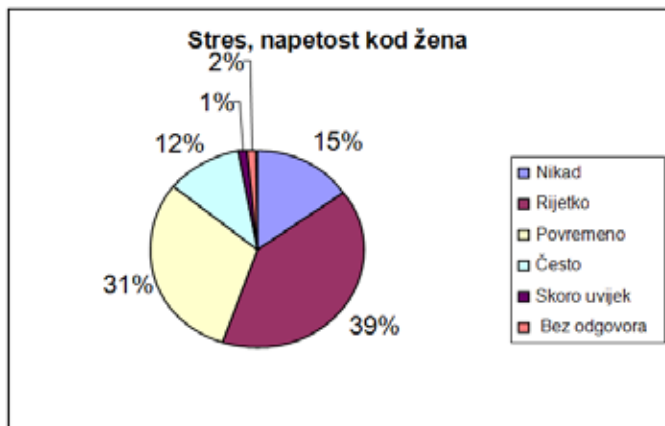
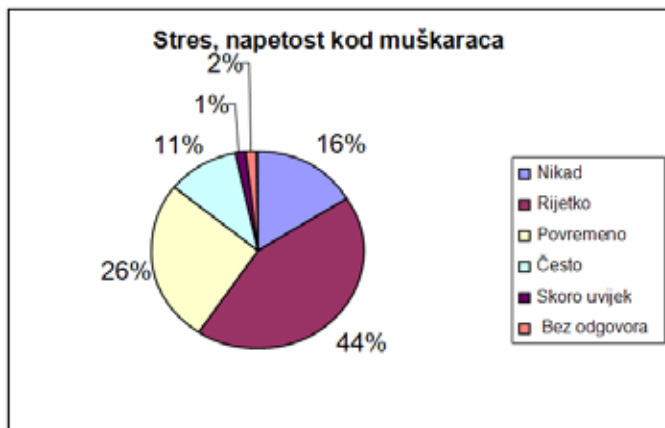
Dobro zdravlje obuhvata i osjećanje blagostanja, zadovoljstva, kao i dobro raspoloženje. Podaci pokazuju da su žene češće neraspoložene od muškaraca, iako je samo oko 1% i žena i muškaraca skoro uvijek neraspoloženo (graf. 81a i b). Žene koje imaju više obrazovanje, češće nikada nijesu neraspoložene od onih nisko obrazovanih. Međutim, još su više izražene razlike između žena na selu i u gradu. Seoske žene nijesu nikad neraspoložene samo u 1% slučajeva, za razliku od žena u gradu koje nikad nijesu neraspoložene u 13% slučajeva.

Grafikon 81a i b

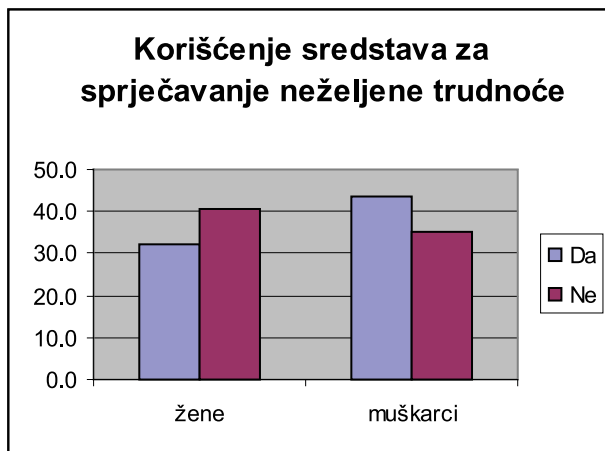
Kao i u slučaju raspoloženja, i u slučaju napetosti koju osjećaju, žene i muškarci su više slični nego različiti (82 a i b). Nikad ne osjeća stres ili napetost 21% mladih žena, naspram 11% žena u najstarijoj grupi. Visoko obrazovane žene čak 3 puta češće nikada ne osjećaju stres, za razliku od neobrazovanih. Ali, u ovom pogledu nema nikakvih razlika između gradskih i seoskih žena. Iako je procjenjivanje vlastitog raspoloženja ili stresa jako zavisno od obrazovanja i percepcije, ipak čini se da poboljšanje društvenog položaja vodi povećanju opšteg zadovoljstva i raspoloženja i, konsekvntno, umanjivanju stresa.

Grafikon 82a i b

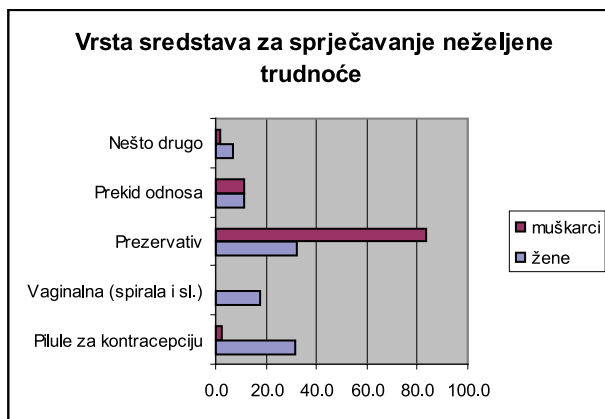
Pitanje o korišćenju sredstava za sprječavanje neželjene trudnoće je pokazalo da žene više ne koriste nego što koriste ova sredstva, za razliku od muškaraca koji ih više koriste nego što ih ne koriste. Samo 1/3 ispitanica koristi sredstva za sprječavanje trudnoće (32%), naspram 44% muškaraca. Sredstva najčešće koriste žene srednje generacije (40%) slučaja. Obrazovanje ne igra značajnu ulogu u ovom pogledu. Žene na selu koriste kontraceptivna sredstva u 17% slučajeva.

Grafikon 83

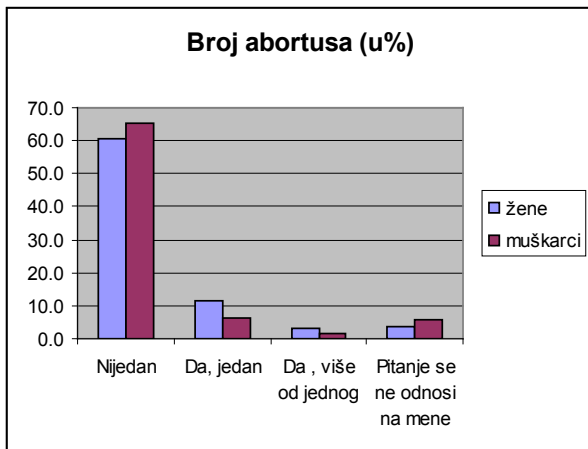
Žene najčešće koriste u odnosu prezervativ, a zatim slijede pilule. Muškarci, su, međutim, naveli da najčešće koriste prezervativ (80%) slučaja (graf. 80). Ovakve razlike u odgovorima, s obzrom da se radi o reprezentativnom uzorku, te da bi se očekivalo da su odgovori sličniji (jer se odnose na par, a ne na pojedinca/ku) svakako zaslužuju dublje analize.

Grafikon 84

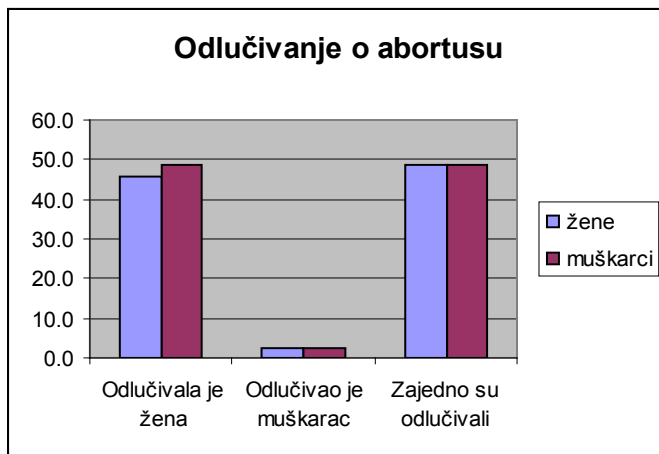

Sudeći prema odgovorima o abortusu, najveći broj ispitanica nije imalo nijedan abortus, a najveći broj ispitanika je izjavio da njihove partnerke nijesu imale nijedan abortus (graf.85). Ipak, 12% ispitanica je imalo jedan abortus, a 3% više od jednog.

Grafikon 85

Grafikon 86

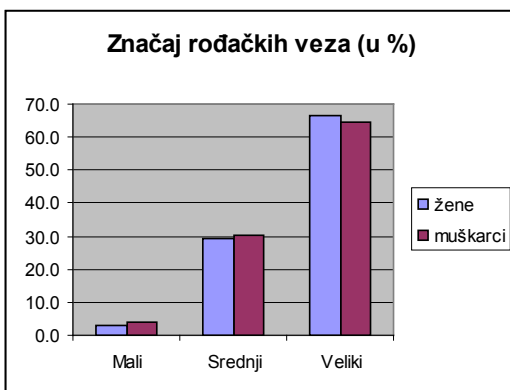

U slučajima kada je došlo do abortusa, o njemu su podjednako često odlučivali partneri zajedno ili sama žena (graf. 86). Ipak, visok % odgovora koji pokazuju da je to zajednička a ne individualna odluka žene, potvrđuju da se odvija proces pregovaranja i zajedničkog donošenja odluke što je, svakako, pozitivno.

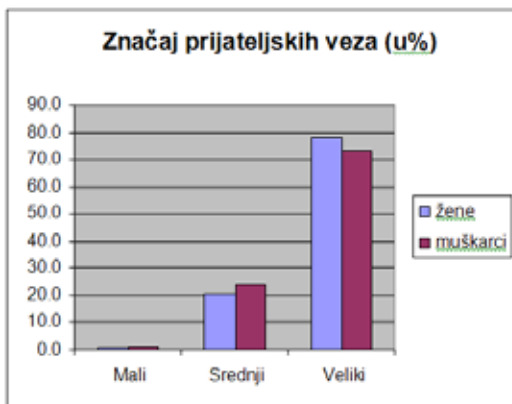
9. SOCIJALNE MREŽE

Socijalna organizacija crnogorskog društva u velikoj mjeri je povezana sa funkcionisanjem rođaćkih mreža. U vrijeme tranzicije, ove mreže su čak i ojačale upravo zato što je došlo do institucionalnog urušavanja. Jačanje tradicionalnih vrijednosti u svim tranzicijskim zemljama takođe pogoduje jačanju primarnih grupa. I žene i muškarci u uzorku su procijenili da je značaj rođaćkih veza za njih veliki, i to žene čak nešto više od muškaraca (graf. 87). Razlike među ženama, kada je riječ o starosti i obrazovanju nijesu naročito velike. Međutim, žene na selu čak u 74% slučajaja smatraju da rođaćke veze imaju za njih veliki značaj, u odnosu na 60% žena iz grada.

Grafikon 87

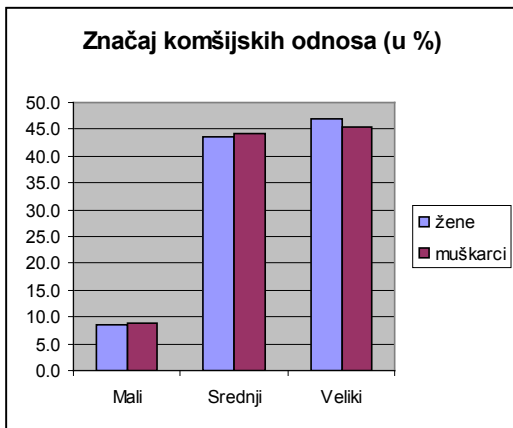

Grafikon 88

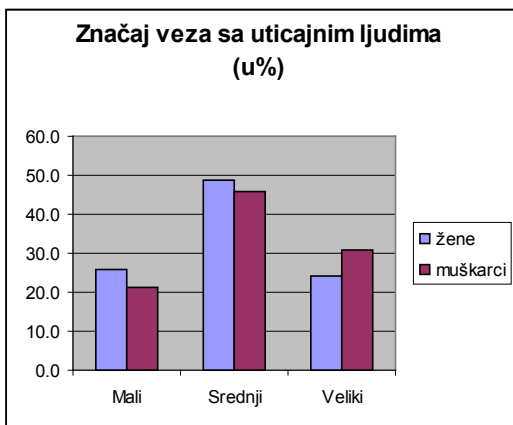

Značaj prijateljskih veza je još izraženiji (graf. 88) i žene im pridaju veći značaj nego muškarci. On opada sa starošću, pa mlađe žene procjenjuju ulogu prijatelja kao veliku u čak 87% slučajeva, za razliku od najstarijih, koje to čine u 72% slučajeva. Žene s višim obrazovanjem pridaju veći značaj prijateljima od žena s nižim obrazovanjem. Veze s komšijama su mnogo manje značajne od veza sa prijateljima (graf. 89). One, međutim, rastu sa starošću, a opadaju sa obrazovanjem. Ženama na selu su ovi odnosi važni u 58% slučajeva.

Grafikon 89

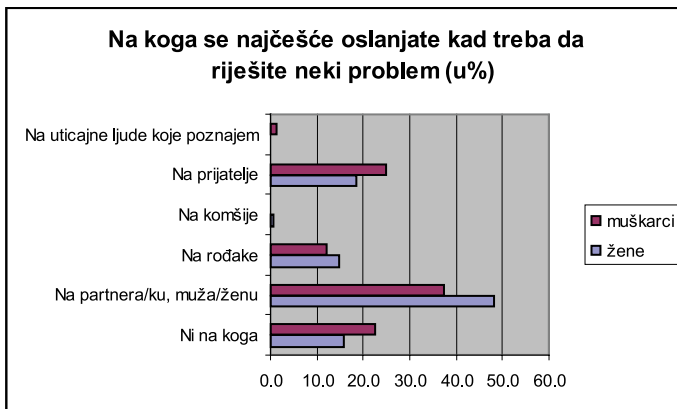

Grafikon 90

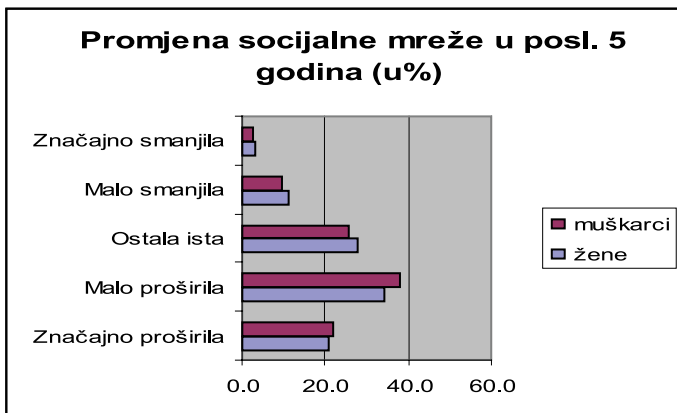

Međutim, kada je riječ o značaju veza sa uticajnim ljudima, muškarci češće od žena smatraju ove odnose važnima (graf. 90). Time se potvrđuje pretpostavka o postojanju muških grupa moći. To istovremeno pokazuje da iako žene pridaju veći značaj različitim mrežama, zbirno posmatrano, one u suštini još više te odnose posmatraju kao privatne, nego što ih koriste za svoju društvenu promociju. Pored toga, održavanje rođaćkih, pa i prijateljskih odnosa veoma često jeste dio tradicionalne ženske uloge, dok je održavanje odnosa „izvan“, dio tradicionalne muške rodne uloge.

Grafikon 91

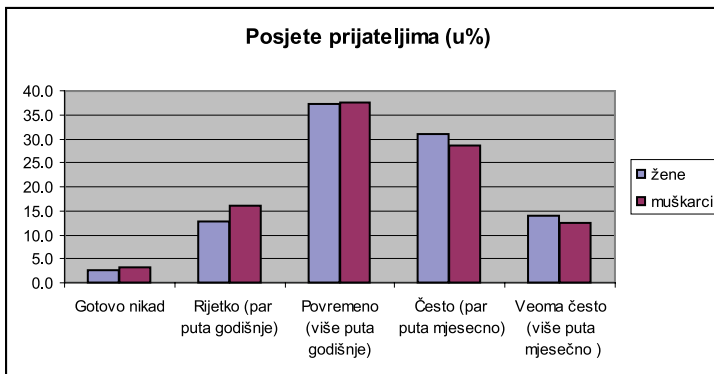

Grafikon 92

Iako žene navode da su im različite mreže značajnije, nego što to čine muškarci, one istovremeno češće izjavljuju da su se njihove mreže smanjile u proteklih 5 godina (graf. 92). Istovremeno, one rjeđe od muškaraca izjavljuju da su se njihove mreže proširile. Ovi nalazi su značajni sa stanovišta procjenjivanja njihovih mogućnosti da napreduju u društvu u kome je umrežavanje sve značajniji element društvene promocije. Starije žene, žene na selu i neobrazovanije žene su češće od drugih izjavljivale da se njihova socijalna mreža značajno smanjila.

Grafikon 93

S obzirom da su za žene prijateljske mreže važnije nego za muškarce, nije iznenađujuće da se one nešto češće viđaju sa prijateljima od muškaraca (graf. 93).

Grafikon 94

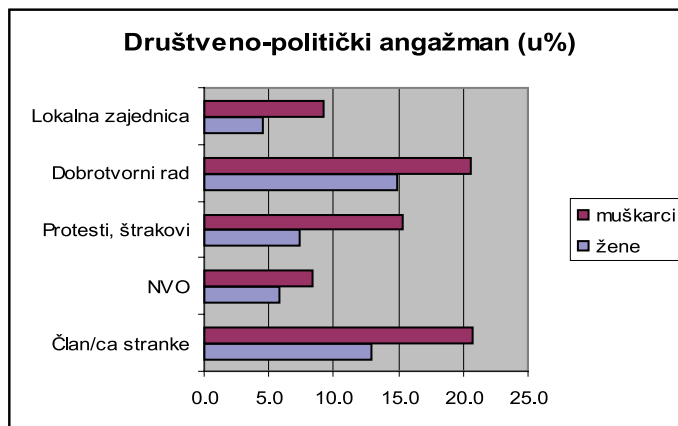

I žene i muškarci se, kada imaju probleme, najčešće oslanjaju na partnera/partnerku, a zatim na prijatelje (graf. 94). Zanimljivo je da je i veoma veliki broj onih koji se ne oslanjaju ni na koga, a za njima slijedi oslanjanje na rođake. Žene se češće oslanjaju na partnera, nego obrnuto, kao i na rođake, a muškarci se češće oslanjaju na prijatelje ili se ne oslanjaju ni na koga. Takođe, muškarci se češće od žena oslanjaju na uticajne ljude koje poznaju.

10. DRUŠTVENI I POLITIČKI ANGAŽMAN

Društveno-politički angažman i žena i muškaraca je relativno ograničen (graf.95). Žene su po pravilu manje angažovane od muškaraca. I žene i muškarci su najčešće angažovani u političkim strankama i u aktivnostima dobrotvornog rada, a zatim slijede protesti, aktivnosti u lokalnoj zajednici i, na kraju, NVO sektor. Najveće razlike između žena i muškaraca su u slučaju protesta i anagažovanja u strankama, a najmanje u slučaju dobrotvornog rada i NVO aktivnostima. Obrazovanije žene su dva puta češće članice stranaka od neobrazovanih. Žene na selu su članice stranaka u samo 7% slučajeva, za razliku od žena u gradu koje su članice stranaka u 17% slučajeva.

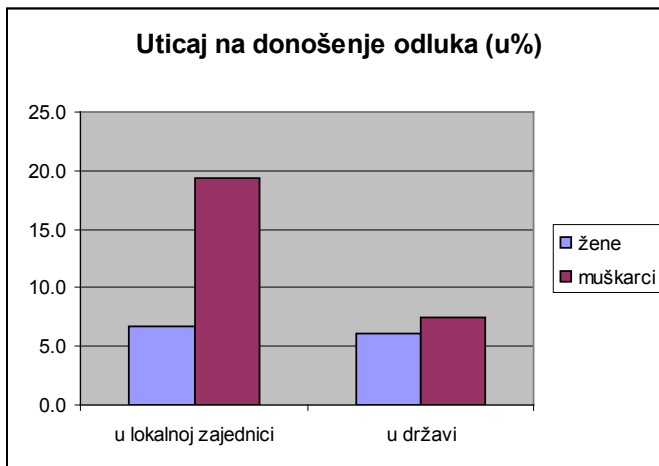
Grafikon 95

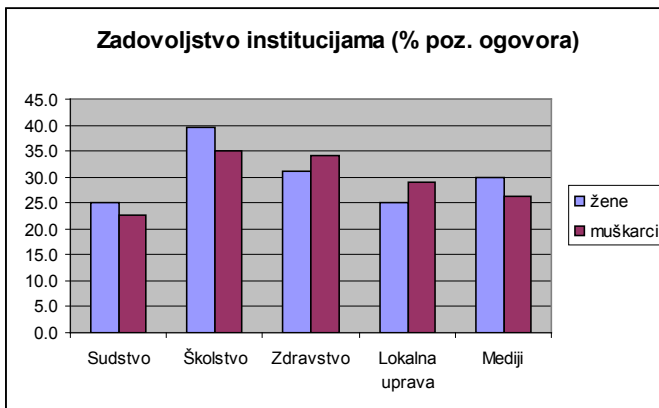
Iako građani i građanke Crne Gore u cjelini uzevši procjenjuju da je njihov uticaj na donošenje političkih odluka mali, žene se osjećaju manje uticajnim od muškaraca, naročito na nivou lokalne zajednice (graf. 96). Žene se, naime, osjećaju gotovo podjednako nemoćno i na nivou lokalne zajednice, i na nivou države, dok je kod muškaraca veoma izražena razlika u korist lokalne zajednice. Obrazovanije žene i ovdje djeluje u očekivanom pravcu, pa čak 4 puta više žena s visokim obrazovanjem procjenjuje da ima neku moć na nivou države, nego što je to slučaj s neobrazovanim

ženama. Seoske žene procjenjuju da nemaju nikakvu moć na nivou države, i da imaju veoma malu moć, skoro zanemarljivu, na nivou lokalne zajednice.

Grafikon 96

Grafikon 97

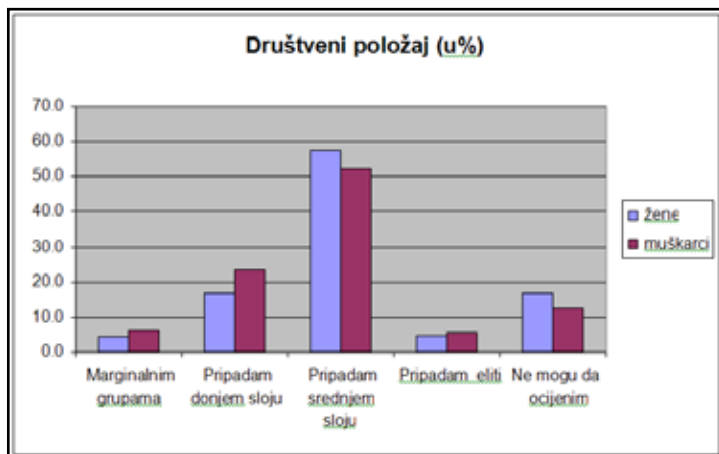
Žene i muškarci pokazuju veoma slično zadovoljstvo institucijama u okruženju (graf. 97). Žene su nešto zadovoljnije sudstvom, školstvom i medijima, a muškarci zdravstvom i lokalnom upravom. Posebno je važno da su žene s visokim

obrazovanjem znatno kritičnije prema funkcionisanju institucija okruženja, nego što je to slučaj sa ženama s nižim obrazovanjem. Ipak, još je izraženija razlika između žena u gradu i seoskih žena. Očigledno je da kritički stav prema institucijama zahtijeva i obrazovanje i poznavanje alternativa, ili bar informisanost, koja je nesumnjivo značajno veća kod obrazovanih i gradskih žena, nego kod neobrazovanih i seoskih žena.

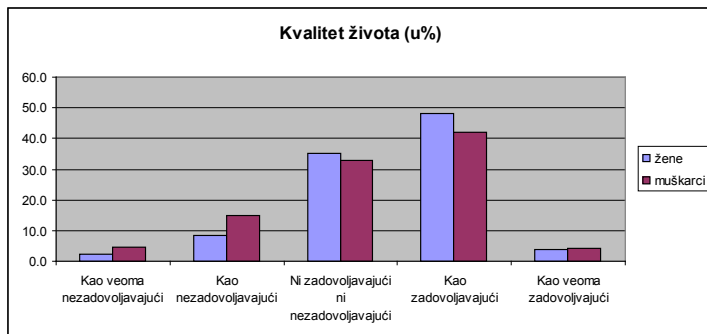
11. DRUŠTVENA SLOJEVITOST I KVALITET ŽIVOTA

Velika većina ispitanika smatra za sebe da pripada srednjem sloju, ali žene to smatraju češće od muškaraca (graf.98). Muškarci u cjelini svoj društveni položaj ocjenjuju kao nepovoljniji od žena. Ipak, muškarci češće od žena smatraju da pripadaju eliti (4.6% ž. naspram 5.5% m.).Viskoobrazovani muškarci i žene podjednako često smatraju da pripadaju eliti (oko 18%). Žene na selu čak 7 puta više izjavljuju da pripadaju marginalizovanim grupama, i četiri puta češće da pripadaju donjem sloju, od žena u gradu.

Grafikon 98

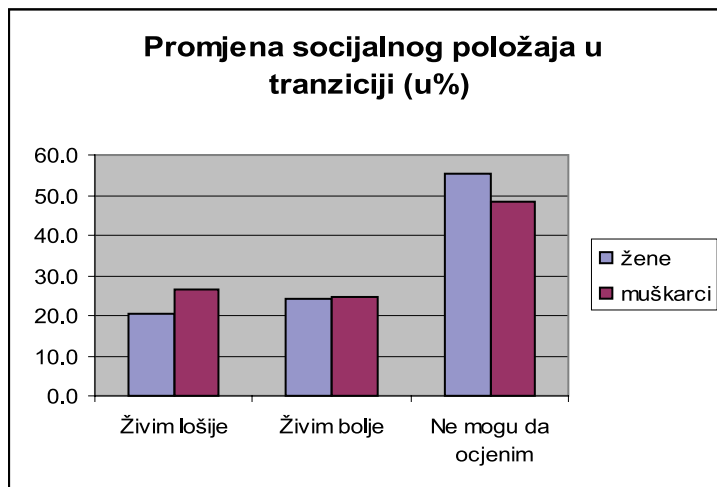

Grafikon 99

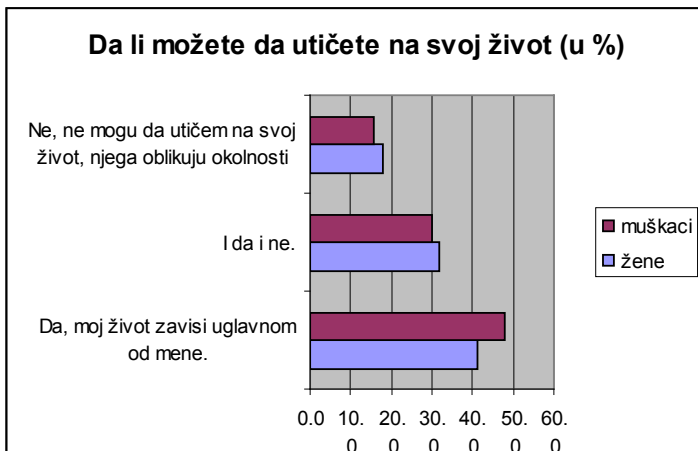

S obzirom da je većina ispitanika ocijenila da pripada srednjoj klasi, ne iznenađuje podatak da većina svoj kvalitet života ocjenjuje kao zadovoljavajući (graf. 99). Ipak, veoma je malo onih koji su se opredijelili za odgovor „veoma zadovoljavajući“ (3.8% ž. i 4.1% m.). Ispitanici su se češće izjašnjavali da pripadaju eliti, nego što su kvalitet svog života ocjenjivali kao veoma zadovoljavajući. U mlađim generacijama žena i među obrazovanim ženama postoje više ocjene kvaliteta života.

Grafikon 100

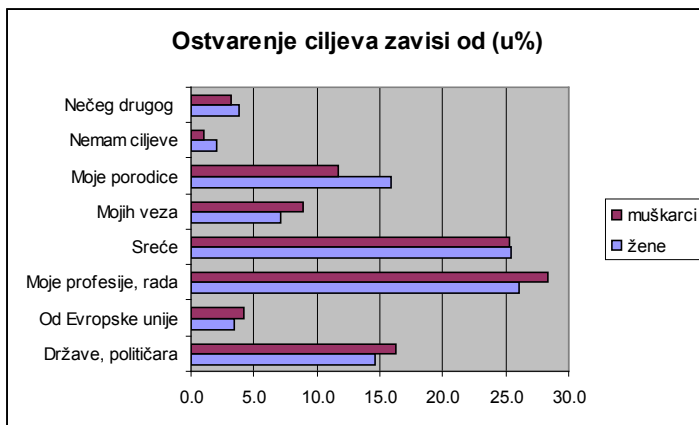
Grafikon 101

I muškarcima i ženama najčešće promjenu svog položaja u tranziciji ne mogu da ocijene, ali žene čak češće od muškaraca (graf. 100). Muškarcima, međutim, češće od žena smatraju da žive lošije. Ipak, 1/5 žena smatra da su gubitnice u tranziciji, i to žene bez obrazovanja čak dva puta više od najobrazovanijih. Gotovo 1/3 žena sa sjevera Crne Gore sebe smatra gubitnicama, za razliku od 1/10 žena iz centra. Žene na selu dva puta češće smatraju da su gubitnice od žena u gradu. Čak 32% seoskih žena sebe smatra gubitnicama.

Ipak, bez obzira što muškarcima češće od žena smatraju da su gubitnici u tranziciji, oni češće izjavljuju da mogu da utiču na svoj život (graf. 101). Ovaj, na prvi pogled paradoksalan nalaz, može se objasniti time što su muškarcima svojom tradicionalnom ulogom predodređeni da „imaju kontrolu“, pa se to odražava i u njihovim stavovima. Mlađe žene, neobrazovanije žene i žene na selu, češće smatraju da ne mogu da utiču na svoj život.

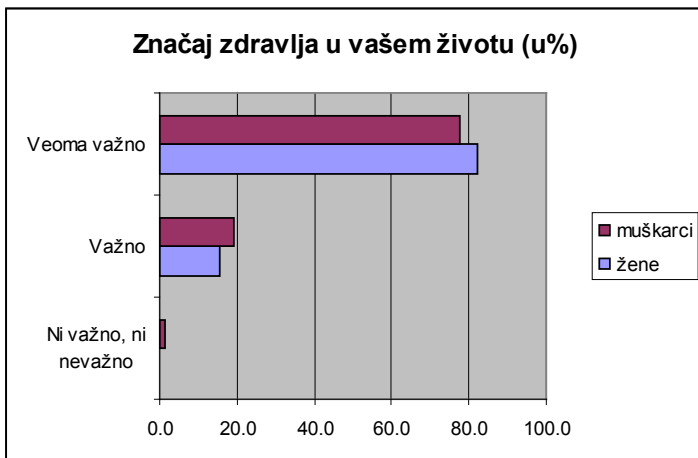
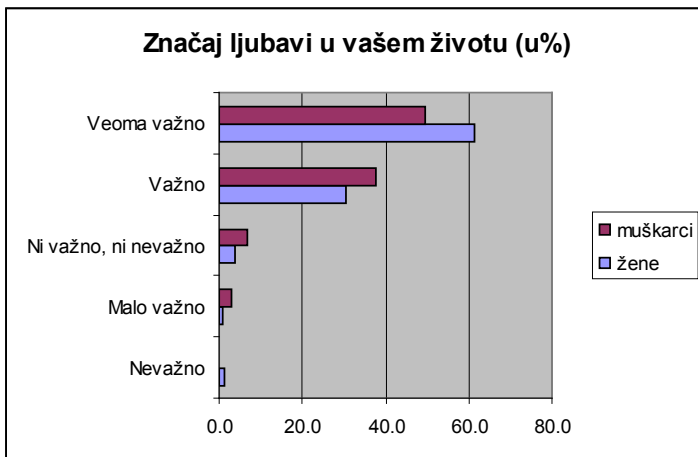
Grafikon 102

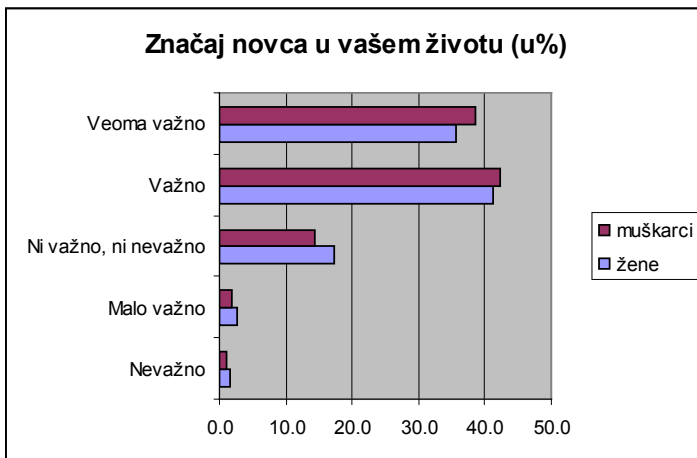
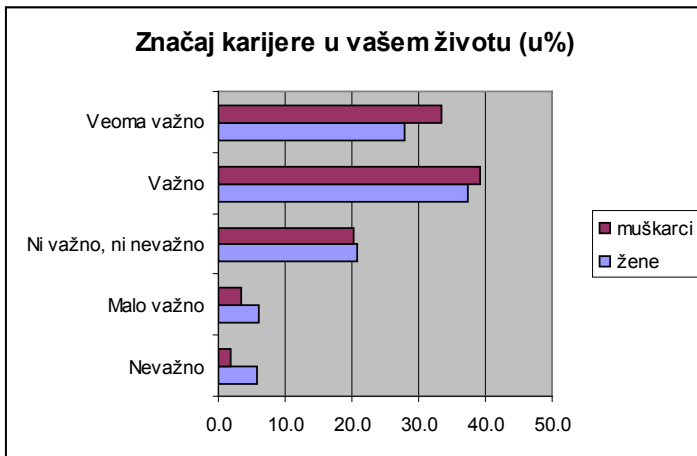

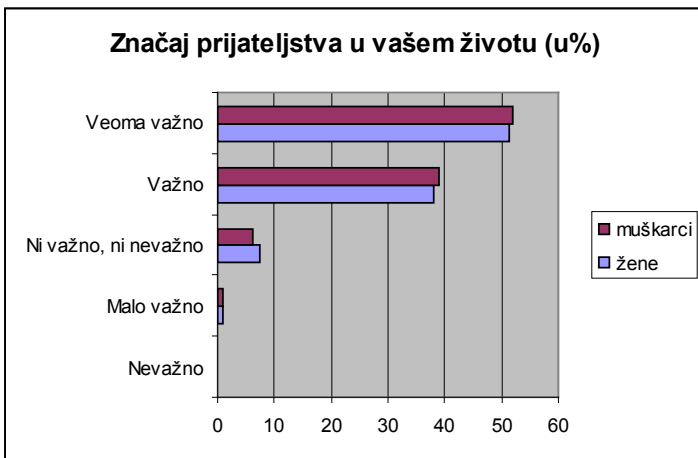
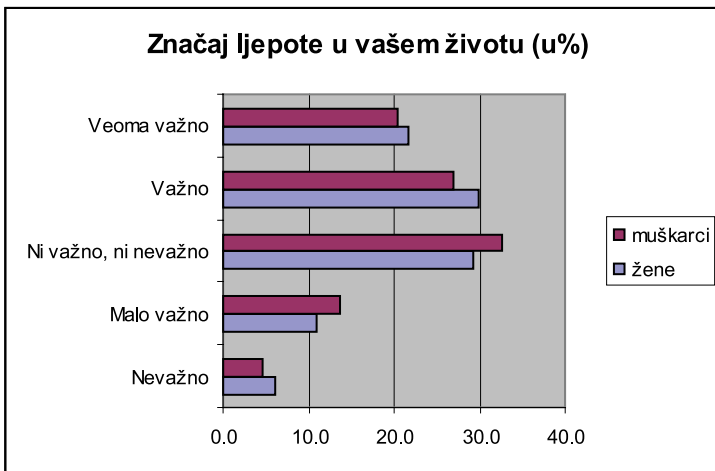
Muškarci i žene slično procjenjuju uticaje na sopstveni život, ali su razlike među njima u očekivanom pravcu, povezane sa tradicionalnim ulogama (graf. 102). Tako žene češće od muškaraca ostvarenje svojih ciljeva vezuju za porodicu, a muškarci za veze, rad, ili državu. Neobrazovanije, starije i žene na selu, češće smatraju da ostvarenje njihovih ciljeva zavisi od porodice. Čak 56% najmlađih žena smatra da ostvarenje njihovih ciljeva zavisi od njihove profesije, za razliku od 46% mladih muškaraca. Visokoobrazovane žene smatraju čak 3 puta češće da ostvarenje njihovih ciljeva zavisi od njihove profesije.

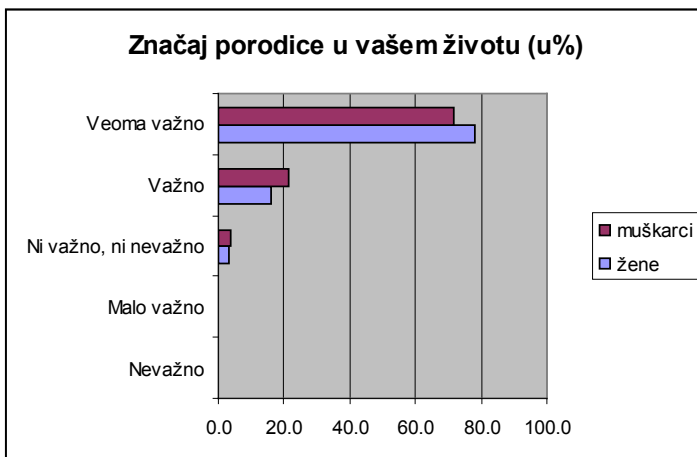
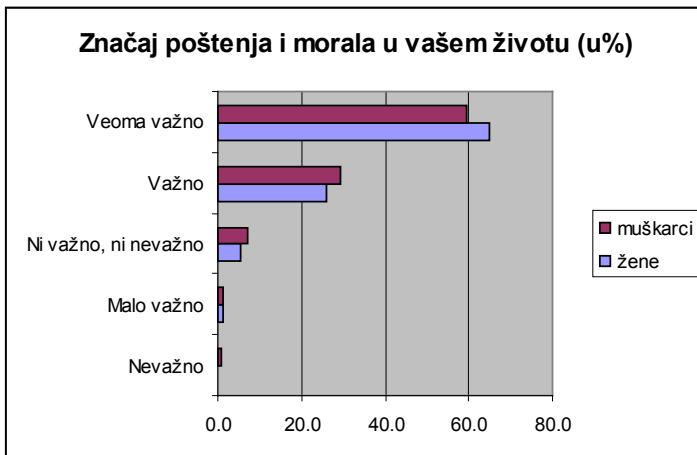
Različitim faktorima sreće i zadovoljstva u životu, žene i muškarci pridaju različit značaj, u skladu sa tradicionalnim rodnim ulogama (graf. 103 a,b,c,d,e,f,g,h, i, j) . Žene češće pridaju veći značaj: ljubavi, zdravlju, ljepoti, moralu, porodici, veoma veliki značaj. Za razliku od njih, muškarci češće veoma veliki i veliki značaj pridaju: karijeri, novcu, naciji i ugledu u zajednici. Ipak, treba napomenuti da je relativni značaj koji i žene i muškarci pridaju ovim različitim faktorima zadovoljstva i sreće u životu, sličan, što znači da su stavovi dominantno približeni, uz varijacije koje su vezane za tradicionalne rodno uslovljene stavove.

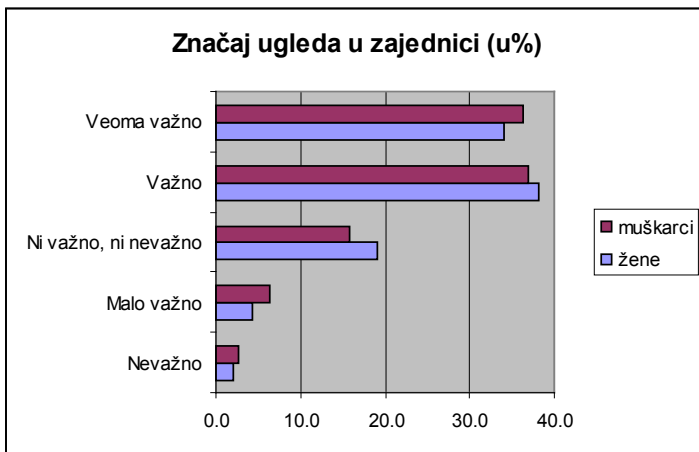
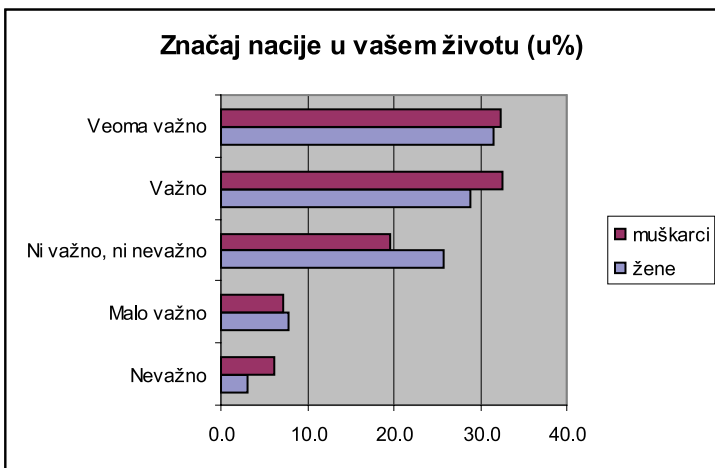
Grafikon 103 a, b, c, d, e, f, g, h, i, j

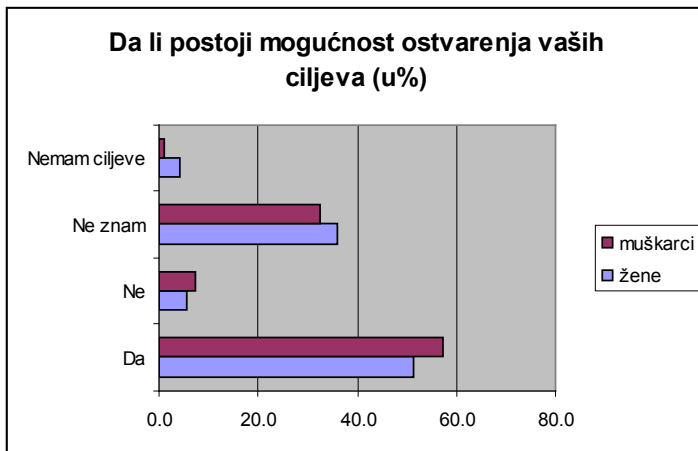

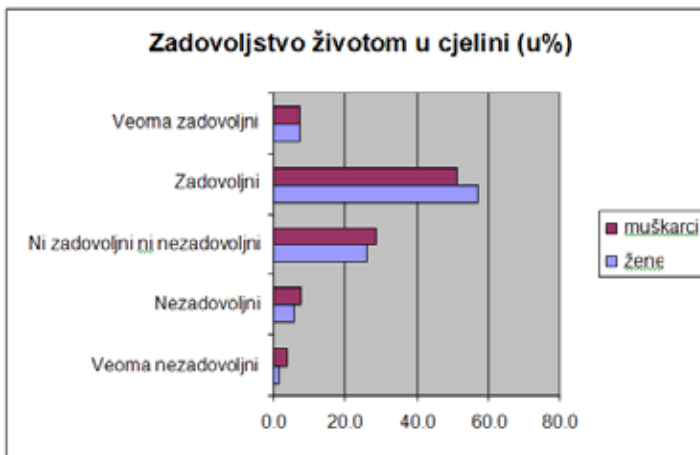

I žene i muškarci su više optimistični nego pesimistični kada je riječ o ostvarivanju njihovih ciljeva. Ali muškarci, ipak više nego žene, što je u skladu i sa prethodno iznijetim stavom o tome da oni upravljaju svojim životima (graf. 104). Mlađe žene i visokoobrazovane žene, kao i žene iz grada su daleko više optimistične od ostalih žena.

Grafikon 104

Grafikon 105

Žene češće izjavljuju da su zadovoljne svojim životom (graf. 105). Mlađe žene i obrazovanije žene su zadovoljnije svojim životom u cjelini, ali nema razlika u ovom pogledu između gradskih i seoskih žena. Ipak žene u gradu su čak 3 puta više „veoma zadovoljne“ u odnosu na žene na selu. Iz ovih, kao i iz prethodnih stavova, jasno se vidi da su linije gubitništva i dobitništva u tranziciji realno procjenjene, kao i da one stoje u najužoj vezi sa stavovima o sopstvenom životu.

12. RODNE RAZLIKE I SLIČNOSTI U STAVOVIMA

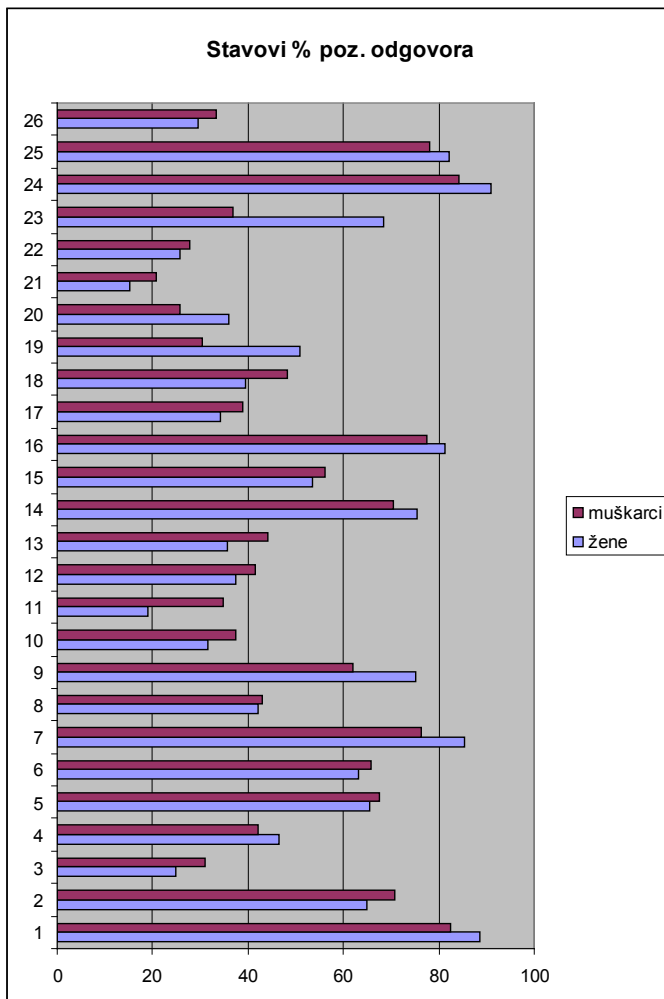
Iako je istraživanje imalo prije svega u fokusu ispitivanje stvarnih razlika između muškaraca i žena, pri čemu je ispitivanje stavova bilo neophodan dio utvrđivanja tih stvarnih razlika, jedan dio istraživanja je posvećen ispitivanju stavova koji se direktno odnose na rodne razlike, odnosno tradicionalne rodne uloge (graf. 106). U velikom broju odgovora stavovi muškaraca i žena su približeni. Najdrastičnija razlika vezana je za stav „Ženama je teže u životu“, gdje se žene u mnogo većem broju slučajeva opredjeljuju za ovaj iskaz, nego što je to slučaj sa muškarcima. Sa ovim stavom se slaže skoro 70% žena, i upola manje muškaraca.

Najprihvaćeniji stavovi, i među ženama i među muškarcima su sljedeći:

- Djeca su smisao života.
- Sve odluke u braku treba donositi ravnopravno
- Obrazovanje je važno za uspeh u životu.
- Dobri ljudi treba da se međusobno pomažu.
- Nasilje nad ženama treba strogo kažnjavati.
- Svaka normalna žena treba da se žrtvuje za svoju djecu.

Ovi stavovi pokazuju da se sadašnji vrijednosni okvir može okarakterisati kao kombinacija nekih tradicionalnih vrijednosti, kao i nekih novih vrijednosti, među kojima su jednakost u braku i kažnjavanje nasilja nad ženama.

Grafikon 106

1. Djeca su smisao života.
2. U svakoj dobroj porodici mora da se zna ko je glava porodice.
3. Abortus treba zabraniti.
4. Cilj mog života je moja lična sreća.
5. Svaka žena treba da je dobra domaćica.
6. Brak je bolji od vanbračne zajednice, jer garantuje sigurnost.
7. Sve odluke u braku treba donositi ravnopravno.
8. Svi političari su korumpirani.
9. Ljubav je važnija od novca.
10. Brak se sklapa zbog djece.
11. Normalno je da muškarci mijenjaju žene.
12. Da bi čovjek bio srećan treba da ima novac.
13. Pošten čovjek ne može da se obogati.
14. Obrazovanje je važno za uspjeh u životu.
15. Važno je imati uticajne prijatelje.
16. Dobri ljudi treba da se međusobno pomažu.
17. Za ženu je najvažnije da se dobro uda.
18. Za muškarca je najvažnije da dobro zarađuje.
19. Politika bi bila bolja kad bi žene više odlučivale.
20. Za muškarce je seks važniji nego za žene.
21. Normalno je da žene mijenjaju muškarce.
22. Novcem sve može da se kupi.
23. Ženama je u životu teže nego muškarcima.
24. Nasilje nad ženama treba strogo kažnjavati.
25. Svaka normalna žena treba da se žrtvuje za svoju djecu.
26. Muškarci su veći gubitnici u tranziciji od žena.

Analiza pojedinačnih stavova pokazuje zanimljive razlike i sličnosti između muškaraca i žena.

Preko 2/3 i žena i muškaraca prihvata stav da u „svakoj dobroj porodici mora da se zna ko je glava porodice“. Da „abortus treba zabraniti“ slaže se 25% žena i 30% muškaraca. Da svaka žena treba da je dobra domaćica slaže se 67% muškaraca i 63% žena. Da se “brak sklapa zbog djece” slaže se 31% žena i 38% muškaraca. Da je “normalno da muškarci mijenjaju žene” slaže se 22% žena i 35% muškaraca. Da je za ženu “važno da se dobro uda” slaže se 34% žena i 39% muškaraca. Da je “za žene normalno da mijenjaju muškarce” slaže se 15% žena i 21% muškaraca.

Može se zaključiti da se stavovi povezani sa porodičnim životom i partnerstvom postepeno transformišu, ali je rodna podjela uloga veoma izražena, i gotovo podjedanko prihvaćena i od muškaraca i od žena. Okosnicu tradicionalnog modela predstavljaju: „muška glava“ porodice, „dobra domaćica“ i apsolutno žrtvovanje žene za djecu, uz podrazumijevanje monogamije, znatno više kod žena, nego kod muškaraca.

S druge strane, ovaj tradicionalan model se reformiše u pravcu većeg prihvatanja rodne jednakosti i individualističkih vrijednosti. To se, prije svega, odnosi na stavove vezane za nasilje nad ženama, zajedničko odlučivanje u braku, ili stav o ličnoj sreći. Tako, da je cilj života lična sreća, slaže se 47% žena i 42% muškaraca.

Posebno su zanimljive razlike u stavovima koje se odnose na poboljšanje ili pogoršanje položaja muškaraca i žena. Čak 51% žena smatra da bi politika bila bolja kada bi žene odlučivale, za razliku od 30% muškaraca. Da nasilje nad ženama treba strogo kažnjavati slaže se 91% žena i 84% muškaraca. Da je ženama teže nego muškarcima, slaže se čak 68% žena i 37% muškaraca. A da su muškarci veći gubitnici u tranziciji od žena, slaže se 33% muškaraca i 30% žena. Ova očigledna asimetričnost u stavovima pokazuje da među ženama, brže nego među muškarcima, raste i svijest o potrebi promjena. U tom smislu moguće je reći da su žene više ambivalentne, jer s jedne strane pokušavaju da funkcionišu u okviru tradicionalnih vrijednosti, a s druge da unose promjenu. Muškarci, s druge strane, iako i sami naginju promjeni, istovremeno su i više svjesni cijene koju oni plaćaju u tranziciji. Sudeći po odgovorima vezanim za novac, karijeru i uticaje, muškarci su i pod većim pritiskom da dokažu da su se snašli u novonastalim uslovima, dok je za žene još moguća strategija „sklanjanja“ u porodicu. Ipak, žene, naročito mlađe, u izgradnji svojih strategija se sve više oslanjaju na obrazovanje. Čak 75% žena naspram 70% muškaraca, smatra da je obrazovanje jako važno u životu.

13. GUBITNICI/E I DOBITNICI/E TRANZICIJE

Efekte tranzicije, kao što pokazuju mnogobrojna istraživanja u postsocijalističkim zemljama, nijesu jednoznačni kada je riječ o muškarcima i ženama. Tranzicija u bivšim jugoslovenskim državama je još komplikovanija s obzirom da je bila udružena sa ratnim konfliktima i raspadom zajedničke države. Velike strukturne promjene, ekonomske, političke i društvene, kao i stalna promjena okruženja, uticale su umnogome na tok i dubinu promjena, pa često čak i na njihov pravac i smjer. Na individualnom nivou ove promjene su se ispoljavale u svakodnevnom životu: kroz mogućnost zadovoljavanja osnovnih potreba, uključujući i potrebe za sigurnišću, mogućnošću planiranja svog života, pa i dostizanje zadovoljstva i sreće.

Način na koji tranzicija djeluje u postsocijalističkim društvima je izdvojio kao dobitnike, odnosno dobitnice gradske slojeve, stanovništvo koje je mlađe, više obrazovano i mobilnije. Zato smo za potrebe ovog istraživanja identifikovali sljedeće grupe kao gubitničke, odnosno dobitničke:

Dobitnici i dobitnice:

- Muškarci, studenti tehničkih nauka (Podgorica);
- Djevojke- studentkinje tehničkih nauka (Podgorica);
- Preduzetnice (Nikšić, Ulcinj, Kotor, Podgorica);
- Zaposleni muškarci (uspješni) obrazovani, mlađi ili srednjih godina, (menadžeri i sl.)

Gubitnici i gubitnice:

- Žene na selu, srednjih godina, udate (aktivne u poljoprivredi, sjever Crne Gore);
- Same majke sa djecom (niže obrazovanje , Nikšić);
- Nezaposleni muskarci srednjih godina (oni koji su izgubili posao, Nikšić);
- Nezaposlene žene, srednjih godina (30-50, Nikšić);
- Nezaposlene mlade žene (do 30 godina starosti, Podgorica).

1.1. Studenti tehničkih nauka (Podgorica)

Učesnici fokus grupe su bili:

- **Dragan**, student građevinskog fakulteta, smjer hidrotehnika, apsolvent
- **Rajo**, student građevinskog fakulteta, druga godina studija;
- **Zoran**, apsolvent mašinskog fakulteta;
- **Vesko**, student građevinskog fakulteta, na završnoj godini i
- **Pero**, student građevinskog fakulteta,

PLANOWI ZA BUDUĆNOST? ŠTA OČEKUJU OD BUDUĆNOSTI? PROFESIONALNI I PRIVATNI PLANOWI?

Dragan: Studiram Građevinski fakultet, smjer hidrotehnika. Apsolvent sam i prva sam generacija na tom smjeru. Tog kadra u Crnoj Gori gotovo da nema. I to što ima, to su ljudi starijih godina. Dobio sam stipendiju od Vodovoda Podgorica, s njima sam sklopio ugovor da odmah po diplomiranju, počnem da radim. Iako sam iz Bijelog Polja, vezan sam za Podgoricu, ostaću tu da živim i radim i nadam se nekoj boljoj budućnosti.

Rajo: Studiram Građevinski fakultet i druga sam godina. Što se budućnosti tiče, planiram da fakultet završim u roku i da nastavim da radim u svojoj struci. Razmišljam i o tome da se kasnije usavršavam, da upišem postdiplomske studije ili

na neki drugi način, da idem u inostranstvo na razne seminare. Što se porodičnog života tiče, ne planiram da u nekoj neposrednoj budućnosti osnivam porodicu zbog finansijske situacije, a za nekih osam do deset godina ću pokušati da se skrasim.

Zoran: Ja sam apsolvent Mašinskog fakulteta. Poslije završenog fakulteta, nastojaću da pokrenem neki svoj privatni biznis u smislu nekog preduzeća koje se bavi obradom željeza i to u Mojkovcu, pošto sam ja iz tog grada. Nastojaću da, u slučaju da mi krene taj privatni biznis, odmah sklopim bračnu zajednicu.

Vesko: Student sam Građevinskog fakulteta, na završnoj sam godini. Pošto sam ja već stari student, planiram da što prije završim fakultet. Nemam neke vizije za postdiplomske ili da ostanem na fakultetu, već mi je cilj neka dobra privatna firma u Crnoj Gori, recimo u Podgorici ili na primorju. Ni ja ne razmišljam da se u skorije vrijeme vežem na taj način (misli na brak). Prvo da riješim to zaposlenje, pa da se onda stekne neki kapital da pokrenem neku svoju privatnu firmu iz moje struke i profesije, pa onda, za jedno sedam, osam do deset godina, a možda i kasnije, to bračno stanje riješim.

Pero: Na Građevinskom fakultetu sam i isto razmišljam da se bavim privatnim poslom ili da radim u nekoj privatnoj firmi. Što se braka tiče, planiram da to što prije završim, jer sa tom osobom, čini mi se, da bih mnogo bolje uspio da ostvarim ciljeve u budućnosti.

DA LI VJERUJU U LJUBAV I ŠTA MISLE O BRAKU?

Dragan: Naravno. A o braku mislim sve najljepše.

Pero: Naravno da vjerujem u ljubav, a brak je za mene svetinja, najveća institucija, najvažnija društvena jedinica. I to je, po meni, nešto najvažnije u životu.

Rajo: Kao i svi, vjerujem u ljubav. Postavlja se pitanje da li vjerujem u ljubav na prvi pogled ili u onu koja nastaje vremenom. Ja sam pristalica ove ljubavi na prvi pogled, jer smatram da ljubav koja nastane vremenom, otprilike se zasniva na interesima. Brak je u stvari, kruna jedne ljubavi i treba da bude zasnovan na stabilnim nogarima, tako da bračnog druga treba birati na pažljiv način, ne trčati pred rudu.

Zoran: Mnogi problemi u ovoj državi treba da se riješe sagledavanjem bračnih problema. Mnogi problemi u ovoj državi proističu iz tih problema u braku. Naravno da partnera treba pažljivo birati da te ne bi ta osoba kasnije o crnom jadu zabavila. Vjerujem u razne vrste ljubavi.

Vesko: Što se tiče ljubavi na prvi pogled nijesam pristalica toga. Sve što brzo začne, isto tako brzo i pukne. Ja sam više za one ljubavi koje vremenom nastanu, kad se dvoje upoznaju vremenom i totalno se znaju u dušu i to je najveća ljubav. Oni mogu bolje da funkcionišu. Brak je obaveza. Kaže se da onaj ko nije oženjen nije kompletan čovjek. Žena je druga polovina čovjeka. Da bi čovjek na neki način uspio u životu mora da ima ženu iza sebe kao najveći oslonac poslije roditelja. Da bi čovjek mogao da razumije druge mora da ima taj svoj porodični život.

Rajo: Moram da istaknem da se ne slažem sa mojim prijateljem Veskom. Zašto? Ljubav koja proističe poslije određenog vremena dosadi, osobe toliko upoznaju jedna drugu da kasnije jedna drugoj nijesu zanimljive. Ljubav na prvi pogled je prije

svega fizička privlačnost, a kasnije ako se podudare i po nekim drugim pitanjima, onda se može govoriti o pravoj ljubavi. I nadam se da takva ljubav može biti dugotrajna. (Vesko nastavlja da polemizira sa Rajom jer je njegovo životno iskustvo tako "da ljubav na prvi pogled funkcioniše na početku, a kasnije osobe mogu da uvide da to nije to, da nijesu iste prirode, istih karaktera i da se totalno razlikuju i onda se mimoiđu kao što su se i povezali".

KADA MISLE DA ĆE SE OŽENITI, AKO ĆE SE OŽENITI?

Dragan: Imam dugu vezu već šest godina i po završetku fakulteta, u nekom periodu, do godinu dana najviše, oženiću se.

Rajo: Godine za brak jednog formiranog muškarca su između 28-me i 32-ge godine. On se tada formira i psihički i fizički, spreman je za brak, zrelo razmišlja i moram još istaći da nijesam pristalica nekog većeg generacijskog jaza između partnera. Bilo bi idealno da su isto godište ili da je mlađa 3 – 4 godine. Preko toga mislim da je neukusno.

Vesko: Evo ja kao jedan predstavnik crnogorskog naroda, ne razmišljam da se skoro ženim. Poslije tridesete recimo, jer smo mi ljudi koji studiramo. Drugačije razmišljaju oni koji su završili srednje škole i koji se žene do dvadesete godine i vežu se tako rano za porodični život, što kasnije može da bude i komplikovano jer im može dosaditi. Poslije dvadeset pete - šeste godine, čovjek može da se otuđi od te porodice što može izazvati mnoge probleme za tu istu porodicu. Isto je tako i sa djevojkom koja se rano uda, a nije završila ni srednju školu. Što se tiče muškarca, da budem iskren, za njega nikad nije kasno, ni poslije 30 – 35, pa i poslije četrdesete, tako se bar smatra u Crnoj Gori, a što se tiče generacijske razlike između bračnih drugova, ne bi trebalo da bude nešto velika. Ili da su vršnjaci ili tu do pet godina, u korist muškarca, naravno. A nikako da bude žena starija od muškarca zbog bioloških razlika u formiranju i zbog razlike kako staraju.

Zoran: Mislim da što se ženidbe tiče, muškarac treba da uđe u brak čim mu se ispostavi prva dobra prilika iz razloga što ne treba da čeka da riješi sva svoja ekonomska pitanja i status. Ako čeka da riješi svoja ekonomska pitanja, muškarac može da dođe u situaciju da poslije tridesete postane nepoželjan. Iako nije riješio svoj materijalni ili stambeni status, muškarac treba da uđe u brak jer mu on može biti samo dodatni podsticaj da sve to riješi. Ako sve ovo riješi a ne oženi se, može se desiti da kasnije ne bude fiziološki atraktivan za žene.

ŠTA MISLE O HOMOSEKSUALIZMU?

Dragan: Ne podržavam to uopšte. Za mene je to... ne mogu da shvatim.

Pero: Danas se u nekim zemljama homoseksualizam pravno legalizuje, tako su u nekim zemljama legalizovani brakovi između homoseksualaca. Što se toga tiče, ja smatram da to može biti i organski i socijalni poremećaj. O tome sam malo više čitao u nekim časopisima, tako da tokom prvog tromjesečja trudnoće postoji adrogenizacija mozga, što bi opravdalo ovu tvrdnju da je to organski poremećaj. A s

druge strane, ukoliko je to poremećaj pod uticajem društva, pod uticajem seksualnih inverzija, onda je to više društveni poremećaj. U svakom slučaju postavlja se pitanje kad je to po društvo nepoželjno i ja smatram da je nepoželjno ukoliko dođe do gubitka polnog identiteta i ukoliko dođe do poremećaja na radnom, socijalnom, profesionalnom i emotivnom planu. U ostalim situacijama može da se legalizuje. Ne znam kako će se to u našim uslovima riješiti.

Rajo: *Što se homoseksualizma tiče, treba istaći da je Crna Gora još uvijek patrijarhalna sredina. Međutim, čitajući neke istorijske podatke, taj problem se javlja dugi niz godina, još i u vrijeme kada je Crna Gora bila pod Turcima, samo što se to prikivalo i pokušavalo da se stavi iza neke kulise. Homoseksualci su uvijek postojali i postojeće, što se mene tiče ja nemam ništa protiv homoseksualizma i totalno sam indiferentan u odnosu na to pitanje. Iz našeg ugla govoreći (misli na muški ugao), nama je još bolje ako ih ima, ne previše naravno, jer nama više ostaje materijala za obradu. Ono što još želim da istaknem, to je više neki biološki poremećaj, čovjek se rađa sa nekim takvim genima, sa homoseksualnim genima da se tako izrazim jer nijesam dovoljno stručan u tom domenu. Prema tome, nemam ništa ni protiv homoseksualnih brakova i ne bih ih nikad fizički ugrozio. Mogu čak reći da mi je i simpatična njihova feminiziranost.*

Zoran: *Ja mislim da homoseksualizam kao pojava vuče neke korijene još iz djetinjstva te osobe, u smislu da su roditelji često iznosili stavove pred djetetom kao o nepoželjnom djetetu i da su oni htjeli da imaju dijete drugoga pola. Bez obzira da li homoseksualizam kao pojava utiče na radnu, socijalnu ili emocionalnu komponentu jedne osobe, po meni je homoseksualizam kao pojava negativna za društvo. Meni kao pojava smeta jer smatram da nije prirodna, da je priroda dala da se dva različita pola privlače a ne ista, jer se dva ista pola odbijaju. Prirodno mi je da homoseksualizam kao pojava ne postoji.*

AKO MISLE DA ĆE SE OŽENITI, KAKO ZAMIŠLJAJU SVOJ PORODIČNI ŽIVOT (PODJELU OBAVEZA U KUĆI, PODJELU OBAVEZA OKO DJECE)?

Dragan: *Pošto je Crna Gora patrijarhalna sredina, većina muškaraca misli da žena treba sve da radi a da muškarac leži. Ja ću se truditi da maksimalno pomognem u svemu, nebitno da li se na to gleda kao na muški ili ženski posao. Pomagaću naravno u svemu.*

Vesko: *Mladi smo i ne možemo još razmišljati kao neki porodični ljudi, ali mislim da treba, kad budemo formirali porodicu, prvo da vidimo kakvu osobu tražimo, da nađemo ženu za 24 sata koja nam u potpunosti odgovara da bi mogli opstati u braku. Treba takođe da premotamo film sve do našeg djetinjstva da vidimo kako smo mi rasli, kako smo se razvijali, kakvi su naši roditelji bili prema nama, jesu li pravili neke greške i da nikako ne dozvolimo da se nama iste greške ponove na našoj djeci. Treba da ih usmjeravamo što najbolje budemo mogli, da im pružimo da steknu neko obrazovanje, da budu svoji ljudi i da budu normalni i zdravi, da ih uputimo na pravi put. Što se tiče obaveza, nijesam ni nešto previše patrijarhalan ali nijesam ni previše demokrata, za to sam da se zna ko je muško a ko žensko, na neki način ko je*

otac a ko majka, ko je čovjek a ko žena. Da roditelji posvete mnogo više pažnje djeci nego što to danas rade. Nije stvar samo napraviti dijete i prepustiti da ga samo majka vaspitava ili ga prepustiti ulici. Žena ima dovoljno porodičnih obaveza, njeno je i da sprema ručak i da održava tu kuću i da vaspitava djecu, ali mora i otac da da veliki doprinos, da se ne bi poslije kajao što mu je dijete ovako ili onako. Dvadeset godina je kada dijete prođe onaj najkritičniji period puberteta i adolescencije i da ga tada kritikuje što je ovakvo ili onakvo, pa neka se sam zapita.

Zoran: Neophodno je da se nađe dobar bračni partner, jer ako se to ne desi doći će do pogrešne identifikacije djeteta sa svojom majkom, što će naravno snositi svoje posljedice kako bračne tako i društvene. Ne treba tražiti partnera samo radi sebe nego i radi svoje djece. Oko podjele obaveza, otac je taj koji treba da obezbijedi egzistenciju porodice i fizičku zaštitu svih njenih članova. Majka je ta koja u odsustvu oca treba da bude prisutna kod svoje djece. Majka, pošto je fizički slabija, treba da ostane kući, a otac da radi neke poslove koji će obezbijediti socijalnu sigurnost. Obaveze u porodici nijesu samo konotirane raspoloženjem majke i oca, jer otac može biti raspoložen da čuva svoju djecu ali ako su djeca gladna, otac mora da ide i da zaradi pare. Ako i majka zarađuje, onda zarađuju oboje i imaju dovoljno para da plate kućnu pomoćnicu koja će da čuva djecu. (Na moje potpitanje šta ako radi samo majka a ne radi otac, Zoran je odgovorio: Ako radi samo majka, onda je to sumnjivo).

Rajo: Prilikom odabira partnera, treba biti svjestan i njenih vrlina i njenih mana, treba izbalansirati i njen plus i njen minus sa svojim plusom i svojim minusom, otprilike naći neku ravnotežu između bračnih partnera. Ja jesam patrijarhalno vaspitan, ali ne razmišljam tako sticajem okolnosti. Sam studentski dom izmijeni čovjeka. Treba da se zna ko je majka a ko je otac. Majka prije svega treba da vodi računa o vaspitanju svoje djece, a otac je taj koji treba da koriguje njene greške i uputi djecu u pravom smjeru. Volio bih, kad osnujem porodicu, da živim u nekom srednjem staležu, da ne oskudijevamo ni u čemu, da neke stvari obezbijedimo u životu koje ranije nijesmo ali da to ne bude previše luksuzno. Roditelji ne treba da zapostavljaju djecu, ako su previše zauzeti trebalo bi da svoj vikend rasporede tako da djeci unesu osnovnu kulturu i moralne aspekte za koje oni misle da su pravilni.

Zoran: Danas se u Evropi ruše ovi patrijarhalni načini življenja, preferira se model single people. Kasnije supružnici dobiju dijete i bukvalno ga puste kroz razne sisteme školovanja i življenja, jer se škola i država više brinu za tu djecu nego roditelji i kasnije problem djeteta bude jedan od razloga koji spaja roditelje i dovodi ih u kontakt. Ja sam naravno protiv toga.

Pero: Jednoj porodici je potrebna majčina uloga jer u protivnom dolazi do potpune dezintegracije te porodice. Naravno, majka mora da vodi računa i o svojoj karijeri, a s druge strane mora da obezbijedi dosta vremena da obrati pažnju na porodicu. A sada bih rekao nešto ne o majkama nego o ženama koje danas razmišljaju na moderniji način, odnosno više o karijeri a ne o porodici, one bi trebale da razmišljaju i o jednom i o drugom i da usklade to, jer jedan od razloga pada nataliteta kod nas je i taj.

DA LI VJERUJU U MONOGAMNE VEZE?

Dragan: Vjerovatno da vjerujem čim sam ja taj slučaja.

Rajo: To je intrigantno pitanje, ali reći ću, da vjerujem u monogamne veze. Pričam sa aspekta slobodnog muškarca, ako ste sa jednom osobom koja vas u potpunosti zadovoljava i fizički i psihički i podudarate se po nekim stavovima, mislim da je takva veza monogamna. Moram istaći da bih vjerovatno nekad došao u iskušenje da prekršim monogamnu vezu. Ukoliko bi mi ta osoba nešto značila, vjerovatno bi ostao vjeran. Ukoliko sam sa nekom osobom u vezi iz čisto fizičkih pobuda, onda bih bio u stanju da prevarim tu osobu. U društvu vlada mišljenje da je muškarac sposobniji da prevari svog partnera. Ali gledajući djevojke ovdje po Podgorici, reklo bi se da su one sposobnije da prevare i da one imaju veću mogućnost za to. Ako muškarac izađe u grad s namjerom da prevari svog partnera, ne znači da će u toj namjeri uspjeti, dok ukoliko djevojka ima tu namjeru, ona će u tome uspjeti 99 posto.

Pero: Smatram da, ukoliko je brak uspostavljen iz emotivnih razloga, nijednom supružniku ne treba ljubavni izlet, jer je osoba zadovoljna svojom drugom polovinom.

Zoran: Brak traje dok se supružnici ne razvedu. Ako jedan od supružnika nije zadovoljan svojim bračnim drugom a nijesu se razili pravno, dok ne dođe do tog pravnog razilaženja jedan od njih ima pravo da prekrši monogamiju.

Vesko: Čovjek nikako ne bi trebao da uđe u brak prije nego ne raščisti mnoge stvari, da li je ta osoba prava, da li se slažu i podudaraju što se tiče karaktera i emocija, a ne da su skupa zbog nekog interesa. Po meni je monogamna veza čak i jača nego monogamni brak jer je brak obaveza a veza nije ozvaničena nikakvim potpisom. Čovjek prolazi kroz različite faze i periode u životu, dolazi stalno u neko iskušenje da prevari svog partnera. Ali sve to zavisi od karaktera, ako čovjek ima jak karakter, neće doći u iskušenje.

ŠTA MISLE: DA LI HOMOSEKSUALCI TREBA DA SE ŽENE I USVAJAJU DJECU?

Dragan: Već sam rekao da to ne podržavam.

Rajo: Ja bih homoseksualcima dozvolio da sklapaju brakove, ali im ne bih dozvolio da usvajaju djecu jer je to pogubno za njih zbog samog njihovog statusa u društvu, zbog nekih eksternih uticaja. Dijete kad odrasta kod ljudi istog pola biće jednostrano vaspitavano, biće lišeno vaspitanja jednog roditelja. Društvo će tu djecu staviti na stub srama. Ako su u pitanju muškarci homoseksualci i imaju sina, on može potpanuti pod njihov uticaj i može misliti da je to normalno. Međutim, pod uticajem društva tako dijete može naći pravi put tokom odrastanja.

Vesko: Što se tiče sklapanja brakova između homoseksualaca, ja to nikada ne bih dozvolio. To bi u startu trebalo zakonski sankcionisati. Ako već neki muškarac ima pretenzija prema nekom drugom muškarcu, neka žive zajedno a nikako njima ne bih dozvolio usvajanje djece. Ja ne znam šta bi oni više voljeli, ako su dva muškarca

da li bi više voljeli sina ili kćerku, a ne znam kako bi ga oni mogli vaspitavati nego da bude isto kao i oni, da bude homoseksualac, izopačeno od samog djetinjstva.

Pero: *Prije sam rekao da je homoseksualizam ili organski ili socijalni poremećaj i smatram da su brakovi između homoseksualaca dozvoljeni, ali usvajanje djece ne, jer je takva porodica poremećena i ta djeca se ne mogu na adekvatan način identifikovati i ugledati na svoje roditelje. Bitan je normalan i adekvatan razvoj djeteta da se u njegovoj ličnosti ne bi javili razni poremećaji ili neka druga parafilija osim homoseksualnosti.*

DA LI MISLE DA MEĐU MUŠKARCIMA I ŽENAMA POSTOJE NEKI PROBLEMI U ODNOSIMA, U CRNOJ GORI DANAS?

Vesko: *Želio bih još da kažem nešto po pitanju feminizma, mislim da je to jedna pogubna pojava u društvu i svijetu zbog toga što mislim da su barjaktari tog feminizma, evo da uzmem crnogorski primjer – ne znam kako se zove ova plavuša ona je sama, neudata i nema svog partnera. Ona nekom svojom percepcijom pokušava pogrešno da utiče na druge žene da slijede njen put koji je pogrešan. Ona je možda nekih takvih osobina da nije mogla da nađe svog bračnog saputnika, ona je možda željela da bude dominantna u braku pa nije mogla da nađe takvog muškarca. Muškarac koji to dozvoli je po meni mekušac. Ne treba da bude ni dominantan, da otprilike taj odnos bude 55 naprema 45 posto u korist muškarca. Mislim da je feminizam dosta poguban jer ga vode pogrešni ljudi. Ne podržavam feminizam koji danas u ovom obliku postoji, ali treba istaći da iza uspješnog muškarca stoji uspješna žena. Gledajući širom Crne Gore, muškarci se nalaze u dosta nezavidnom položaju u odnosu na žene. Na primjer, pokojni Slobodan Milošević, na njega je više uticala njegova žena nego što je on sam. Ona je djelovala iza kulise, ona je zastranila politiku koja je donijela to što je donijela. Ovi današnji barjaktari feminizma su žene koje su obično imale burnu prošlost, bez obzira što su one danas porodični ljudi i imaju djecu. Šezdeset posto od njih su imale burnu prošlost. Ali obično se takve đevojkice udaju za dobrog muškarca i obrnuto.*

Zoran: *Slažem se po nekim pitanjima. Mislim da nije feminizam da 50 žena izađe na ulice i da mašu, nego žene nijesu dobro shvatile šta one u stvari hoće. Mislim da nijesu dobro definisale svoja prava, ravnopravnost polova nije 50 50, nijesu decidne u onome šta one u stvari hoće. Nije dovoljno samo sakupiti se i stati pred Vladu i tražiti neka prava. Mislim da iza uspješne žene takođe treba da stoji muškarac. Maksimalna podrška žene prema muškarcu, u svakom smislu te riječi, omogućuje muškarcu da bude ono što hoće.*

Komentar: *Osnovne karakteristike mladića koji studiraju tehničke fakultete je visoka usmjerenost na karijeru i postignuće, kao i na klasičnu porodicu. Iako vjeruju u ljubav, u suštini su pragmatični i podrazumijevaju tradicionalnu podjelu rada u domaćinstvu. Imaju konzervativne stavove kada je riječ o seksualnim slobodama i o feminizmu, iako pokazuju napor da ublaže svoje stavove. Njihovi*

odgovori odražavaju duboko ukorijenjene stereotipe koji su se u suštini veoma malo promijenili, i to uglavnom u pravcu »racionalizacije«, odnosno oparavdanja takvih tradicionalnih vrijednosti. »Normalnost« se povezuje sa patrijarahalnom tradicijom i suprotstavljena je »zapadnom« uticaju. Istovremeno, ovi mladići osjećaju veliki pritisak da ispune očekivanja, upravo da oni budu izdržavaoci porodice. Kada se njihovi odgovori uporede sa odgovorima studentkinja, mogu se vidjeti veoma asimetrična očekivanja. Na prvi pogled mladići su čak romaničniji od djevojaka, ali dublja analiza pokazuje da se radi o duboko tradicionalnom podrazumijevanju muške dominacije koja ima privid »romantike«. Djevojke su, s druge strane, realističnije, i upravo zato imaju jako izraženu skepsu prema »ljubavi« koja ih zarobljava u tradicionalnom modelu.

13.2. Studentkinje tehničkih nauka (Podgorica)

Učesnice fokus grupe su bile:

- **Ana**, studentkinja prve godine matematičkog fakulteta, iz Pive (iz mjesta udaljenog 50 km od Nikšića);
- **Ana II**, takođe studentkinja prve godine matematičkog fakulteta iz Podgorice;
- **Ivona**, studentkinja druge godine arhitekture iz Podgorice (ime sam promijenila na insistiranje učesnica jer na drugoj godini arhitekture ima svega nekoliko djevojaka i sve imaju različita imena);
- **Marina**, studentkinja druge godine arhitekture, iz Podgorice

PLANOWI ZA BUDUĆNOST I ŠTA OČEKUJU OD BUDUĆNOSTI (PROFESIONALNO - UKLJUČUJUĆI NASTAVAK OBRAZOVANJA I PRIVATNO - KAKO VIDE SVOJ PORODIČNI ŽIVOT)

Ivona: *Upisala sam ovaj fakultet zato što volim arhitekturu. Uopšte nijesam bila privučena parama ili nekom ekonomskom stranom, kao što su mnogi iz tog razloga upisali ovaj fakultet. To jeste jedan vjerovatno veliki razlog, međutim, meni nije. Što se arhitekture tiče, to je mlad fakultet koji postoji kod nas tek 5 godina i nema puno arhitekata u Crnoj Gori, tako da mislim da imam neku šansu u budućnosti. Što se više uključujem u ovu oblast, saznajem za neke arhitekate za koje nijesam ni znala da postoje, školovali su se u drugim sredinama. Kasnije, nakon završenog fakulteta, imam namjeru da upišem specijalizaciju, mada to zavisi i od situacije i od mogućnosti. Naravno da sebe vidim kao porodičnu osobu u budućnosti, međutim moj poziv je vrlo težak i traži dosta odricanja i u privatnom životu. Ni svoje roditelje ne gledam nekad ni po 5 dana, ali naravno da imam ambicija da budem majka, žena.*

Marina: *Isto kao Ivona i ja sam student druge godine arhitekture. Fakultet sam upisala zbog ljubavi prema umjetnosti i prema stvaranju, da može iza mene nešto da ostane što će da traje. Crna Gora je dosta mala zemlja, raniji studenti su studirali arhitekturu u Zagrebu, Skoplju, Beogradu i pitanje je koliko ćemo mi uspjeti.*

Ko bude imao neke mogućnosti da pođe vani i da se usavršava, biće dobro. Ovdje ću diplomirati, a ako budem išla na neke magisterije i usavršavanje, to ću gledati da uradim vani. Fakultet je težak, noćima se radi, porodicu ne gledamo. Kasnije će nam biti još teže jer kad dobijemo svoju djecu, djeca će da osjete ovaj posao kojim se bavimo. Treba naći osobu koja to razumije i podržava.

Ivona: *Želim samo da dodam da su nam profesori rekli: "Nikad nemojte za supružnika uzimati arhitektu već nekog ekonomistu ili već šta jer se nikada nećete slagati i nikada se nećete gledati."*

DA LI VJERUJU U LJUBAV?

Ana I – *Ne, ljudi su danas jako neiskreni.*

Ana II: *Ja vjerujem. Postoje razne vrste ljubavi i ja vjerujem u ljubav.*

Ivona: *Ja vjerujem, zaljubljen sam. Naravno, ne vjerujem u jednu ljubav do kraja života, mada može da postoji neka prava osoba, suđena. Kako sam zrelija imam izgrađeniji stav, nije ljubav samo princ iz bajke kako sam mislila kao djevojčica, nego pažnja, razumijevanje, prije svega poštovanje osobe.*

Marina: *Ne mogu da kažem da vjerujem niti da ne vjerujem jer još nijesam našla neku osobu da bih ja osjetila u pravom smislu ljubav.*

ŠTA MISLE O BRAKU ?

Ana: *Ne znam šta da mislim. Vjerovatno će nekad doći i za to vrijeme kad se nađe prava osoba. Nijesam razmišljala o tome šta bi brak trebao da bude. Vjerovatno će se nekad pojaviti neko ko će biti iskren.*

Ana II: *Ja vjerujem u brak. To je nešto fino, kad nađeš pravu osobu i osnuješ porodicu. Imam lijepo mišljenje zahvaljujući mojoj porodici i takva veza treba da traje. U braku ljudi jedno drugome treba da vjeruju, da se vole, ako imaju djecu da im pružaju ljubav.*

Ivona: *Brak kao instituciju ne podržavam. Meni je bitno da su dvoje zajedno. Brak je čisto samo jedan papir, međutim pozitivno što taj papir donosi je to što imaju jednaka prava, djeca će imati zakonsku majku, zakonskog oca, da djeca ne bi patila.*

Marina: *Nije papir sve što čini brak, ali opet smo mi neka patrijarhalna sredina da je papir glavna stvar, vjeridba i ta ceremonija vjenčanja. Ali isto sam mišljenja da ako ne funkcioniše, razvod i, idemo dalje.*

KADA MISLE DA ĆE SE UDATI, AKO ĆE SE UDATI?

Ivona: *Meni nijesu bitne godine kada ću se udati nego materijalna situacija, odnosno prvo fakultet, pa posao. Znači da ne zavisim ni od mame, ni od tate, ni od muža, da u svakom trenutku mogu sama sebi da pružim osnovne potrebe za život. Tada namjeravam da se udam i da sa emotivne strane osjetim nešto.*

Marina: *Godine nijesu važne. Svaka djevojka govori kada završi fakultet da se zaposli. Isto tako i ja mislim, da sebe prvo finansijski obezbijedim, pa da razmišljam*

o udaji. Može da se desi da se i ranije udam, ali moje mišljenje je da završim fakultet i zaposlim se. Prije 25-te ne razmišljam o udaji.

ŠTA MISLE O HOMOSEKSUALIZMU?

Ana: *Svako ima svoj izbor i nije mi jasno zašto ja moram da imam neko određeno mišljenje o tome.*

Ana II: *Nemam ništa protiv njih. Čak neke od njih znam i družim se sa njima (napomena: ovo me je iznenadilo jer nijesam očekivala da neka od njih poznaje nekoga ko je homoseksualac, pa sam Anu II priupitala da li zaista poznaje homoseksualce i ona mi je potvrdila). Imali smo prilike da se družimo i družimo se sa njima isto kao i sa drugima i nemam ništa protiv njih.*

Marina: *Ne mogu da kažem ni da ih podržavam ni da ih ne podržavam. To nije bolest nego prirodna pojava i svako ima pravo na svoj izbor. Moj izbor je... ne mogu da kažem normalan nego su muškarci. Ne bih mogla da prihvatim osobu da mi bude bliska a da je homoseksualac, odmah bih je gledala drugim očima nego ostale osobe. Ne smetaju mi kad me ne diraju.*

Ivona: *Ja ne mislim tako. Homoseksualizam nije normalna pojava, ali su oni dio civilizacije i normalni ljudi koji imaju pravo na život kao i mi. Njihov seksualni nagon je prema istom polu i zašto ne može da radi na istom mjestu gdje ja, da uči istu školu kao ja, da ima druga kao ja i da meni bude drug ako mi kao osoba odgovara. Voljela bih da za prijatelje imam homoseksualce naravno. Nijesam protiv toga.*

Marina: *Nijesam rekla da ne mogu da imam prijatelja homoseksualca, nego ako je ta osoba u mojoj blizini i osjeća nešto prema meni, to bi mi smetalo i na to sam mislila. Prekinula bih taj odnos i tu više nikad ne bi bilo prijateljstva. Isto kao kod muškarca i žene, kad se nešto javi, nikad više njihovo druženje ne može biti isto.*

AKO MISLE DA ĆE SE UDATI, KAKO ZAMIŠLJAJU SVOJ PORODIČNI ŽIVOT (PODJELU OBAVEZA U KUĆI, PODJELU OBAVEZA OKO DJECE)?

Ana II: *Mislim da tu nema podjele i da je to sve zajedničko. Nema muških i ženskih poslova, a što se tiče djece, djeci treba ljubavi i pažnje i od oca i od majke.*

Ivona: *Ne dijelim poslove na muške i ženske ili poslove na teže i lakše. Žena ne može da cijepa drva zato što nema snage, a ne zato što je žena. Muškarac može da pegla svoju robu, da pere suđe, da čisti, isto kao što žena može da popravi automobil ako to zna ili napumpa gumu. Odrasla sam u takvoj porodici koja na stvari gleda tako. Tata je sto puta meni spremio ručak, i tata i majka su mi opeglali i mislim da je to sasvim normalno, što i ja očekujem od svog supruga. I nema da on meni lupa šakom o sto i pita gdje mu je ručak kad dođe poslije posla. Naravno, i ja imam svoj život i naravno da ću da nahranim svoju porodicu, nijesam egoista ali i muž i žena jednako treba da ulažu u svoj dom. Kćerke su više vezane za majke i to je prirodna sila i sinovi za oca, ali mislim da mogu jednako da brinu o njima.*

Marina: *Potpuno se slažem sa Ivonom jer i ja odrastam u takvoj porodici gdje su otac i majka ravnopravni i gdje ako jedno šakom o sto i drugo će šakom o sto.*

Nema kod nas pitaj mamu, pitaj tatu. U većini slučajeva se kompromisno odlučuje. Ja i brat smo ravnopravni, on je malo mlađi pa mu se malo popušta ali je sve ostalo OK. Ne znam koliko će nama naš posao dozvoliti, ali moraćemo maksimalno vremena posvećivati djeci.

DA LI VJERUJU U MONOGAMNE VEZE?

Ana: *Ne, jer kad si sa jednom osobom ne moraš da budeš samo sa njom. Možeš da primijetiš i nešto sa strane i ovo se odnosi i na mladiće i na djevojke. Mislim da nije u redu da muškarci imaju više prava da švrljaju, po meni i djevojke treba da imaju to pravo, zašto da ne. Ovi izleti vjerovatno nijesu potrebni ako je veza ozbiljna, ali mislim i da ne mogu uticati na vezu ako se dvoje ljudi vole. Kad muškarac i žena rade isto, to nije isto. Mislim da klasična preljuba može uticati na vezu.*

Ana II: *Ja vjerujem u monogamnu vezu, ali to zavisi od veze. Ako je ona ozbiljna, onda veza treba da bude monogamna, ali ako veza nije ozbiljna onda to zavisi od dogovora. Po meni ovo važi i za djevojke i za mladiće. Zašto bi mladići bili izuzetak. Po meni, izlet ili preljuba mogu uticati na vezu ali i ne moraju, sve zavisi od toga kakvo je to dvoje ljudi. Ako razjasne situaciju kako je i šta je bilo, onda to ne mora da utiče. Ako je nešto samo avantura ne znači da će uticati na vezu, ali ako je nešto bilo od prije, iz prošlosti, onda to može uticati.*

Ivona: *Ja ne vjerujem jer takvih veza ima malo. Voljela bih da ja imam takvu vezu i naravno da je tu u pitanju iskrenost i vjernost. Mislim da svi dođu u iskušenje i zavisi samo da li ćemo se uzdržati od tog iskušenja. Ipak mislim da je to prava stvar.*

Marina: *Voljela bih da ostvarim takvu vezu, potrudila bih se što je s moje strane da to tako ostane. Tražila bih to i od druge strane, od osobe koja je sa mnom.*

ŠTA MISLE: DA LI HOMOSEKSUALCI TREBA DA SE ŽENE I USVAJAJU DJECU

Ana II: *Smatram da mogu jer ne vidim zašto bi oni bili lošiji ljudi od drugih. Po meni, možda bi oni mogli i bolje vaspitati djecu nego bilo ko drugi. Djetetu može biti mnogo bolje u takvom braku, nego tamo gdje su pijanice. Mislim da dijete može mnogo gore da završi nego što će biti u nekom homoseksualnom braku. Ako dvoje ljudi želi da bude zajedno, to im ne treba osporavati, nego im treba omogućiti izbor po njihovoj volji.*

Marina: *Ne, sa velikim znakom uzvika zato što djeca koja bi odrastala u takvom braku ne bi znala šta je otac šta je majka i te prirodne porodične odnose. Pomenula bih Adama i Evu. Djeca bi ili povukla i nastavila tu tradiciju homoseksualizma, jednostavno ne bi mogla da odrastaju kao mi iz normalnih brakova. Mi smo sredina koja je dosta zaostala, mada je ne podržavam ni to što je na Zapadu i nijesam za sklapanje brakova među istim polom. U zemljama koje odobravaju sklapanje brakova među homoseksualcima, nakon nekoliko godina se odobrava i usvajanje djece jer to vodi jedno drugom.*

Ivona: *Nijesam protiv sklapanja brakova ali bez usvajanja djece. Oni će biti zajedno bili u braku ili ne. Možda je bolje da budu u braku da se ne bi širile razne bolesti*

koje se šire među homoseksualcima. Poznato je da homoseksualci imaju više partnera nego heteroseksualci, makar se tako čuje. Protiv toga sam da usvajaju djecu jer mislim da će iz takvog braka da izađu nenormalna djeca. Ako se ipak odobri usvajanje djece, ja bih donijela pravilo da se ne može usvojiti ono dijete koje ima manje od 10 godina, da bi dijete moglo da bira da li želi da bude usvojeno i da ima tatu i tatu ili mamu i mamu. Ne trebaju djeca da pate niti da budu prokužena od društva niti da im se drugi rugaju.

Na pitanje DA LI MEĐU MUŠKARCIMA I ŽENAMA POSTOJE NEKI PROBLEMI U ODNOSIMA U CRNOJ GORI DANAS, **Ana** je odgovorila da postoje i da su muškarci uvijek na prvom mjestu. Po njoj je to razlog zašto postoje mnogi problemi u odnosima, jer nijesu muškarci u svemu najbolji, treba i žene da dođu do izražaja. Primjer je porodica u kojoj uvijek mora da bude izraženo poštovanje prema muškarcima, žene su te koje uvijek moraju više da poštuju ili brata, ili oca ili muža. Ani je ovo normalno, ali ako i muškarci poštuju nas. **Ana II** kaže kako taj odnos zavisi od osoba, kako je nekad važniji muškarac jer on sebe nameće, mada ima situacija i da je žena važnija, da ona bude glavna. Ona ne može generalizovati jer zna mnogo situacija u kojima je žena ta koja je istaknuta i koja vodi glavnu riječ.

Marina: Konkretno u mojoj zgradi ima pet samohranih majki. Muževi su ih ostavili kad su im djeca bila mala. Jedan je slučaj gdje je dijete bolesno i otac ga nije prihvatio, jednostavno nije imao hrabrosti da se bori zajedno s majkom. Taj dječak sada ima 15 godina, majka za sve ove godine sama prolazi kroz sve sa njim, imao je 14 – 15 operacija i pitanje je koliko će još da živi. Otac se, koliko sam ja informisana, jednom u dvije godine javi da pita kako je to dijete i ne dolazi ni da ga vidi. Ima slučajeva gdje i djeca zlostavljaju roditelje, ali mislim da je najviše izraženo to da su muževi ti koji se povlače i žene koje nose sav teret svoje porodice na svojim leđima.

Ivona: Mislim da u Crnoj Gori ima dosta problema, možda čak i više nego u drugim zemljama. Kod nas se neke žene bore da se situacija promijeni ali nema nekih većih pomaka. Evo samo da pogledamo naša ministarstva ili Vladu, koliko žena ima ministarki? U Skupštini je takođe malo žena. Recimo, ako u Evropsku uniju pošalješ delegaciju, u njoj mora da budu minimum tri žene, a u cijeloj našoj Vladi nema tri žene. Žene su obavezno sekretarice zbog toga što misle da mogu da manipulišu sekretaricama. Što se tiče odnosa u porodici, kod nas je patrijarhalno vaspitanje gdje čak vidim da brat ima neku moć nad sestrom. Brat kaže sestri "Čuti, ti ne možeš ovo, ono", i ona mora da se povuče, a roditelji joj kažu "Slušaj brata". Mnogo žena ne radi jer im muževi brane da idu na posao. Ako dijete slomi čašu, majka je kriva što ga nije naučila da tu čašu ne dira. Mislim da očevi imaju jako malu ulogu u vaspitavanju djece zbog toga što neće a ne što ne mogu, sve ostaje na majci zato što oni idu da donesu pare. Dođu kući, najedu se i legnu da spavaju, isti ciklus non-stop, a majka je stub porodice, ona vadi djecu iz problema, nađe im se kada im je teško. Mislim da dosta očeva čak svoju djecu ni ne poznaju zbog toga što nijesu bliski sa njima. O nasilju je već sve rečeno, da ja još o tome ne pričam.

DA LI SU IZLOŽENE SEKSUALNOM UCJENJIVANJU ILI NEKOM OBLIKU DISKRIMINACIJE?

Ivona: Ja lično nijesam imala većih problema što se tiče diskriminacije, posebno seksualne. Na našem fakultetu su samo dvije žene profesorice, ostalo su sve muškarci i mislim da od strane naših profesora postoji seksualno uznemiravanje i ucjenjivanje. Profesori nam ne govore direktno ili bukvalno u oči, ali to se vidi, dođu, odmjere te lagano pogledom, stanu na vrata i čekaju da pored njih prođeš. Ako je studentkinja lijepa kažu joj: "Koleginice, rad vam je dobar", ali ako je studentkinja malo ružna, onda joj kažu: "Rad vam ništa ne valja". To su rijetki slučajevi ali se dešavaju. Jedan asistent nam je rekao: "Ne moram više da idem na plažu da parim oči, sada je dovoljno da budem na fakultetu". To je rekao kao kroz šalu, drugarski ali iz toga se može zaključiti dosta toga. Ima i dosta šaljivih seksualnih viceva i od strane naših kolega i sve je to kao kroz neku šalu koja nije bolna, međutim muškarci misle da su superiorniji. Takvo nam je društvo.

Marina: Ja sam bila žrtva te diskriminacije zato što sam se bavila sportom, trenirala sam košarku i treneri su bili ti koji su nas non-stop maltretirali i govorili nam da mi ne možemo to da radimo, da svaki mjesec imamo period od 5 dana kada moramo da sjedimo kući dok mladić može da igra svaku utakmicu. Jedan je trener, kad bi se desila neka greška, govorio u ženskom rodu, da ga sad ne citiram. Tri četiri godine mog treniranja kod jednog trenera sam posebno osjetila na svojoj koži taj način diskriminacije. Na fakultetu nijesam primijetila neki veći oblik diskriminacije već ovo što kaže Ivona. Međutim, vidim da se još uvijek po Crnoj Gori žena tretira kao u doba Turaka, da treba da sjedi kući.

Ivona: Gledaju nas i kao seksualne objekte, okreću se na ulici za svakom suknjom. Muškarci kažu kako imaju potrebu, ali zašto tu potrebu ne bi imale i mi. U seksualnom smislu, mislim da su muškarci previše životinje, odnosno oni su tu superiorniji jer mogu da imaju više žena i biće veći frajeri. Imam drugove koji pričaju kako njihovi očevi imaju ljubavnice i to ih ne boli što varaju njihove majke nego su njihovi očevi za njih face. Pokrivaju svoje očeve kad oni idu kod ljubavnice.

DA LI SU ZADOVOLJNE SVOJIM ŽIVOTOM?

Marina: Ja kažem uvijek može bolje, idemo dalje. Da bude zdravlja i sreće, biće i para i vremenom će se sve pokazati. Ja tako razmišljam i recimo da kažem da sam zadovoljna.

Ivona: Ja sam zadovoljna, posebno svojom porodicom. U svakoj kući je najviše svađa oko novca i to nemanje para donosi nervozu, ali živimo u takvoj državi gdje ni 5 % ljudi nije zadovoljno. Ja sam zadovoljna sa tim koliko imamo, skromno ali dovoljno za život. Samo zdravlja i biće sve dobro.

Komentar: Studentkinje su podjednako ambiciozne u vezi svoje karijere, kao i studenti. Njihova očekivanja od budućnosti se, međutim, veoma razlikuju. One nijesu sklone tradicionalnom patrijarhalnom modelu braka, imaju

visoko postavljena očekivanja i veoma izraženu skepsu prema braku. Djevojke imaju jako kritički stav prema patrijarahatu u okruženju, mada njihove vlastite porodice ne predstavljaju negativne primjere. One u cjelini pokazuju otvoreniji stav prema različitim individualnim izborima, uključujući homoseksualnost, pa i sklapanje braka i usvajanje djece među homoseksualcima. Studentkinje veoma dobro percipiraju postojanje rodni nejednakosti u privatnom, javnom i profesionalnom životu i navode konkretne primjere diskriminacije i seksualnog uznemiravanja kojima su izložene.

13.3. Preduzetnice (Nikšić)

Učesnice fokus grupe su bile:

- **Julijana**, stara 43 godine, udata i majka dvoje djece, vlasnica je radnje koja se bavi trgovinom na malo;
- **Svetlana**, stara 37 godina, majka jednog djeteta, razvedena, vlasnica firme koja se bavi trgovinom na veliko i malo;
- **Vesna**, stara 45 godina, majka dvoje djece, razvedena, vlasnica firme koja se bavi trgovinom na veliko i malo kao i firmom koja se bavi izvođenjem radova na teško pristupačnim mjestima;
- **Zorica**, stara 43 godine, udata i majka troje djece, vlasnica frizerskog salona i
- **Slavica**, stara 43 godine, neudata, vlasnica radnje koja se bavi trgovinom na malo.

Na pitanje **KAKO SU ZAPOČELE PRIVATNI BIZNIS**, učesnice su odgovorile:

Slavica: *Privatni biznis sam započela '93-će godine i osnovni razlog je bio tadašnja velika ekonomska kriza. '90-te sam diplomirala, zaposlila se kao profesorica stručnih predmeta u Elektro školi i prva plata mi je bila 1000 maraka, a od '90. do '93-će ta plata je došla na tri marke ili u robu mjereno, bilo je to karton jaja. Meni je to bilo malo, drugo, imala sam previše slobodnog vremena u školi, nevezana djecom, porodicom i tim obavezama. Radila sam u školi, radila sam i po nešto drugo, recimo neko sitno preduzetništvo, može se reći nelegalno, tako da je plata od tri marke meni bila motiv da započnem nešto stvarno što će zavisiti od mene i da ne krivim državu zbog ekonomskih i drugih uslova što ja nemam ni za osnovne stvari jer karton jaja ne podmiruje nikakve osnovne potrebe. Tad sam počela da se bavim trgovinom na malo, konkretno to je bio butik garderobe. Jedno vrijeme sam radila paralelno sa mojim poslom u školi, što je bilo izuzetno naporno. Jedna smjena u školi, zatim jedna smjena u butiku i nabavka robe je bilo potpuno neizvodljivo, tako da je odluka da napustim posao u školi bila zrela i jedva je čekala. Nijesam od onih koji misle da radom u državnoj ustanovi stičem staž, penziju i u tom smislu zdravstveno osiguranje i to je i sa*

ove distance jer u posljednjih 14 godina mislim da mi je ovo jedna od najpametnijih odluka koje sam donijela. Kasnije sam, tokom vremena, mijenjala vrstu robe s kojom sam radila, pa su to bili i predmeti za kuću, i elektro materijal, ali sam u preduzetništvu ostala jer tu sebe nalazim i moja sudbina zavisi od mene, mog angažovanja. A da je država mogla i da i sad može da da neke bolje uslove, to je više nego jasno.

Julijana: Moj privatni biznis sam započela prije 20 godina. Počelo je sasvim slučajno, prijatelj sam se za registraciju lokacije koju je tada Opština davala. Već 20 godina imam butik, voljela bih to da promijenim ali ne vidim šta bi to bilo. Dosta je naporno, ali za 20 godina nijesam stekla nikakve uslove recimo da bih mogla kupiti poslovni prostor. Sada razmišljam o tome, valjda ću dobiti neki bolji kredit da kupim lokal. Ako bi se to desilo, uzela bih samo neki poznati brend da s njim radim, jer sam stalno na putu i ovo je zaista naporno. Vjerovatno sam već u nekim godinama kada mi je ovo teško.

Svetlana: Ja sam treću godinu fakulteta napustila zbog posla. Prvo sam krenula preko studentske zadruge, zbog moje mnogobrojne porodice koju je morao neko da izdržava, pa sam krenula ja. Preko studentske zadruge sam otvorila to što i dan-danas radim, od '92-ge sam u poslu. Bila sam vrlo mlada, spremna, voljna za rad, uz sve poštovanje svog supruga tadašnjeg. On mi je puno pomogao, to ne mogu da izostavim, oni su nužno zlo. Radim sa školskim priborom, kancelarijskim materijalom i biro opremom, imam veleprodaju i zapošljavam 15 radnika. Kod mene je isključivo ženska radna snaga i ja sam šesnaesta i sve moje radnice su prijavljene. Nijesam imala pomoći sa strane niti sam imala sponzora.

Vesna: Ja sam se privatnim biznisom počela baviti '95-te godine. Suprug se bavio sportom, bio je aktivni košarkaš i kad je prekinuo sa tim, zahvaljujući mojim rođacima koji imaju proizvodnju i veleprodaju obuće MUB, od njih smo dobili veliku podršku i otvorili prvu radnju u Podgorici. Tako smo radili 4 – 5 godina i to je bilo za neku skromnu platu, mi smo se tada zadovoljavali tim, imali smo malo zalih od toga što se on bavio sportom. Poslije 5- 6 godina smo se razveli, a ja sam i dalje bila uključena u taj posao. Podizala sam djecu koja su bila mala. Uglavnom, kad sam se razvela, imala sam 20 000 eura minusa prema dobavljaču. Bez obzira što su to moji rođaci, to je bio moj dug koji je ostao meni jer sam ja naslijedila radnju i dobila sam dio kuće u vrijednosti od 20 000 maraka. Te pare sam vratila dobavljaču, a ja sam ostala sa djecom da živim kod roditelja. Nedugo poslije toga stala sam na neku pozitivnu nulu, i nedugo zatim otvorila sam još jednu radnju u Nikšiću, pa zatim u Kotoru. To je bilo vrijeme kad se baš dobro radilo, imala sam baš dobar obrt ali ne toliki da sam mogla kupiti poslovni prostor, nego je to bio uvijek i još je pod zakup. U uvodnoj riječi sam rekla da imam i firmu koja se bavi izvođenjem radova na teško pristupačnim mjestima i za sada sam jedina u Crnoj Gori. Tu zaista imam puno posla i mnogo se radi ali veliki problem sa kojim se sriječem, možda baš iz razloga što sam direktor žena, jeste da te poslove koje radim, obično radim sa nekim jakim muškarcima direktorima, od kojih ne možete da se izborite da naplatite svoja potraživanja. To je zaista veliki problem. U zadnje 4 godine toliko sam proširila posao da i ja zapošljavam deset radnika od kojih su sedam žene i tri muškarca, ali sam u zadnjih četiri godine jako opterećena kreditima iz razloga što imam velika potraživanja koja ne mogu da naplatim. Nije pitanje u neradu nego

jedino u tome. Nekako se snalazim i borim, u međuvremenu je moja kćerka počela da zarađuje i onda se premostim sa nekim njenim parama pa joj vraćam, ali je sve to vrlo teško. Ja sam zaista pristalica kredita koji su sve bolji i imam namjeru da proširujem taj posao i ako budem mogla da kupim nešto od poslovnog prostora. To bi bilo zaista u redu ako bih nastavila da se bavim ovom trgovinom kojom se sada bavim, ako mi glavna djelatnost ne bude ovaj drugi posao za koji mi poslovni prostor i nije potreban.

Zorica: *Ja sam počela da radim kao frizer u državnom salonu i radila sam nekih desetak godina. Napustila sam državni posao u onom periodu kada je bila najveća inflacija, kad mi je plata bila deset maraka, a ja sam plaćala privatni stan stotinu maraka. Odlučila sam da otvorim privatni salon da bih u toj inflaciji spašavala svoju zajednicu. Počela sam prvo sa salonom pod zakup i kad sam po drugi put dobila otkaz (misli na otkaz iz poslovnog prostora), jer svaki put kad promijenite poslovni prostor to puno košta i sve nanovo mora da se radi, rješenja, odobrenja za rad, odlučila sam da kupim poslovni prostor sa dvadeset maraka u džepu. Tada nije bilo mogućnosti da se digne neki veliki kredit, zapravo nije bilo mogućnosti za nikakav kredit, i ja sam kod jednog zeleniša pozajmila pare na kamatu i kupila kućicu koja se tretira kao privremeni poslovni prostor. Platila sam je trideset hiljada maraka i to je bilo prije 7 godina, a 15 godina radim kao privatnik. U to vrijeme, kada sam kupila poslovni prostor, bilo je dosta posla i mogla sam vrlo brzo, uz pomoć muža koji je od firme dobio neki manji stambeni kredit, da vratim novac koji sam pozajmila. I sada imam svoj poslovni prostor a kao nemam ga, plaćam taksu na zemljište i svako malo nam kažu "srušićemo ga". Situacija je neizvjesna.*

KAKVI SU IM PLANOVI ZA BUDUĆNOST I ŠTA OČEKUJU OD BUDUĆNOSTI (PROFESIONALNO UKLJUČUJUĆI NASTAVAK OBRAZOVANJA I PRIVATNO, KAKO VIDE SVOJ PORODIČNI ŽIVOT)?

Julijana je istakla da bi vrlo rado uključila svoju djecu u njen biznis ali da oni nijesu za tu vrstu biznisa raspoloženi i kažu da je užasno naporan. Ona ima dva sina, od kojih je jedan završio višu školu i nema posao, kaže da neće da radi za trista eura i da želi da ode u inostranstvo. Julijana preko rješavanja pitanja poslovnog prostora vidi mogućnost da tako zadrži sinove u poslu, a što se nje tiče, ona bi promijenila rado vrstu posla kojim se bavi. U ovom trenutku ne zna tačno šta bi mogla raditi ali misli da neće još dugo moći ovako jer je vrlo naporno i neće moći fizički još dugo izdržati. Julijana je nekada studirala književnost i nije joj mnogo ispita ostalo, čak joj je i majka skoro rekla da bi mogla završiti fakultet, ali ona o tome ne razmišlja. Pošto puno putuje i ne zna engleski, voljela bi da uči jezike jer se na putovanjima glupo osjeća.

Svetlana od budućnosti očekuje da širi posao, dobila je i da bude zastupnik jedne firme za Crnu Goru. Tvrdi da je teško doći do tog nivoa i zna da je provjerena do srži kako bi mogla dobiti taj posao, kako ona kaže: "Čak su mi uzeli i krvnu sliku". Njena djevojčica je još mala i tu ne može imati podršku, ona joj je postavila temelje pa ako sutra bude htjela, njena kćerka ima na čemu da gradi.

Zoričina djeca su velika, sin je završio Srednju ekonomsko-komercijalnu i želi u tom smjeru da nastavi da studira, a kćerka na njenu inicijativu završava za frizera jer je željela da njen posao naslijedi neko od njene djece. Ipak, Zorica planira da svoju kćerku pošalje na Akademiju, a kad ona ode u penziju, da njoj ostavi salon. Zorica voli da radi sa ljudima, tako da se, pored posla u frizerskom salonu, bavi i mrežnim marketingom, kao npr. Grave osiguranjem i kozmetičkim preparatima. Zorica ima još jednu kćerku koja je mlađa i želi i nju da ubijedi da bude frizerka.

Vesna: *Ja sam zaista morala malo brže da razmišljam što se moje djece tiče, jer je na meni bila svaka odgovornost, a bila sam i uslovljena jer sam imala i nekih većih zdravstvenih problema. Kćerka je velika, ona ima 22 godine i dosta živi u inostranstvu, studira Montenegro Business fakultet, a sin ide u treći razred Turističko ekonomske-škole i planira da studira turizam. Išla sam u tom pravcu ne zato što mi je sin bolna tačka nego što je mlađi, a kćerka se već odvojila, pa smo ja i moja braća (imamo divnu porodičnu kuću u jednom selu na sjeveru Crne Gore) ove godine počeli da gradimo planinarski dom i sva svoja sredstva sam usmjerila u planinarski turizam za koji se nadam da će zaživjeti. To bi bilo moje usmjerenje za sina da sutra, ako završi turizam, tu sebi nađe mjesto. Nadam se da je to nešto što sam ja u mogućnosti da mu pružim i usmjerim ga, on se opredijelio za tu školu a ja sam se samo na to nadovezala. Ovo je zaista velika investicija, još nijesam tražila nikakvu podršku ali se nadam da ću je dobiti i od države. To je veliki i divan posao, tamo su predivni predjeli, tamo je kanjon Nevidio. Što se daljeg obrazovanja tiče, nijesam zainteresovana jer sam sa svojom djecom dosta toga prošla.*

Slavica: *Što se tiče edukacije, uvijek imam tih planova i nebitno mi je da li se radi o formalnoj ili neformalnoj obrazovanju. Uvijek želim da stičem nove vještine i nova znanja. Upisala sam postdiplomske na državnom ekonomskom fakultetu, jer se u meni sve buni protiv privatnih fakulteta, smjer je menadžment u biznisu i to mi pojačava ambiciju da ostanem u preduzetništvu. Moji neki dalji planovi nijesu sigurno trgovina na malo, blizak mi je neki vid proizvodnje ili agencijski posao.*

KAKO NJIHOV POSAO UTIČE NA NJIHOV PRIVATNI ŽIVOT I OBRNUTO?

Slavica: *Kod mene je to jednosmjerna relacija, moj posao je uvijek uticao i utiče na moj privatni život mada, kad o tome bolje razmislim, i moj privatni život je ponekad uticao na posao. Neke važne poslovne aktivnosti su se znale odlagati zbog nekih lijepih odlazaka u kafanu na druženje. Ja sam zadovoljna koordinacijom uticaja mog privatnog života na posao i obrnuto, zato što i jedno i drugo funkcionišu skladno. Naravno, ima padova i uspona kod svakog čovjeka i u jednom i u drugom. Važno je da sam svoj šef, posebno za nekog ko ima narav kao ja, mada se ne može reći da ne trpim lidere jer sam uključena u neke od ovih mrežnih marketinga kao Zorica i tu uvijek postoji hijerarhija. Svoje nadređene cijenim u tom smislu da nešto učim od njih, mada od nekih učim kako ne treba raditi taj posao. Biti sam sebi šef je zaista odgovornost i u ovakvoj sredini kakva je Nikšić mislim da je ženi teže započeti i gurati biznis koji zahtijeva neke lične odluke nego muškarcu i to zbog podrške. Od moje porodice sam uvijek imala podršku.*

Zorica: Puno vremena radim i puno vremena provodim na radnom mjestu i u ovim drugim poslovima. Moj suprug ne voli ništa da radi osim svoj posao, radi u MUP-u, ali meni ne brani da radim šta god hoću. Pomogne mi da nešto prebaci kolima, da mene odveze ako je negdje dalje a mene mrzi da vozim. Pomogne mi kući oko djece šta god treba, tako da se nekako dopunjavamo. Moj izostanak iz kuće on dopunjava. Nađem vremena i da izađem, pođem do prijateljice, i na more. Mogu sebi kao šef da kažem da danas ne radim, neće me zbog toga niko istjerati sa posla.

Julijana: Dok su njih dvije pričale, ja sam vraćala film unazad dvadeset godina i mislim da sada počinjem, ne bih počinjala ovaj posao da radim. Bilo je ostavljanja djece, po tri-četiri dana na putu i to vrlo često, i iskreno, sada to ne bih mogla. Sad su djeca velika i lakše je, oni jedva čekaju da mi vide leđa. Odricanja su bila velika. Nije bilo lako ostavljati dva muška djeteta, pogotovu dok su bila u pubertetu. Kada me neka prijateljica pita da započne ovaj posao kojim se ja bavim, sramota me da kažem da to ne radi da ne pomisli da sam ljubomorna. Muž je počinjao sa proizvodnjom, i to dvije-tri različite proizvodnje koje su bile sasvim realne i ne da nije uspio, nego se jednostavno nije isplatilo. Ja ne znam svojoj djeci da kažem šta da počnu da rade, možda ih finansijski mogu podržati ali voljela bih kada bi neko mogao da mi pomogne u izboru. Suprug je promijenio mnoge djelatnosti, ja nijesam. Dugo godina radim i mogu da zaradim, mogu sebi da priuštim i ljepšu haljinu nego žena koja radi u državnom poslu, ali mi je bilo perioda da nijesam mogla da odem na godišnji odmor. Mislim, iako je privatni posao, da to nije neko posebno uživanje.

Svetlana: I ja moram da istaknem da nemam slobodnog vremena. Moje dijete vaspitava njena baba, moja svekrva, iako sam razvedena. Sto puta mi se desilo da iznad sudopere gulim krompir a da me zove čovjek, koji vjerovatno sjedi u nekoj fotelji, da mu objasnim kako radi neka mašina, a da me vidi gdje sam ja i šta radim, odustao bi od mašine da je kupi. Nemam vremena za odmor, mada ne umijem ni da se organizujem. Ne mogu da sastavim dva neradna dana da bih negdje otišla. Nekad smo imali više vremena iako smo bili u ovom istom poslu.

Vesna: Nemam određeno radno vrijeme, mada važim za odličnog organizatora. Organizujem se prema tome kad su mi djeca u školi onda sam ja na poslu i obrnuto, kad su oni kući, kući sam i ja. Ta činjenica što smo nas troje u najtežem periodu ostali sami zbližila nas je i vezala. Juče sam cijeli dan bila na putu, kad sam kući došla sin mi je i usisao, kćerka opeglala i jedno drugom dosta pomažemo. Od drugih nemam pomoć, nijesam imala ni ženu da ih čuva, nego su išli u jaslice i vrtiće. Nemam slobodnog vremena, ali sam se na to navikla i najljepši odmor mi je da u devet uveče isključim telefon, uključim TV i nešto čitam i u devet i po zaspem. Sebi zaista priuštim i svaki ljetnji i svaki zimski raspust da negdje obavezno zajedno odemo pet dana i to ne da bih se izležavala nego da bih bila aktivno sa svojom djecom.

DA LI SARADJUJU SA DRUGIM ŽENAMA I DA LI SU UMREŽENE SA NJIMA?

Slavica: Žene jesu odgovornije prema poslu i kad mogu da biram s kim ću sarađivati, uvijek ću između dvije ponude ako one dolaze od žene i muškarca, izabrati ženu. Dakle, ako su svi drugi parametri jednaki, uvijek ću rađe izabrati ženu

zbog odgovornosti, efikasnosti i dobroj organizaciji vremena, a i čuli smo kako žene umiju rasporediti vrijeme na kuću, porodicu, djecu i posao. Zbog toga mislim da je velika šteta što nam šanse nijesu jednake. Što se umrežavanja tiče, pomenula sam moje članstvo u odboru žena preduzetnica pri Privrednoj komori, koje je nedavno formirano, ja sam predsjednica i po imenu se vidi da okuplja žene preduzetnice iz Crne Gore. To je odlična stvar zato što u toj mnogo pominjanoj Evropi postoje odavno i Odbori žena preduzetnica pri privrednim komorama zemalja članica Evropske unije koji su odavno umreženi. Žene se sastaju, razmjenjuju iskustva iz sopstvenih poslova, oko uslova za sopstveni posao, kakvi su uslovi kreditiranja, oko edukacije, oko pravilnog odabira personala, kako praviti biznis plan, kako razvijati posao, kako obezbijediti podršku u ovom uskom prostoru.

Svetlana: Ne slažem se sa Slavicom jer mislim da će prije muškarac izaći u susret ženi nego žena i to iz neke pakosti. Nikad nijesam dobila podršku od žene, a uvijek sam je dobila od muškarca. Žena to gleda na drugačiji način i nikad nijesam imala pomoć od žene, a svaka žena je tražila od mene pomoć. Slažem se da se borimo za ženska prava. Zapošljam žene iz razloga što su one odgovornije na radnom mjestu. Ogorčena sam, jer žene u biznisu, Podgoričanke, to su sve žene rukovodećih muškaraca.

DA LI SU ZADOVOLJNE SVOJIM PRIVATNIM I PROFESIONALNIM ŽIVOTOM?

Slavica je rekla da je djelimično zadovoljna svojim profesionalnim životom iz razloga što je nezadovoljna uslovima koje joj ova država pruža kao preduzetnici i tvrdi, a za to ima sve argumente, da je u ovoj državi preduzetniku mnogo lakše nego preduzetnici. Što se dobijanja jakih poslova tiče, tvrdi da uglavnom te poslove dobijaju muškarci jer su oni i vlasnici jakih firmi. Po njoj, još uvijek su loši uslovi kreditiranja, kamatne stope su još previsoke, zatim inspekcijske kontrole su toliko neprofesionalne i imaju selektivan pristup. Jedan jedini motiv koji rukovodi i republički i lokalni nivo je napuniti opštinski, odnosno republički budžet.

Zorica je zadovoljna jer voli svoj posao, kroz svoj posao je upoznala mnogo ljudi i stekla dosta prijatelja. Zadovoljna je i privatnim životom jer ima vaspitanu djecu koja nijesu puno zahtjevna, ali ima i podršku od supruga.

Julijana je zadovoljna svojim privatnim životom, ali ako poveže svoj privatni život sa profesijom kojom se bavi onda nije zadovoljna. Sebe je zamišljala u nekom drugom poslu, ali borba za opstanak je natjerala da rano počne da radi samostalno i to kada u gradu nije postojalo nego dva tri butika. Godinama je taj posao zavoljela, upoznala je mnogo ljudi i raduje se mladosti, posebno kada su mature i kada za mnoge djevojke nabavi haljine. Ipak, Julijana ističe da se nije nadala da će ovoliko godina raditi taj posao, ali je možda ona ispala žrtva jer je njen suprug mijenjao više djelatnosti koje mu nikad nijesu urodile plodom, tako da je ona imala i objektivni strah da počne nešto drugo. Butik koji ima više od 20 godina na kraju je bio za njenu porodicu stabilni izvor finansiranja.

Vesna je zadovoljna poslom kojim se bavi jer ne zavisi ni od koga i jer ne mora od plate do plate da pozajmljuje novac. U svojoj porodici ima dosta fakultetski obrazovanih rođaka kojima plata može trajati do 15-tog u mjesecu, rade odgovorne poslove, a za uzvrat su uvijek nezadovoljni.

Komentar: Preduzetnice su uglavnom počele da se bave preduzetništvom u nedostatku drugih adekvatnih izbora i uglavnom su zadovoljne svojim izborom. Kako imaju jaku porodičnu orijentaciju, važnu motivaciju im predstavlja činjenica da svojim biznisom mogu da omoguće svojoj djeci da krenu od neke solidne osnove. S druge strane, nezadovoljstvo im izaziva nepotizam u okruženju i činjenica da veliki broj žena u biznisu u stvari ima muževe koji stoje iza njih, odnosno nijesu u pravom smislu riječi samostalne. Preduzetništvo pruža više slobode, ali i predstavlja veliko opterećenje, naročito u smislu zauzetosti. Žensko preduzetništvo je zapravo veoma često porodična strategija i strategija preživljavanja u ekonomiji preživljavanja. Ipak, ono u sebi sadrži potencijal emancipatorske prakse koji povećava i samosvijest i zadovoljstvo. Ipak, iako imaju podršku u svom okruženju, ova podrška očigledno nije dovoljna i preduzetnice su najčešće prepuštene same sebi u rješavanju i privatnih i profesionalnih problema. Najčešća strategija je prekovremeni i iscrpljujući rad. Čini se da preduzetnice i same imaju ambivalenciju prema poslu koji rade: s jedne strane su zadovoljne svojom slobodom i mogućnošću izbora kao i mogućnošću da njihova djeca imaju solidnu osnovu od koje će poći, a s druge strane, osjećaju nezadovoljstvo zbog sistema monopola i nepotizma koji ne ostavljaju dovoljno prostora za slobodnu konkurenciju. Solidarnost među ženama je ozbiljno ugrožena unutar patrijarhalnog okruženja koje podstiče konkurenciju među ženama i u kome su moćni muškarcu u ulozi „zaštitnika“.

13.4. Preduzetnice iz Ulcinja

Učesnice fokus grupe su bile:

- **Bojana**, studentkinja više turističke škole, stara 20 godina, sa roditeljima radi na izdavanju apartmana i soba tokom turističke sezone;
- **Aida**, udata i ima djecu, stara 37 godina, ima prodavnicu rekvizita za plažu, foto aparata i bižuterije;
- **Biljana**, udata i ima djecu, stara 34 godine, sa srednjom stručnom spremom, ljeti izdaje sobe turistima i prodaje suvenire koje proizvodi zimi;
- **Ljeze**, udata i majka dvoje djece, stara 49 godina, po obazovanju diplomirani ekonomista, pred odbranom je magistarskog rada, nezaposlena je, ljeti se bavi privatnim sezonskim poslovima.

KAKO SU ZAPOČELE PRIVATNI BIZNIS?

***Aida:** Počela sam prije šest godina. Prvo sam na ulici držala štand, a zadnje tri godine držim prodavnicu sa rekvizitima za plažu (peškirima, kupaćim kostimima,*

suncobranima, sunđerima, naočarima, kozmetikom za plažu, papučama, bižuterijom i sl.). Zadnje tri godine radim legalno, sa svim papirima.

Bojana: Izdajem u toku ljetne sezone naše kapacitete turistima. Taj sam posao naslijedila prije četiri godina od svojih roditelja, koji se njime bave dugi niz godina.

Biljana: Bavim se proizvodnjom suvenira. Kad nije sezona, tokom zime, oblikujem ih, a ljeti ih iznosim na prodaju. Takođe, tokom ljeta turistima izdajem sobe, jer imam veliku kuću.

Ljeze: Privatni biznis sam započela '92. godine, onda kada sam ostala bez posla. Radila sam u Prištini, u firmi koja se bavila izvozom i uvozom. Sa porodicom sam se preselila u Ulcinj i tada u gradu nije bila ni jedna privatna prodavnica. Počela sam čisto iz dosade. Svi su bili skeptični. To je bilo vrijeme rata u Bosni, teška vremena a ja sam počela ne da zaradim nego da svoju dinamiku rada i kontinuitet života održim. Vremenom, taj posao je počeo da mi bude potreban, da radim to i od toga živim. Taj period je dosta trajao, bio je mukotrpan, imali smo kuću punu ljudi kojima je bila potrebana pomoć (Ljeze misli na izbjeglice). Vidjela sam da treba da obezbojedim više novca radi ekonomske samostalnosti. Prodavnicu sam držala pod kirijom, bili su veliki izdaci i troškovi, a i tada nam je sezona bila jako kratka, svega 30 – 40 dana. Najveći problem je što nijesam imala podršku na početku, jer svaki biznis na samom početku treba stimulirati. Tada je bilo vrlo teško opstati, najveći problem mi je bila inspekcija koja mi je dolazila u radnju svake nedjelje (da sam prodavala oružje ili ne daj bože drogu, ne bi toliko dolazili). Kazne su mi nedjeljno bile i po 500 maraka i 2000. godine sam bila prinuđena da zatvorim prodavnicu. Od tada nije bilo nekih većih poslova, samo ljeti dok traje sezona tih 30 – 40 dana radimo privatno. (Napomena: Ljeze je bila prva žena koja se usudila da otvori privatni butik. Cijeli sistem je bio protiv nje, komentarisalo se odakle njoj roba, a ratuje se u okruženju.)

Na pitanje KAKVI SU IM PLANOVI ZA BUDUĆNOST, ŠTA OČEKUJU OD BUDUĆNOSTI: PROFESIONALNO (UKLJUČUJUĆI NASTAVAK OBRAZOVANJA) I PRIVATNO (KAKO VIDE SVOJ PORODIČNI ŽIVOT), učesnice su pokazale određenu nevjericu da će se Ulcinj ubrzo izgraditi u turističku metropolu. Ipak se nadaju da će svake godine sve više turista dolaziti u njihov grad. Ne namjeravaju da se bave drugim poslovima. Ljeze je, kao obrazovana žena, najviše razočarana i neznanjem i javašlukom, ali i nepovoljnim uslovima za bavljenjem privatnim poslom.

Aida: Planiram da i dalje radim i da zaradujem. Ovakvo kako mi ide u zadnjih nekoliko godina je dobro, zadovoljna sam. Posao ne želim da proširujem, nego, ako bog da, imaću svoju radnju, da poslovni prostor više ne uzimam pod kiriju. Zimi radim u dječijem vrtiću.

Bojana: Ovo je turistički grad i očekujem da bude što više turista. Mi imamo veliku kuću. Kapacitet nam je trideset ležajeva i planiramo da te kapacitete i proširimo. Planiramo da uvedemo ishranu kako bi mogli turistima ponuditi polupansion. Takođe mislimo da, zbog proširenja kapaciteta i obogaćenja ponude, zaposlimo stručni kadar (kuvare, konobare, servisere). Moj privatni život je super. Mogu da uskladim i posao i privatni život. Želim da se dodatno obrazujem za posao kojim se bavim. Želim da ga usavršim i da naučim još stranih jezika.

Biljana: Zadovoljna sam svojim životom, kuća je dobrostojeća, što bi rekli fino izgleda, ali svake godine klijentela je drugačija, zahtjevnija. Gosti traže primjera radi lap top. Znači, treba ulagati u kuću i nastojimo da to radimo svake sezone. S druge strane, ovi brodići koje pravim, svake godine su sve ljepši. Što se tiče djece, dosta su mi dobri i mirni. Živim u zajednici sa svekrvom koja je dosta jaka i pomaže mi, tako da kad ja radim brodiće ona je sa djecom, čuva ih i pazi. Olakšica mi je to što hoće da spremi ručak. Tu sam ja što se tiče higijene i čišćenja. Što se tiče djece, doručka ručka i večere tu je svekrva. Pored rada imam vremena za plažu i izlaske. Samo je važna organizacija i čvrsta volja.

Aida: Meni isto svekrva pomaže oko djece. Imamo i mi veliku kuću, sobe izdajemo ljeti gostima, tako da sam ja više u prodavnici nego u kući. Imam jednu malu kćerku od tri godine. Ovi odrasli mi pomažu u radnji, dok je mala kćerka sa svekrvom. Idem u Bugarsku po robu i tada po tri dana nijesam kući. Pomažu mi u radnji i muž i sestra.

Ljeze: Svaki čovjek ima svoju viziju. Ja sam i majka, imam dvoje djece, oni su studenti i prema njima imam još veću obavezu. U ovim uslovima je jako teško opstati, posebno što samo sezonski radim. Bila sam prinuđena da završim magistraturu i očekujem da ću se možda zaposliti negdje u ovim našim gradovima gdje postoje fakulteti. Pošto sam diplomirani ekonomista i sad sam pred magistraturom, imam samo magistarski rad da odbranim, očekujem da budem stalno zaposlena. To je moje najveće opterećenje, ali mislim uopšte da je to ženama naveće opterećenje, ne samo u okolnim mjestima nego i u gradovima, jer žena nije zaposlena, nije ekonomski osnaživana, vrlo je teško opstati sa samostalnim biznisom. U Ulcinju žene rade tih 30 – 40 dana dok traje sezona, a od toga treba živjeti 12 mjeseci. Najviše bih voljela da budem gazda sama sebi, jer imam i iskustvo i znanje, ne vidim sebe da radim u nekom preduzeću gdje je plata 150 ili 200 eura. Morala bih da se konfrontiram ili da budem korumpirana, a to ne bih mogla, jer u sebi imam nešto što me tjera da pomazem ljudima. Bez nekih kredita je nemoguće početi neki biznis, jer su izdaci veliki. Sama sebi sam napravila neku anketu da vidim čime bih se mogla baviti, ali je vrlo teško bez nekih povoljnih kredita.

KAKO NJIHOV POSAO UTIČE NA NJIHOV PRIVATNI ŽIVOT I OBRNUTO?

Biljana: Ja sam namjerno odabrala ovaj posao da budem što više sa djecom. Kad sam u kući, mogu da pratim imaju li temperaturu, jesu li zdrava. Da sam na drugom mjestu ne bih odmah to mogla znati nego bi mi morali javiti preko telefona. Da nijesam blizu djece, našla bih drugi posao da bih bila blizu njih. To što radim volim i tako mi odgovara.

Bojana: Profesija kojom se bavim nekad utiče a nekad ne utiče na moj život. Još sam cura. Hoću da izadjem. Kad mi posao ne odgovara, nađem okuku pa ga zaobiđem. Porodično se pomazemo, priskaćemo jedni drugima u pomoć jer smo sami sebi gazde. Isključivo mi organizujemo posao. Ko šta može uradi, ako mi se ne radi, neko me zamijeni, ali se dešava da neke svoje privatne planove ne mogu odraditi jer posao bude prioritetan. (Bojana ističe kako je lakše raditi u okviru porodice, jer se sve dogovaraju, neko nekome progleda kroz prste, nemaju gazdu da im naređuje i sve stignu da urade.)

Ljeze: *Ovaj posao koji tako kratko traje, utiče jako negativno, pun je stresa jer nemamo kontinuitet rada, deset mjeseci se ne radi pa onda odjednom počinjemo sa radom. Sada kad smo u najboljim godinama i kada možemo dati najbolje od sebe za svoju poziciju, mi smo u nekoj mat poziciji. Ovakav način rada nas ne ispunjava niti zadovoljava ikakve potrebe, čak ni one najelementarnije. (Bilo je primjetno da Ljeze odudara od drugih žena, koliko zbog obrazovanja, a toliko što nema veliku porodicu u kojoj svako po nešto radi i privređuje. Ljeze školuje dva studenta a suprug joj ne radi. Aktivna je u civilnom sektoru i kulturno umjetničkom društvu, bavi se humanitarnim radom, izuzetno je društvena, a da bi nešto radila stalnije treba da zadovolji sve zakonske kriterijume, za šta ona nema materijalnu osnovu. Tako joj ostaje da samo tokom sezone poboljša svoj porodični budžet.)*

Aida: *Moj posao dosta utiče na privatni život. Kad idem u nabavku robe, kući nijesam po tri dana, a nekad i četiri. Odvojena sam od djece, ali je dobro što je sa njima sverkva i muž. Sverkva kući kuva i sprema, a starija djeca zajedno sa mnom rade u prodavnici. Tokom sezone sam po cijeli dan van kuće, od ranog jutra do kasno noću. Boravam u prodavnici.*

Na pitanje **KO IH NAJVIŠE PODRŽAVA**, sve učesnice su odgovorile da ih najviše podržava porodica jer i poslovi sa kojima se bave su zajednički, odnosno porodičnog karaktera. Čim djeca malo odrastu, počinju da pomažu svojim roditeljima. Tri učesnice žive u zajednici, tako da i stariji članovi porodice imaju svoj dio obaveza, i oko uničadi i kuće i oko izdavanja soba turistima. Ljeze je još dodala da ako je cijeli dan van kuće, taj dan je više košta je nema ručka pa njeni moraju nešto jesti vani, a za to treba više novca. Loša joj je organizacija jer radi s vremena na vrijeme, a kada bi radila 12 mjeseci bila bi mnogo bolje organizovana.

DA LI SARADJUJU SA DRUGIM ŽENAMA, DA LI SU UMREŽENE SA DRUGIM ŽENAMA?

Aida: *Sarađujem sa drugim ženama, one mi dolaze u prodavnicu da mi nude robu. Kupujem od njih kupače kostime ili bižuteriju. To zavisi od toga šta one imaju da mi ponude. To mi odgovara i tako mi je fino, jer ne moram za svaku vrstu robe putovati u nabavku. A što se tiče turizma i izdavanja soba, ako kod nas nema slobodnog mjesta, pošaljem goste kod komšinice ili prijateljice. Tako i one rade kad kod njih nema slobodnih soba. Tako sarađujemo sa komšilukom.*

Bojana: *Što se sadrjne sa ženama tiče, cijelo naše osoblje su žene, počevši od čistačice do sobarice. Imamo veliku mrežu žena sa kojima sarađujemo i uglavnom sarađujemo sa ženama. Ulcinj je mali grad i dosta rodbine i prijatelja nam pomaže da dođemo do gostiju. Ima i žena dilera koje nam dovode goste i sa tim ženama smo jako zadovoljni jer odlično rade svoj posao.*

Biljana: *Ja sarađujem sa gospođom Džemilom, ona je diler koja nam dovodi goste kući, tako da ja nemam potrebe da izlazim po njih, da ih tražim. Što se proizvodnje suvenira tiče, u Ulcinju je to uglavnom muški posao i mogu jedino sa njima da sarađujem. Sarađivala sam sa svojim ocem, i danas radim sa njim. On je počeo tu svoju proizvodnju suvenira, a ja sam to naslijedila od njega. A što se tiče*

žena, još nijesam čula da se ijedna od njih u Ulcinju bavi tim poslom. Voljela bih da sarađujem sa drugim ženama kako bih od njih naučila da pravim i druge stvari, na primjer bižuteriju, ali je meni dan kratak i ne bih mogla stići, a kad bih mogla dan da produžim sigurno bih ga produžila. Čovjek se širi koliko je dugačak, sve preko ovoga bilo bi suviše za mene.

Ljeze: Jako je neophodno zajednički raditi i umrežavati se sa drugim ženama. Nama je jako naporno u ovo vrijeme tranzicije, znamo sa čim se sve zene suočavaju. Najveći problem je ravnopravnost koje nema. To je obaveza demokratije, da žena bude uključena u sve svere društvenog života. To je samo na papiru. U političkim agendama se samo pominje ravnopravnost ali ništa od više toga. Oni koji posjeduju vrijednost ne mogu se istaći, mi nemamo kvalitet. Ovaj sistem zatvorenih lista propagira nekvalitet i muški svijet, dok se žena ne može izboriti, mora da se lakta. Saradnja žena u biznisu nije na zadovoljavajućem nivou, jer žene nijesu dovoljno osnažene i osviještene, potrebna je edukacija kako razviti biznis. To nam je neophodno. Imamo mogućnosti da sarađujemo ne samo sa ženama odavne nego i u regionu. Sposobnim ženama se ne daje dovoljno prostora.

DA LI SU ZADOVOLJNE SVOJIM PRIVATNIM I PROFESIONALNIM ŽIVOTOM?

Aida: Zadovoljna sam. Najviše me zadovoljava porodica i djeca, muž normalno da. Volim posao i nije mi teško da ga radim. Nije mi teška ni nabavka robe. Zimi imam državni posao, radim u vrtiću i ništa mi nije teško.

Bojana: Što se posla tiče veoma sam zadovoljna. Posao mi dobro ide i u njemu sam se pronašla. Volim da upoznajem ljude, turizam je uglavnom upoznavanje ljudi. Privatno sam takođe zadovoljna jer studiram i studije mi dobro idu.

Biljana: Ne znam šta da kažem. Zadovoljna sam samo da smo zdravo, ima nas na sve strane, zdravo smo i to je bitno. A što se posla tiče, taj novac koji dođe poslije toliko uloženog truda i rada dobro dođe. (Biljana ima razloga da ne bude u potpunosti zadovoljna, jer je njen posao specifičan, sve ručno radi dok pravi brodiće, treba joj velika koncentracija i dosta vremena, a ti brodići i ne koštaju baš onoliko koliko ona smatra da bi trebalo da koštaju. Turisti ne vide uloženi posao kad kupuju brodiće nego samo gotov proizvod, i koju god cijenu čuju ona im je velika.)

Ljeze: Ne mogu reći da sam zadovoljna svojim životom. Bila sam zadovoljnija od '92-ge do 2000-te, kada sam i kao čovjek i kao žena bila puna sebe jer sam se borila za neka moja prava. Imala sam pravo na rad, a sad se snalazim kako mogu. Ovaj život je pun stresa i ne mogu biti zadovoljna što svojoj djeci ne mogu priuštiti ono što su meni moji roditelji mogli pružiti prije 30, 40 godina. Kao student, mogla sam da obilazim Evropu. Danas ne možemo ići van Crne Gore zbog viza, a i da možemo, to svojoj djeci ne možemo priuštiti. Društvo misli samo za neke pojedince, a šta misli za omladinu? Znam ljude koji su 18 godina na istim pozicijama, samo mijenjaju fotelje, a žene intelektualke su prinuđene da na ulici prodaju. Njima njihov intelekt prolazi na pijaci ili ulici, prodavajući možda i ono što su same proizvele, same sašile. To im je zanimanje kojim izdržavaju svoju porodicu i kojim preživljavaju.

Komentar: Razgovor u ovoj fokus grupi je pokazao da postoji jasna veza između ekonomskih mogućnosti, koje pruža turizam u ovom slučaju, porodične podrške i resursa kojima porodica, pa i žena, raspolažu posredno i neposredno. Položaj žene, a još više njeno zadovoljstvo, na neki način su obrnuto proporcionalni naporu koji ona mora da uloži u ekonomiji preživljavanja. S druge strane, porodični biznis u turizmu podrazumijeva takođe veoma veliko angažovanje žena, i to od rane mladosti. Porodični biznis najčešće ne omogućava eksplicitno ostvarivanje prava žena po osovu rada, ali podrazumijeva njihov rad. Veličina porodice povezana je i sa njenom ekonomskom moći. Frustracija je naročito izražena kod žena koje su obrazovane, ali nezaposlene, ili koje su se sticajem nepovoljnih okolnosti našle u izbjegličkom statusu. Kao i u Nikšiću, i preduzetnice u Ulcinju su svjesne da je njihov uspjeh ograničen, ne njihovim sposobnostima i radom, već uslovima u kojima vlada „siva ekonomija“, i postoje različita pravila za različite „igrače“. S druge strane, svjesne su potrebe saradnje i umrežavanja sa ženama, kao metoda vlastitog omoćavanja.

13.5. Preduzetnice iz Podgorice

Učesnice fokus grupe su bile:

- **Mira**, vlasnica i direktorica knjižare, stara 51 godinu, udata, majka dvoje djece, po obrazovanju dipolomirani ekonomista. Mira je do početka 90-tih radila u društvenoj firmi TITEX i to na pozicijama stečajne upravnice i direktorice
- **Lela**, vlasnica i direktorica firme koja se bavi telekomunikacijom i tehnikom (video nadzor i sigurnosno obezbjeđenje), blizu 50 godina starosti, udata i majka dvoje djece.
- **Vesna**, advokatica, vlasnica privatne advokatske kancelarije, stara 52 godine, udata i majka dvoje djece.
- **Danijela**, vlasnica frizerskog i kozmetičkog salona, udata i bez djece, tridesetih godina.

Kod prvog pitanja KAKO SU ZAPOČELE PRIVATNI BIZNIS, učesnice su odgovorile:

Mira: *Prije 15 godina, zapravo do '89-te godine sam bila u državnoj firmi u kojoj sam obavljala posao direktora radne zajednice i '89-te godine sam odlučila da napustim firmu i zajedno sa jednim privatnikom počela da radim sa auto djelovima. Iako sam diplomirani ekonomista, radila sam sa auto djelovima, a bavila sam se i prodajom kola, Opela i Golfa, jer smo bili predstavnici te dvije firme. Taj posao mi se nije toliko dopadao, bez obzira što mi je donosio više novca. Odlučila sam se da otvorim svoju samostalnu firmu i već 15 godina imam ovu knjižaru.*

Lela: *Bila sam u državnoj firmi i napustila sam taj posao. Na svoje ime sam, zajedno sa svojim suprugom, otvorila ovu firmu i već pet godina radim ovaj posao.*

Vesna: *1993. godine, krajnje nezadovoljna ekonomskom situacijom i situacijom u kojoj se našlo društvo, a posebno pravosuđe gdje sam tada radila,*

donijela sam odluku da počnem da se bavim advokaturom što je bilo sasvim prigodno s obzirom na moju profesiju i s obzirom na dotadašnji radni staž koji sam imala. Pored toga, da li je bila intuicija ili nekakve moje analitičke sposobnosti postojeće situacije i krajnjeg ishoda te situacije, moguće da je i to uticalo na moje opredjeljenje da napustim pravosuđe jer sam bila na sudijskoj funkciji, i da počnem da se bavim advokaturom. Dozvolite mi neskromnost ali smatram da je u to vrijeme to bio čin lične moje hrabrosti da uđem u rizik bavljenja privatnim poslom. Tada nijesam imala nijednu obezbijedenju stranku sa funkcije koju sam obavljala, nijesam imala nikakvu materijalnu osnovu i to je logično jer znamo kakve su tada bile sudijske plate, posebno '93-ća godina koja je bila haotična na nivou čitave države. Ta odluka je otprilike sazrijevala jedno pola godine, bilo je vaganja ali definitivno sam donijela odluku da moram da napuštam pravosuđe. Osim ekonomske situacije koja je bila ponižavajuća za mene, jer jednostavno nijesam mogla ni da shvatim ni da prihvatim tu činjenicu da pored zanata koji imam ne mogu svome djetetu da priuštim jednu čokoladu mjesečno ili kilo voća. Znamo da su tada bile plate dvije tri marke i to takozvano noćno primanje plata (od muke smo to prebacivali na stranu humora pa smo to primanje nazvali noćno primanje plata), uveče su se dijelili dinari pa se trčalo kod dilera da se zamijene da bi se dobilo recimo umjesto dvije i po marke tri i kompletna situacija je bila ponižavajuća. Ja kao ličnost to nijesam mogla da prihvatim. I donijela sam odluku, bez obzira ko će me podržati a ko ne od moje porodice. Odmah mogu da kažem da me je suprug podržao, ne u vidu pritiska «ajde počn», i ali me nije ni kočio, ostavio je tu odluku meni, dok je ostala rodbina iskazivala nekakvu skepsu smatrajući da je državni posao- državni posao, da će proći ta situacija, «kako je ostalima tako je i meni». Ja to u životu ne prihvatam, jer smatram da svaka osoba koja ima nekakav zanat može da se izbori za zadovoljavajuću poziciju u društvu, posebno za neku bolju ekonomsku situaciju, naravno ako ima dovoljno stručnosti za taj posao za koji se opredijeli. To su bili razlozi koji su mene opredijelili, a sem toga, godinu dana prije, izvršen je opšti reizbor sudija u prevosuđu na osnovu izmjena zakona koji je tada donijet i tada je praktično vrhovni sud napostila polovina iskusnih sudija koji su doajeni pravne struke i prakse u Crnoj Gori. Već je počela i nekakva konfliktucija kadrova iz pravosuđa, tada u ne baš značajnim ciframa, ali je započeo ovaj proces negativnih promjena koji se kasnije desio a kojega smo mi danas svjedoci. Vjerovatno to prati sve procese tranzicije pa i našu zemlju. Smatrala sam da uvijek mogu da zaradim na osnovu svog znanja i sposobnosti i to više nego ako me plaća država.

Danijela je, nakon završene škole za frizera, prvo radila kod drugoga nekolike godine, dok nije skupila svoj novac i otvorila sopstveni frizerski salon. Istakla je da se taj posao ne isplati raditi za drugoga, ali i da ima mnogo frizeraja i mnogo frizera i da za dobrog majstora uvijek ima posla.

PLANOVI ZA BUDUĆNOST? ŠTA OČEKUJU OD BUDUĆNOSTI: PROFESIONALNO (UKLJUČUJUĆI NASTAVAK OBRAZOVANJA) I PRIVATNO (KAKO VIDE SVOJ PORODIČNI ŽIVOT)

Mira: Na privatnom planu nemam nekih specijalno velikih želja, imam finu porodicu i što je najbitnije zdravu. Suprug obavlja posao diplomiranog ekonomiste, obje kćerke su mi studente, jedna je četvrta godina pravnog fakulteta a druga je četvrta godina ekonomije. Očekujem da one brzo diplomiraju i da se osamostale. Na profesionalnom planu očekujem da se još malo ovaj posao razradi. Želja mi je otvoriti jednu pravu veliku knjižaru u smislu samo prodaje knjiga. U ovom trenutku ipak bolje prolazi kancelarijski materijal i đачki pribor.

Lela: Očekujem da moja firma i dalje napreduje. Naravno da napredujem i ja, a onda, pošto je firma porodična, da napreduje i moj suprug i naš sin. Nadam se da će i u ovoj državi biti još više napretka. Voljela bih da sam koristan član društva, kao i moje troje djece koji još uvijek uče i dobri su i đaci i studenti. Najvažnije mi je zdravlje porodice kao i profesija, odnosno sreća i u poslu i u porodici.

Vesna: U formalnom smislu ne očekujem nekakav nastavak obrazovanja, ali moram da kažem da oni advokati koji savjesno i odgovorno obavljaju svoj posao oni su prinuđeni cijelo ovo vrijeme da se usavršavaju iz razloga što su se desile korjenite promjene na društvenom planu, što su implementirani mnogi novi zakoni koji nijesu do sada postojali, ugrađeni su evropski standardi u sve zakone i praktično mi moramo permanentno da se edukujemo ako želimo da zadržimo i unaprijedimo kvalitet našega rada. Usavršavam se preko stručne literature, preko raznih biltena Vrhovnog suda prateći sudsku praksu, preko Interneta, imamo informacione programe koje možemo da kupimo, pratimo uporedna prava zemalja iz okruženja, evropskih zemalja. Onaj ko želi da održi kvalitet u svom radu i da ga unaprijedi, on mora stalno da uči. Što se porodice tiče, imam dva sina, oba su studenta, stariji sin je student pravnog fakulteta, moguće da sam ja malo uticala na to njegovo opredjeljenje jer smatram da ima kapacitet da se bavi ovim poslom kojim se ja bavim, tako da očekujem da će on naslijediti ovu moju kancelariju, odnosno da ću ga ja prije nego što završim radni vijek i odem u penziju uključiti u ovaj posao i nastaviti ga, ako to bude njegova želja. Mlađi je student ekonomije, mislim da i on ima žicu za nekakav privatni biznis. Mislim da njih treba usmjeravati ka privatnom poslu, s tim što ne isključujem mogućnost onog početnog radnog staža kroz državne institucije, čak mislim da bi moj stariji sin trebao da odradi pripravnički staž u jednom od sudova, pa da onda dođe u advokatsku kancelariju i namjera mi je da mu pomognem u tome, ukoliko to budem mogla.

Danijela od budućnosti očekuje da njen posao napreduje, da sačuva svoje mušterije i stekne nove. Zadovoljna je mjestom gdje joj se nalazi lokal jer je kvart veliki. Posao je proširila tako što je u produžetku uzela još jedan prostor i u njemu otvorila kozmetički salon. Ne planira neko veće proširenje za sada, jer pristojno zarađuje i voli svoj posao tako da je zadovoljna.

KAKO NJIHOV POSAO UTIČE NA NJIHOV PRIVATNI ŽIVOT I OBRNUTO?

Mira: Ne primjećujem da utiče ni dobro ni loše. Kao privatnik, sama sebi organizujem posao i imam dosta vremena za sve. U porodici su svi odrasli i nema nikakvih problema. Vidim jedino da porodica utiče na posao, jer se svi po potrebi uključuju u ovaj posao. Cilj je samo da ova firma opstane jer od toga svi mi živimo i imamo koristi.

Lela: Pošto radim u privatnoj firmi jako se prožima i posao i kuća. Ovo je porodični biznis i na posao se misli malte ne 24 sata. Zadovoljna sam bez obzira što su nekad primanja manja nekad veća, ali kreiram svoj život kako hoću i koliko se to može.

Vesna: Ovaj posao zahtijeva angažovanje kompletne osobe, u svako doba dana i noći, ko se bavi krivicom mora i po noći biti spreman da ga pozove Centar bezbjednosti i MUP da prisustvuje određenim saslušanjima osumnjičenih ili nekim drugim radnjama. Mi moramo biti na raspolaganju strankama u svako doba, kad god oni zatraže jer nas oni plaćaju. Stvar je određenih osoba da li će oni poštovati nekakvo naše vrijeme odmora ili neće, ali u svakom slučaju mi moramo biti na raspolaganju i bez podrške porodice ne može se uspješno obavljati ovaj posao. Imam podršku supruga a sinovi mi pružaju podršku onoliko koliko oni mogu s obzirom na njihov uzrast, jer oni imaju druga interesovanja. Uglavnom, porodica me ne koči u bavljenju ovim poslom, naprotiv ima razumijevanja, majka mi je relativno mlada osoba i može da mi pomogne. Bez te pomoći ne bih mogla, čovjek godinama gubi energiju tako da se bez pomoći porodice ovaj posao ne može raditi, žena ga ne može raditi. S obzirom na nepisanu podjelu obaveza u Crnoj Gori između žena i muškaraca, žena ne bi mogla uspješno raditi ovaj posao a da ne trpi porodica ukoliko ne bi imala podršku porodice.

Danijela radi po smjenama tako da ima organizovani porodični život. Nema djece tako da ima i mnogo manje obaveza od nekih svojih radnica koje imaju malu djecu. Navela je primjer svoje radnice u kozmetičkom salonu, koja ima dijete od nepune dvije godine koje ide u vrtić. Pošto je ljetnja sezona i kozmetički saloni pojačano rade, kozmetičarka ima problema da uskladi svoje radno vrijeme i boravak svog djeteta u vrtiću jer nijedan vrtić ne radi do devet sati, a njena smjena traje do tada.

KO IH NAJVIŠE PODRŽAVA?

Mira: Ne podržava me niko specijalno, sama sebe podržavam. Normalno je da me porodica podržava jer ako je meni dobro biće dobro i porodici. Inače, mislim da sam ja ta koja guram ovaj posao.

Lela: Ovo društvo nije za privatnike, ali se nadam da će ta klima biti sve bolja i bolja. Nije lako ali se radi i mislim da ovako mogu najviše da doprinesem ovom društvu. Mogla sam osam sati da sjedim u nekoj kancelariji, da pijem kafu i kada sam vidjela da nazadujem ja sam otišla da bih nastavila da radim. Htjela sam da održim svoj i intelektualni i radni kontinuitet i da svoje znanje unaprijedim, nikako da idem unazad i da stvorim neku budućnost za svoju djecu. Nijesam htjela da dozvolim

da budem na repu zbivanja, da postanek višak i to sa visokom spremom i da neko drugi kreira moj život. Praktično sam sama sebi pomogla, ali hvala bogu imam svoju familiju koja me podržava.

DA LI SARADUJU SA DRUGIM ŽENAMA, DA LI SU UMREŽENE SA DRUGIM ŽENAMA?

Mira: *Sarađujem sa drugim ženama što se ovog posla tiče, jer je dosta žena u ovom poslu i mislim da ga jako dobro obavljaju. Drugo, sa ženama je i lako raditi, žene su tačne i precizne, poštuju dogovor, profesionalne su i nikakvih problema nema kada je ovaj posao u pitanju. Jednostavno, sa njima je lako raditi.*

Lela: *Sve više sarađujem sa drugim ženama i treba mi njihova podrška. Pokušavam da nađem vremena i za prijateljice. Pošto sam tehničko lice, meni trebaju prijateljice koje su i pravnice i ekonomisti, družimo se i naše druženje je kvalitetno i njihovu pomoć imam. Sa nekim prijateljicam iz srednje škole i dalje se družim.*

Vesna: *Uglavnom sarađujem sa kolegama, prije svega sa koleginicama. Nijesam uključena ni u jednu organizaciju ali uvijek stojim na raspolaganju svima koji zatraže neku pomoć, čak i bez naknade da im tu pomoć pružim. Za sada nijesam umrežena, niko mi se nije ni obratio, a možda je moja greška, možda sam trebala da ponudim saradnju. Evo, još sam na vrijeme, jedan veliki procenat žena ima probleme, imaće ih i u buduće to je sigurno, a ja stojim na raspolaganju i spremna sam da pomognem koliko ja mogu, posebno u slučajevima zlostavljanja, što je necivilizacijski i za mnogo manje razvijene zemlje nego što je Crna Gora.*

Danijela sarađuje i sa koleginicama i kolegama jer se zajedno dogovaraju oko organizovanja i učestvovanja na revijama.

DA LI SU ZADOVOLJNE SVOJIM PRIVATNIM I PROFESIONALNIM ŽIVOTOM?

Mira: *Da, potpuno sam zadovoljna. Možda neko ne bi bio, možda bi očekivao mnogo više, ja sam zadovoljna posebno što privatno moja porodica ništa ne trpi, nego smo mi i posao i zadovoljstvo ujedno sklopili. Ovaj posao radim iz zadovoljstva, s obzirom da ga volim i da me ispunjava. Kući ne idem nervozna poslije radnog vremena.*

Lela: *Nijesam zadovoljna sa sobom, moram još više da napredujem, dosta toga treba da se radi iako je dosta toga urađeno. Želim svojoj porodici da ostavim ovaj posao, zapravo ili ovaj ili neki drugi ali uglavnom da ovo bude porodična firma. Ja ne idem nazad, razmišljam o napretku i proširenju posla.*

Vesna: *Jesam relativno. Privatnim životom jesam a i profesionalnim. Uvijek može i bolje i više. U našoj zemlji ima mnogo advokata i sad je dosta teška situacija i zbog tog broja i zbog samog sudijskog kadra. Popunjavanje sudova je praktično postao državni problem, sudije jednostavno nijesu stimulisane da rade taj posao kako treba. Situacija na ukupnom društvenom planu takođe nije zadovoljavajuća i ne može stimulatивно da djeluje. Ja lično više volim sudijski posao od advokatskog,*

rađe bi se bavila tim poslom nego ovim, ali ne bih se vratila u današnjoj situaciji ni po kakvu cijenu, iz razno raznih razloga, ne samo ekonomskih. Ne bih se vratila u pravosuđe čak i za neku duplo veću platu od ove koju sada imaju. Mi starije generacije koji smo počeli sa radom u pravosuđu '75-te i '80-tih smo hendikepirani jer pamtimo bolje dane. Ovi mlađi kadrovi ne znaju za drugo nego za ovo što sada postoji i misle da je to normalno. Za mene to nije normalno i zato moramo svim sredstvima da se borimo u granicama svojih mogućnosti i kao pojedinci i kao društvo uopšte da se uspostavi pravna država. Kad se ovdje budu poštovale pravne norme, kad se budu poštovale institucije sistema, tada će se moći govoriti o nekim dobrim uslovima. Ekonomska strana nije prevashodna. Danas vidite da jednog sudiju može da prozove svako sa ulice, sudijama nije lako u ovom trenutku i kažem vam ne znam pod kojim uslovima bih se vratila u pravosuđe.

Danijela je zadovoljna i porodičnim i poslovnim životom, radi ono što voli i za to ima podršku od svoje porodice.

Komentar: Žene koje imaju svoj privatni biznis su u suštini dobitnice tanzicije, i zadovoljne su i svojim profesionalnim i svojim pivatnim životom, kao i svojim statusom u društvu. Sve ispitanice su istakle značaj porodične podrške za uspjeh posla kojim se bave. Međutim, ta podrška prije svega podrazumijeva odsustvo zabrane i manju pomoć, a ne stvano preuzimanje porodičnih obaveza na ravnopravnoj osnovi. Ipak, ove žene su zadovoljne jer su napravile važan iskorak u odnosu na svoje okruženje i znatno ojačale svoju „tipično žensku poziciju“, što im omogućuje da imaju bolju pregovaračku poziciju i u odnosu na svoje supruge, pa time i veće zadovoljstvo od privatnog života. Sasvim je moguće da javno insistiranje na podršci muža predstavlja istovremeno i legitimizaciju relativno neuobičajenog izbora u još uvijek dominantnom patrijarhalnom okruženju. Takođe, veoma je prisutna podrška majki, naročito dok su djeca mala. Ispitanice svoj biznis tretiraju istovremeno i kao svoj i kao porodični, uvijek razmišljajući o implikacijama po porodicu.

13.6. Preduzetnice iz Kotora

Učesnice fokus grupe su bile:

- vlasnica fotografske radnje
- vlasnica galerije
- vlasnica suvenirnice
- vlasnica tri butik garderobe
- vlasnica preduzeća koje se bavi proizvodnjom i prodajom

(Sve učesnice su željele da ostanu anonimne, i davale su pojedinačne intervjuue, zbog zauzetosti).

KAKO SU ZAPOČELE PRIVATNI BIZNIS?

Vlasnica fotografske radnje kaže da je borba za opstanak za goli život bila motiv da započne privatni posao. Već 32 godine radi privatno kao fotograf. Radila je četiri godine kod drugog i pekla zanat, a nakon toga je otvorila svoju radnju. Dvije godine je plaćala kiriju za radnju, a onda se udala i pošto joj je muž plovio, on je kupio i prostor i svu opremu za rad.

Vlasnica galerije: *Privatni biznis je nastao tako što je otac otvorio prvu radnju. To nije bila galerija nego radnja tipa svega i svačega. Tu sam radila kao radnik uz jednu solidnu platu i procenat. Kad je prošao izvjesni broj godina, otprilike 3 – 4, pošto je svak lagodan kad živi na tuđoj grbači, onda je čaća, da bi mene osamostalio, otkacio me i ostavio mi nešto robe u toj radnji. Počela sam sama da se snalazim i dobavljam nekakvu drugu robu jer nijesam imala kapitala da nabavljam ono što je on meni slao i čime je on punio radnju. To je bila svaštara, od patika, dječjih kolica, kobalt vaza, mesinganih lusteri, pozlate, oniksa. Kako se to polako trošilo i trijebilo, ukapirala sam da ja više nemam para za taj tip robe, onda sam ja počela da nabavljam keramiku. Trebalo mi je dosta vremena dok sam isčakala ko šta i gdje radi. Iz tog prostora sam se preselila u drugi i tu mi je otac finansijski pomogao, nije više vodio računa o plaćanju dažbina i nabavke robe. I tako, malo po malo, otac me je odavno otkacio, ali sam se ja stvarno od njega otkacila od skoro, nekih zadnjih 8 – 9 godina. Znači, u svom ličnom privatnom biznisu ja sam 9 godina, čisto sama, čisto ja i sve na moja leđa.*

Vlasnica preduzeća: *Privatni biznis započela sam na moju, inicijativu prije 19 godina, uz podršku mog supruga. Započeli smo sa otvaranjem jednog malog butika u kojem se prodavala isključivo roba ručno rađena (heklane i pletene majice, šiveni odjevni predmeti i predmeti za domaćinstvo).*

Vlasnica butika je prije 3 godine pozajmila novac da bi otvorila radnju jer je ostala bez posla nakon višegodišnjeg rada u društvenoj firmi. Radi se o starijoj ženi koja ima svoje unuke i koja je dugo radila u sektoru trgovine, pa kad je ostala bez posla odlučila je da ne sjedi kući nego da nastavi na neki način da doprinosi kućnom budžetu. Prostor u kojem joj se nalazi butik plaća pod kiriju.

Vlasnica suvenirnice: *Počela sam uz pomoć supruga prije osam godina. Prije toga sam radila svoj posao u društvenoj firmi, a onda sam se doselila ovde i počela ovo da radim.*

Vlasnica tri butika: *Pošto sam ja završila višu turističku, a tada je bio problem zaposlenja, odlučila sam se da pređem u privatni biznis u smislu krojačkog salona. To je bilo '82-te godine. Tada je to bio prvi krojački salon u Kotoru, otvoren za javnost, znači ne u smislu šnajderaja kod kuće. Moja majka je šila i ja sam uz nju naučila i tako sam i ja počela i jedno 5 godina sam šila i to od jutra do sutra. Tada nije bilo kao danas da preprodajemo robu, nego su ljudi dolazili da im šijem. Potražnja je bila velika i shvatila sam da mi je mnogo lakše da pođem u Italiju po gotovu robu. Inače sam i ranije išla u Italiju ali po materijale i tako sam vidjela kakva je roba i da se bolje isplati da je donesem. Bilo je veliko interesovanje da se kupuje gotova roba i ja to i danas radim, bavim se trgovinom, donosim robu i prodajem je.*

PLANOWI ZA BUDUĆNOST? ŠTA OČEKUJU OD BUDUĆNOSTI (PROFESIONALNO UKLJUČUJUĆI NASTAVAK OBRAZOVANJA I PRIVATNO, KAKO VIDE SVOJ PORODIČNI ŽIVOT?)

Vlasnica fotografske radnje želi da njena djeca nastave rad. Kaže da su u radnji radili kao mali i da su bili uskraćeni za mnogo toga. U Kotoru su imali prve mašine za rad, a kad su kupili mašine za kolor, ojačali su i proširili posao. Njihov rad se ne svodi samo na fotografski studio, već idu i na teren da fotografišu i snimaju mnoge događaje, ne samo porodične nego i mature, razne državne svečanosti i obilježavanja. Na privatnom polju planovi su im da cijela porodica i dalje bude uključena u posao i da djeca nastave sa radom kad ona i suprug odu u penziju.

Vlasnica galerije: *S obzirom da su se sezone malo pomjerile, počinju ranije a završavaju kasnije, ipak očekujem da se od ovog posla može i živjeti, da se u njemu može istrajati i da će to sve malo bolje funkcionisati nego što je bilo prošlih godina. Prostor u kojem ja radim nije moj, on je pod zakup od Direkcije za uređenje i izgradnju Kotoru. Oni idu na licitaciju svakih 5 godina i jednako pravo imamo svi na njega (misli na prostor). Možda ja tu imam malu prednost zato što ovaj prostor nema prenamjenu, ne može doći neko i otvoriti piljaru. Nadam se, ako ja budem zadržala ovaj prostor, da ću raditi relativno uspješno. Bitno je da čovjek nije u minusu, da ne posluje sa gubicima, da nije u dugovima i da može da postigne da plaća sve dažbine. Što se porodičnog dijela tiče, ja sam sama u svojoj porodici u ovom biznisu, niko mi ne pomaže u tome da sad ja odradim komad posla, a da neko drugi odradi drugi dio posla.*

Vlasnica preduzeća: *Što se tiče obrazovanja, završila sam fakultet prije 26 godina. Za budućnost imam planove da još više uputim svog starijeg sina u posao iako je on uveliko zaslužan za poslovni uspjeh naše firme. Nadam se da ću moći da mu pomognem u daljem radu. Sada naša firma posluje sa mnogo širim asortimanom robe i usluga. Bavimo se proizvodnjom uniformi za potrebe hotela, restorana i sličnih objekata, opremanjem hotela, počev od sitnog inventara, uniformi, zavjesa, posteljine i ostalog što je potrebno za ugostiteljske objekte. Osim toga, u sklopu firme posluju 3 radnje. Jedna specijalizovana za prodaju tekstila u metraži i tekstilne galanterije. Druga specijalizovana za prodaju obuće i kožne galanterije, i treća za prodaju predmeta za domaćinstvo, namještaja i dekorativnih predmeta. Pošto mlađi sin završava postdiplomske studije na fakultetu za telekomunikacije na univerzitetu LA SAPIENZA u Rimu, moguće i da proširimo djelatnost ukoliko se on odluči za neki posao u sklopu firme, vezano za njegovo obrazovanje.*

Vlasnica butika planira da radi do penzije i razmišlja da posao ostavi nekome iz porodice. Takođe razmišlja o poslovnom prostoru, jer je sadašnji u vlasništvu Opštine i iziskuje velike dažbine.

Vlasnica suvenirnice: *Što se tiče budućnosti, na profesionalnom planu očekujem da bude sve bolje i bolje i volela bih da turizam zaživi i da sezone budu sve bolje. Posao ne mora da se proširi samo da bude uspješan. I u okviru ovoga može da se zaradi za jedan sasvim pristojan život. Ovaj prostor je pod kirijom i veliki su troškovi. Ne moram da imam svoj poslovni prostor, samo da mogu normalno i pristojno da prehranim svoju porodicu i u okviru toga ja imam tu nadu. A što se tiče privatnog, isto*

tako želim da smo zdravi i složni.

Vlasnica tri butika: *Mi imamo tri butika i neko veće proširenje ne planiramo. Ne vidim da će se u budućnosti moći više raditi, jer ako dođu robne kuće kojih ima vani, onda će ovi mali početi da se guše. Ja bih bila zadovoljna da ovako bude kao što je sada. Mi imamo 20 radnika, svi su osigurani, svima je na vrijeme plata i svi imaju dobre plate, mogli ste i sa njima da pričate. Radno vrijeme im je normalno, nije ono radno vrijeme kao što ima kod privatnika po 10 sati. Kad rade prekovremeno to im je ekstra plaćeno, imaju godišnji odmor i mislim da su relativno zadovoljni, barem ovi moji radnici.*

KAKO NJIHOV POSAO UTIČE NA NJIHOV PRIVATNI ŽIVOT I OBRNUTO?

Nakon ovoliko godina **vlasnica fotografske radnje** priznaje da vidi koliko je vremena posvetila svojoj porodici a koliko svom poslu. Porodica je mnogo trpjela. Kaže da ni sada ne bi umjela da napravi strogu podjelu između porodice i posla. Objasnila mi je da posao fotografa nema ustaljeno radno vrijeme, nego nekada van kuće mora da bude odsutna i do pola noći radi snimanja nekog ili nečijeg događaja, da nikad nije bila sigurna kad će je neko pozvati da napusti Kotor i ode na snimanje.

Vlasnica galerije: *Možda je vrlina u poslu kad nemate porodicu, onda se više posvećujete poslu zato što nemate kući obavezu koja vas čeka. Ja dođem kući na gotovo, meni je spremljen ručak. Uradim kući i ja po nešto, ali u odnosu na mamu, ona je dobar dio dana kući i ona odradi veći dio posla. Više bih voljela da nije ovako, više bih voljela da sam i u ovome i u porodičnom poslu, da ja imam kući nekoga kome treba i skuvati i očistiti, oprati i spremiti i stigla bih ja i ovo. Imam vremena da izlazim i nijesam osoba koja je potpuno opterećena poslom, odradiću sve što treba, misliću unaprijed mjesec dana za nešto što treba kasnije. Ali, u suštini, kad izđem sa posla i zaključam radnju, ja ću je potpuno otkaçiti iz glave jer nije ona meni totalna opsesija da bi ja živjela samo za posao i posao. Ja sam neko ko je i za druženje i za izlaženje i za provod, mimo svega ovoga hoću i malo da se otkaçim.*

Vlasnica preduzeća: *Pošto je naša firma porodična svi zajedno smo u poslu i jedni druge podržavamo.*

Vlasnica butika ističe da joj posao oduzima mnogo vremena jer radi dvokratno, iz razloga što nema uslove da zaposli još jednog radnika. Zbog takve situacije stalno je umorna i iscrpljena.

Vlasnica suvenirnice: *Normalno je da je sve prožimajuće, normalno je da ima uticaja kad su neki dani tumbajući na poslu to se odražava kući i obrnuto, ako je tako kući to se odražava na posao. Sve je to ipak normalno, moram da se suzdržavam da bes ne iskaljujem na deci ili kada sa porodicom ima problema da se to ne iskaljuje na posao. Trudimo se da ispoštujemo neke norme ponašanja.*

Vlasnica tri butika: *Ja sam imala tu sreću da su mi svi pritrčali da mi čuvaju djecu. Imala sam i tu sreću da ovaj posao radi i moj muž sa mnom, putujemo skupa i skupa donosimo robu. Nekad vodimo i djecu sa nama na put da bismo bili više skupa, mada kada je škola ne možemo. Sigurno smo svakog mjeseca od 8 do*

10 dana na putu, dva puta mjesečno idemo na put i to je minimum. Kad donesemo robu moramo je razvrstati i podijeliti i ni tada ne možemo biti sa djecom. Ponekad gledamo da su djeca sa nama, da zajednički dijelimo cipele, iako su mali trude se da nam pomažu. Mislim da funkcioniramo ali se ipak osjeća da ovaj posao mnogo utiče na privatni život. Puno je putovanja i odsustvovanja od kuće, djeca su puno sama i veliko je odricanje. Ipak mi je najveća sreća što se moj muž ne bavi nekim drugim poslom nego zajedno radimo ovo, pa se sve možemo i dogovoriti. Imate situaciju kada nekome ne radi muž ovaj posao i to je sigurno mnogo teže.

KO IH NAJVIŠE PODRŽAVA?

Na ovo pitanje **vlasnica fotografske radnje** odgovara da najveću podršku ima od supruga i djece jer svi zajedno rade i zajedno dijele kućne obaveze.

Vlasnica galerije: *Imam podršku u roditeljima. Živim sa majkom, moji roditelji su rastavljeni. Ova radnja kada se radila, to su bila četiri zida bez struje, vode, ulazila sam sa baterijskom lampom da vidim ima li vlage i otac mi je pomogao da ga sredim. U tom materijalnom smislu to mi je bila velika pomoć, ali sada gledam da mu ništa ne tražim jer ako cijeli život budem od njega nešto očekivala onda nikad neće od mene nešto biti. Treba se osamostaliti i ja se nadam da je moj otac od mene nešto napravio. To je dugačka priča, kad su ti roditelji razdvojeni svaki roditelj napravi nekih propusta. Recimo moj otac je uvijek bio tu materijalno, nikad nije bio duhovno, zato gledam da od njega ne tražim pomoć jer je uvijek bio tu kad mi je pomoć trebala. Šta sutra kad ga ne bude? Imam majčinsku pomoć koja ne gnjavi, koja učini koliko može, koja je tu da mi pomogne u tom smislu da sam kuće rasterećena, što jedna domaćica ili udata žena, jedna majka mora sve. Dok sam bila u vezi sa momkom, kad sam ja išla za robu, on hoće da mi pomogne ali šta ima od tog, tako da sam u suštini sama.*

Vlasnica butika živi zajedno sa mužem, sinom i snajom i oni je najviše podržavaju.

Vlasnica suvenirnice kaže da je najviše podržavaju prijatelji i to jako mali broj prijatelja. Djeca su joj još mala da bi od njih mogla dobiti podršku.

Vlasnica tri butika je u prethodnom odgovoru već rekla da najveću podršku ima i od šire familije i od supruga. Objе porodice, i njena i muževljeva, uskaču da im pomognu i kod kuvanja i kod čuvanja djece.

DA LI SARADUJU SA DRUGIM ŽENAMA, DA LI SU UMREŽENE SA DRUGIM ŽENAMA?

Vlasnica fotografske radnje ističe da što se posla tiče ne saraduje sa drugim ženama. Drugi dolaze kod nje po savjet jer je iskusna u poslu. Kaže da vrijeme sve osporava jer treba vremena, a tako malo ga ima.

Vlasnica galerije: *Što se tiče poslovne saradnje da. Ovdje ima puno žena koje ovo rade. Ovo ovdje murano staklo, to je žena radila, onda u ovoj radnji ima dosta keramike koju su žene radile, ima i nekih slika koje žene rade. Ovo je posao koji nije*

toliko rasprostranjen. Znam i onu ženu u Herceg Novom i onu u Budvi i možda nekoga malo dalje i tu nema neke ekstra pomoći ali ako mi treba neka informacija, možemo da se povežemo jer niko nikome nije konkurencija, ti živiš u Nikšiću, ja u Kotoru, možeš prodavati isto što i ja, nijesmo radnja do radnje pa nećemo jedna drugoj smetati.

Vlasnica butika nema vremena za saradnju i druženje jer kući ima petoro unučadi, a i radi u dvokratno.

Vlasnica suvenirnice: Uvek naiđeš na ljude koji su spremni da pomognu, a sa ženama najviše sarađujem i jako sam zadovoljna tom saradnjom, jer je ona najkvalitetnija. Muškarci kao muškarci gledaju nešto i pored posla. Normalno je da žena majka pomaže ženi majki, može bolje da je razume.

Vlasnica tri butika: Pomažem jedino ljudima koje poznajem kad oni hoće da počnu neki biznis u smislu davanja savjeta. Koliko kome mogu pomoći to zavisi od njih samih, koliko oni umiju da se snađu, koliko su sposobni. U ovom poslu čovjek mora biti i komunikativan i širokogrud. Neko dođe da reklamira robu, morate mu izaći u susret iako možda nije vaša krivica. Kad dođe matura a neko nema novca, morate toj djeci izaći u susret, dati neko sniženje ili častiti nekoga. Ja tako funkcionišem i volim što sam takva.

DA LI SU ZADOVOLJNE SVOJIM PRIVATNIM I PROFESIONALNIM ŽIVOTOM?

U odgovoru na ovo pitanje **vlasnica fotografske radnje** je rekla: "Jesam. Svaka mušterija je za sebe gazda i nekad je to teško. Zadovoljna sam jer vladamo ovim poslom i po i kvalitetu i po usluzi. Ne radimo samo u radnji nego i na terenu. Usluga je kompletna. Privatno sam takođe zadovoljna zbog toga što sam svjesna da djeca mogu takođe raditi kvalitetno ovaj posao." Gospođa je još dodala da njena djeca, uz fotografiju, šire zanimanje i za neke druge oblike rada koji su takođe usko vezani za grafiku, odnosno sliku. Zadovoljna je što posao ostaje u okviru porodice.

Vlasnica radnje: Profesionalnim dosta jesam jer se trudim da radim i to se vidi. Nama je radno vrijeme od 8 ujutro do 12 uveče. To su dvije smjene i ja dolazim i radim jednu smjenu, ali radim i sve ono što se ne vidi, pođem i dobavim robu i to dodatno uzima još 3 – 4 sata, tako da je moje radno vrijeme nekad 8 a nekad 10 – 12 sati. Sve to iziskuje i trud i rad, ali ima i zarade, ne ideš na posao za 200 eura nego kad sve skupiš i izračunaš, zaradiš i malo više od tih 200 eura. Znači, imam satisfakciju da sve to tako radim. Sa privatnim životom baš nešto i nijesam zadovoljna. Ta ljubavna veza stalno zafrkava, vazda neđe škripi, vazda nešto taman da bude kad eto ti belaja. Će si bio, što činio nemam pojma.

Vlasnica preduzeća: Potpuno sam zadovoljna porodičnim životom jer pored jako velikih obaveza, nalazimo vremena da svakog dana svizajedly provedemo vrijeme za ručkom, zajedno se dogovaramo o poslu i o privatnim stvarima.

Vlasnica butika je zadovoljna privatnim životom ali profesionalnim nije. Ostala je bez posla pred penzijom, sada mora mnogo da radi, a može malo da zaradi. Drži butik u kojem prodaje garderobu ručno urađenu. Bolje se zaradi dok je sezona ali su troškovi tokom cijele godine jako veliki.

Vlasnica suvenirnice: *Zadovoljna da. Nisu mi razlozi zadovoljstva što imam svoj posao i što sam sebi gazda, nego jednostavno do sada kako su se razvijale stvari i sa saradnjom poslovno i sa prijateljima, uopšte sa ljudima sa kojima sam se sretala, jako sam zahvalna i zadovoljna. Nikada ne idem na tu varijantu daj, daj još pa da budem nezadovoljna. Kad bih imala neke velike prohteve, bila bih u tom grču i verovatno nezadovoljna. Bogu hvala da su mi deca zdravo i to je to.*

Vlasnica tri butika: *Jesam zato što mi se čini da sam ja ovaj posao oduvijek voljela. Kad čovjek radi ono što voli, on je zadovoljan pa i ne zaradio neke velike pare. Volim da radim sa narodom i sa robom, ali volim i da putujem. Za mene je sve to povezano, zadovoljna sam i ja i moji radnici. Jedan poslovni prostor je u mom vlasništvu a dva nijesu. Troškovi su veliki i prostor se dobija putem licitacije. Ta licitacija nije ispravna. Ja sam ovdje '82-ge otvorila radnju kad je Kotor bio ruševina, na glavnim vratima je pisalo: "Ulazite na sopstvenu odgovornost." Nije bilo struje, vode, nije bilo ljudi. Ja sam željela da, jedan dan kad grad bude saniran, budem tu i radim tu. Sada sam došla u situaciju da su neki ljudi sa ulice, neškolorani, uskočili da uzmu moje lokale u smislu ucjena, reketiranja i podizanja kirija. Meni ne bi bio problem da kažu: "Vi ćete da plaćate toliku i toliku kiriju", ako mogu ja ću da plaćam, ali da me uličari ucjenjuju, ne samo mene nego sve vrijedne ljude, to je nedopustivo. Prije 8 godina meni je kirija bila izlicitirana na 1200 eura i ja i sada plaćam tu kiriju. Za dvije godine, kada ponovo bude licitacija, mislim da ni pomena neće biti o toj kiriji, da će to biti mnogo više, jer oni će tražiti da se plaća više. Mi koji radimo to shvatamo drugačije i nama je dinar veliki, mi ga cijenimo. Konkretno za kiriju mislim da je odnos opštine nepošten, javna kirija je poštena licitacija. Licitiranje u zatvorenoj koverti je nepošteno i lukavo i po meni to nije u redu. Ja ću ići do one sume za koju smatram da mogu s mojim radom da je platim, ali ovo što oni rade je neprofesionalno i ne znam zašto to tako rade. To radi grad u dogovoru sa SlZom, ali nije pošteno. Pošteno bi čak bilo da ja imam privilegiju u odnosu na bilo koga, ne samo ja nego bilo ko ko je držao prvi butik, prvi šusteraj, prvu obučarsku radnju, bilo što. A mi sad idemo na licitaciju, jednako imamo pravo kao onaj koji prvi put dođe tu. Ima puno nikšičana, iz Budve, Podgorice, Herceg Novog, Bara, Kotorani su se povukli, oni su ih makli. Primjera radi, ovaj lokal ovdje, čovjek je radio i nije uspio, propao je u poslu, onda je lokal dao pod zakup. Po meni to nije smio, treba da se zna ko može davati lokale pod zakup, da se donese zakon ko može po kojoj kiriji da drži lokal ali ne može taj da daje pod zakup drugom licu. Prvi vlasnik koji je od opštine dobio lokal na licitaciju, opštini daje 1200 eura, a on ga trećem licu izdaje za 3500 eura i to nije u redu. Treba da se donese zakon da kiriju plaća samo onaj koji drži lokal, a ne onaj koji ga je uzeo pod zakup od onoga koji je lokal dobio na licitaciji. To se radi u Kotoru, a da li se to može po onoj ko kakvu vezu ima, to je već druga stvar.*

Komentar: Učesnice ove fokus grupe su vlasnice i pokretači svojih privatnih biznisa, od kojih danas žive njihove porodice. Pripadaju različitim generacijama, ali se suočavaju sa sličnim problema i prolaze kroz slične faze razvoja biznisa. I u ovom slučaju se pokazuje da je porodična podrška izuzetno važna, naročito u fazi započinjanja biznisa. Promena okruženja, i istiskivanje

starosedelaca, kako se kasnijem razgovoru otkrilo, usloveli su visoko nepoverenje ispitanica. Ta promena ide u pravcu koji je krajnje nepovoljan za samostalne žene u biznisu, jer su često izložene ekonomskom pritisku prilikom iznajmljivanja prostora, nekoj vrsti reketiranja i nesigurnosti u pogledu budućnosti. Sagovornice ističu nelojanu konkurenciju, nepotizam, neprofesionalizam u radu opštinskih organa i neizvjesnost koja prouzrokuje strah od sledeće licitacije i mogućih iznosa budućih kirija. Ono što je posebno zanimljivo je što neke od ovih preduzetnica, naročito one koje su vlasnice većih firmi, imaju filiofiju bavljenja biznisom koja je usko povezana sa konceptom odgovornog biznisa. One ispitanice koje imaju značajnu podršku muževa su u celini zadovoljnije. Između uspešnog posla i porodične podrške postoji jasna veza. Zadovoljstvo, uspeh i podrška su međusobno tesno povezani.

13.7. Zaposleni obrazovani muškarci iz Podgorice (uspješni, mlađi ili srednjih godina, menadžeri i sl., oženjeni)

Učesnici fokus grupe:

- **Vlado**, star 36 godina, oženjen, otac jednog djeteta, po obrazovanju diplomirani mašinski inženjer, radi na poslovima saradnika za informacionu tehnologiju (ICT associate);
- **Mirko**, star 45 godina, oženjen i otac dvoje djece, obavlja poslove lica zaduženog za nabavku (procurement associate);
- **Momo**, star 39 godina, oženjen i bez djece, po zanimanju elektroničar, šef pripreme za štampu;
- **Dejan**, star 44 godine, oženjen i otac troje djece, radi na poziciji programskog asistenta;
- **Rajko**, star 44 godine, oženjen i otac dvoje djece, po obrazovanju je ljekar specijalista i radi na poslovima projektnog menadžera;
- **Milan**, star 37 godina, oženjen i otac jednog djeteta, po obrazovanju je diplomirani ekonomista, radi na poslovima finansijskog asistenta i
- **Drago**, star 35 godina, oženjen i otac dvoje djece, po obrazovanju je diplomirani ekonomista i radi na poslovima menadžera.

ŠTA MISLE KAKAV JE POLOŽAJ MUŠKARACA U CRNOJ GORI DANAS?

***Milan:** U odnosu na zaposlenje mislim da su muškarci u povlašćenom položaju. Kad je u pitanju porodica, opet mislim da su u povlašćenom položaju, muškarac radi i zarađuje pa ima više prava u porodici iako žena radi. Mislim da je u Crnoj Gori muškarac u povlašćenom položaju i kad je u pitanju porodica, posao, društvo. Muškarci su na najznačajnijim funkcijama u Crnoj Gori.*

Drago: Što se tiče položaja muškaraca, definitivno su muškarci prihvatili neke nove uloge ali to nije dovoljno, tako da je očigledno da se na svim rukovodećim mjestima još uvijek nalaze muškarci. Što se porodičnog života tiče, možda se može napraviti neka razlika između muškaraca mlađih i nekih starijih generacija tipa 40 godina pa na dalje. Ipak se, na crnogorskom nivou, praktično ništa nije promijenilo kao i vjekovima unazad. Muškarci se u Crnoj Gori uglavnom ponašaju kao nacionalni parkovi, zaštićeni su i ne treba ih previše koristiti da ne bi trošili njihove resurse (mislim na ove starije), a što se tiče mlađih, oni lagano prihvataju vrijednosti koje prije svega zapadna civilizacija mogu slobodno reći nameće, jer nijesam uvjeren da ih baš sa radošću i dobrovoljno prihvataju. Ekonomski su u definitivno povlašćenom položaju, u povlašćenom položaju su i u porodici, to možemo ilustrovati samo nasljednim običajem u Crnoj Gori, faktičkim sprovođenjem prava da muškarac nasljeđuje sve, a sestre su proklete ako se ne odriču. Što se negativnog aspekta svega toga tiče u ovom tranzicionom periodu, muškarci su vaspitavani da su nosioci, odnosno glava porodice i to možda ima neki negativan uticaj na njihovo zdravlje, ali je to u svakom slučaju mnogo manji problem od onog koliko se žene u tom istom porodičnom životu izrabljuju.

Dejan: Položaj muškaraca zavisi od više faktora, zavisi od njihovog obrazovanja, zavisi takođe od porodičnog porijekla, zavisi i od materijalnog stanja. Činjenica je da u crnogorskom društvu dominiraju muškarci na svim rukovodećim pozicijama, zbog toga imaju jedan privilegovaniji ali po meni i odgovorniji položaj.

Momo: Ne pričam iz moje pozicije, ali želim da kažem da ono što primjećujem je da se sada više posvećuje pažnja ženskim pravima i to se pogotovo dotiče mlađih muškaraca i moje lično mišljenje je da se oni osjećaju ugroženima. Na neki način im se ljulja pozicija a samim tim uz to ide nesigurnost i sve ono što tu nesigurnost prati.

Mirko: Moje mišljenje je da su muškarci u sadašnjem vremenu ušli u neku fazu gdje treba dosta promijeniti ponašanje. Dakle, ta tranziciona faza se za moj pojam dosta brzo dešava i ovo je dobar pokušaj da se ovome da pažnja (napomena: Mirko misli na intervjuisanje fokus grupe), ali se do sada to površno gleda, da konsekvence nijesu sagledane uopšte kako treba, jer brzina promjena ponašanja u odnosu na prošle vjekove je ovdje mnogo velika. Samo da uporedimo promjenu načina života muškaraca u sadašnjem kontekstu, zadnjih 50 godina, pa kada bismo imali neke parametre na osnovu kojih bismo analizirali promjene u stilu života žena i muškaraca i recimo kad bismo analizirali od 1900-te do 1945-te, ovaj period od 50 godina u odnosu na druge periode ima više uticaja na psihosocijalne osobine žena i muškaraca i razvoj ličnosti, a nijesam naišao na neku studiju u tom smislu. I na to treba obratiti pažnju, ne samo da li su žene i muškarci ugroženi, nego da vidimo kako se to može odraziti na ličnost osobe i muškog i ženskog pola, jer se promjene jako brzo dešavaju.

Drago: Inspirisao me Mirko svojim stavom. Uglavnom ne pokušavam generalno da govorim, pokušavam da izuzmem neke specijalne slučajeve, ali u svakom slučaju muškarci su generalno u Crnoj Gori pripremani za neku potpuno drugačiju ulogu od one koja se desila 90-tih godina, kada su morali sami da se

snalaze za posao, radno mjesto ih nije čekalo odmah poslije služenja vojnog roka i morali su sami da se potrude. Mislim da su se žene pokazale mnogo prilagodljivije tim situacijama i pronalazile su poslove neformalne prirode. S druge strane, slažem se sa Mirkom da je promjena velika u odnosu na to za šta smo se mi pripremali, ali ta promjena nije samo u tim relacijama nego je promjena od tehnologije do načina života. Ja nemam nikakvih simpatija prema ovom stavu koji je Mirko iznio jer smo svi vrlo brzo naučili koristiti kompjutere i mobilne telefone i odmah se prilagodimo novom tipu mercedesa, ali se jako teško prilagođavamo da neko skрати suknu. Ta žalopojka na nepripremljenost time što nas je nešto zadesilo nije dobra, jer svijet napreduje oko nas i to treba da nam bude motivacija da i mi napredujemo.

KOLIKO RADE U TOKU DANA?

Momo u prosjeku radi 14 do 15 sati dnevno, a **Drago** 10 sati i to mu je plaćeni posao i još 4 sata koja nemaju neku finansijsku podlogu. **Milan** u prosjeku dnevno ima 2 sata posla, a kući sa sinom Nikolom ima obaveza 3 do 4 sata svakoga dana. **Mirko, Rajko, Vlado** i **Dejan** dnevno na poslu provode 8 do 9 sati, dok kući njihove obaveze traju 2 sata. Interesantno je da su ispitanici kod ovog pitanja podrazumijevali i svoje obaveze na radnom mjestu i svoje obaveze kod kuće.

KAKO BI OPISALI SVOJ PORODIČNI ŽIVOT?

Milan: Sa moje tačke gledišta imam sređen porodični život, oženio sam se prije godinu i po, sina sam dobio prije pola godine. U životu ništa ne bih promijenio osim kupio veći stan.

Mirko: Generalno, osjećam se dobro u toj zajednici i ne bih je mijenjao.

Momo: Kad stignemo da se vidimo nama je super. Zbog prezauletosti što u firmi što poslije toga u drugoj firmi sa roditeljima se rijetko gledam. Sa ženom takođe, ona je dnevni a ja noćni tip, kad se kući vratim ona uglavnom spava ili gleda televiziju. Uglavnom, to i jednom i drugom strašno smeta. Nemamo se kad posvađati, i kad se radujemo i kad se svađamo, radimo to jako intezivno.

Vlado: Mislim da je moj brak skladan i da funkcionišemo dogovorno.

Dejan: Ja sam generalno zadovoljan svojim porodičnim životom. Pričinjavaju mi zadovoljstvo neke obaveze koje imam u porodici i što imam osjećaj da sam koristan i da činim cjelinu i bitan dio u familiji. Prija mi rad sa djecom, prija mi druženje sa djecom, nervira me pas kojeg imamo u kući, izluđuje me. Generalno sam čak vrlo zadovoljan svojim porodičnim životom.

Drago: Ja sam zadovoljan svojim porodičnim životom i što sam rekao par puta ranije, ono što mi nedostaje jeste više vremena za sebe. Ono što mi, nakog posla, najviše vremena odvlači to je poklanjanje pažnje djeci, možda zbog toga što su mali. Generalno, osjeća se jako veliki fizički napor koji se manifestuje time da smo nerijetko već u 10 sati toliko umorni da ne možemo da razgovaramo.

DA LI SU ZADOVOLJNI SVOJIM BRAČNIM ŽIVOTOM?

Drago: Već sam odgovorio da sam zadovoljan i porodičnim i bračnim životom i ne pravim neku distinkciju između to dvoje, samo što u odnosu na bračni život nedostaje više vremena za neke slobodne aktivnosti.

Milan: Prije, dok sam bio neoženjen, više vremena sam provodio kod tetaka, stričeva, sa braćom i sestrama. Otkad sam se oženio i dobio dijete, rijetko se gledamo što se tiče porodičnog života i više vremena bih provodio sa njima ali nemam vremena.

Momo: Samo bih dodao za bračni život da pojasnim onu intezivnost, ima tu dosta nezadovoljstva i sa moje a i sa njene strane zato što ja puno više radim od nje i nebrojeno puta mi je napomenula da bih mogao malo više da se savijem kod kuće, ali je priroda posla takva. Ne kažem da nema izbora, izbor se uvijek ima i moj je izbor da dok imam snage radim, jer kasnije ću teško moći.

Vlado: Za porodični život bih se složio sa Milanom, nedostaje vremena za roditelje, prijatelje. Uglavnom, ako nijesam na poslu, provodim vrijeme sa porodicom i gledamo da što više budemo van kuće.

Dejan: Ja sam vrlo zadovoljan svojim bračnim životom. Mislim da baš imam dobar brak. Trudim se da sa ženom svaki dan nađem vremena da razmijenimo informacije i da provedemo izvjesno vrijeme zajedno. Ne uspijevam uvijek ali se trudim jer dio vremena pojedje posao i dio vremena pojedu djeca i ostale porodične obaveze. Htio bih i volio bih da imam malo više vremena za nas dvoje, da neko vrijeme izdvojimo za sebe.

ŠTA MISLE O BRAČNOM NEVJERSTVU, ZA ŽENE, ZA MUŠKARCE?

Vlado: Što uzimam sebi za pravo, to pravo dajem i ženi. Jednako na to gledam, a nevjerstvo odobravam u određenim situacijama, a u određenim ne. Ako to nije nešto dugotrajno i ako je kratkog daha ne osuđujem ih, može da se toleriše i na pitanje nevjerstva gledam ravnopravno.

Drago: Smatram da je jednako loše po brak i to je za mene signal gubljenja zainteresovanosti za partnera i postavlja se pitanje koliko u toj vezi postoje privlačnosti.

Milan: Ne mislim da je muškarac ako ima više žena kralj, a žena ako ima više muškaraca kurva. Imam potpuno isti odnos prema tom pitanju, s tim što ne odobravam nevjerstvo ni u kakvom obliku i ne bih našao nikakvo opravdanje bilo ja ili žena da to uradimo.

Mirko: Nemam dovoljno vremena da pročitam literaturu o tome i šta su neki mislioci rekli na tu temu. Instiktivno osjećam neku razliku između ženskog i muškog nevjerstva i to je dosta u magli i sada nemam vremena da to elaboriram. Mislim, samim tim što je priroda dala i što je bog dao da je žena majka, mislim da to ima veze sa tim. Ovo ne mora da znači da je istina. Nevjerstvo je svakako nešto što doprinosi nestabilnosti zajednice i znak je nezainteresovanosti u većini slučajeva, mada ne mora da znači i opasno je za održavanje te zajednice. Nije dobro ako se

desi ali je čovjek privučen raznim stvarima, slikom, hranom i to čovjek teško može kontrolisati. Nije jednostavno ali je dobro ko to može kontrolisati i sa određenim ciljam da sačuva to nešto što ima. Pod čovjekom podrazumijevam muškarca, pričam sa svog stanovišta, ali isto to važi i za ženu, naravno ni ženi nije lako da iskontrolise neke situacije. Dosada je jedan od ključnih problema, ako se dosada uvuče u strukturu onda je to prostor za problem. Treba se organizovati da se to ne desi. Namjera je bitna i cilj imati uvijek pred sobom i to će vjerovatno pomoći da želite da održite vezu da vam je prijatna i da je želite, uz neki napor naravno.

Rajko: Ja bih iskoristio ovo da se vratim na prvo pitanje o položaju muškaraca, jer na njega nijesam ni odgovorio zbog toga što mi se ne sviđa ta podjela na muške i ženske uloge i položaje jednoga ili drugoga roda. Kod ovoga pitanja isto mislim. Prvo, ne pravim nikakvu razliku između takozvanog muškog i ženskog nevjerstva jer ja to tako gledam da smo mi prvo osobe i ličnosti i gledam te relacije ne samo muško ženske nego odnose između dva ljudska bića. Kada kažem čovjek ja mislim na ljudsko biće. Druga stvar je da čovjek, u skladu sa onom narodnom izrekom u kojoj ciganin kaže kad je uhvatio sebe da krade i laže, nikom više ne vjeruje, ne može ništa da generalizuje ili izvlači neke zaključke, pogotovo ne muško ženske i o tuđim nevjestvima, to je strogo individualni doživljaj koji nije lako objasniti drugome niti ga prepričati, niti na osnovu njega davati savjete. Ja nipošto ne bih nikoga osudio, jer to pogotovu nijesu stvari koje se mogu na osnovu nekih članaka, pravila kako biti uspješan u ovome ili izbjeći ono, odnosno uputstava rešavati i na osnovu toga ponašati. Svi se mi razlikujemo i situacije u kojima se nalazimo i odnosi u kojima se nalazimo ili smo se nalazili. To je neponovljivo i čovjek nikad ne zna što ga čeka.

Mirko: Da dodam, mislim da su žene napravljene od nekog senzitivnijeg materijala u svakom smislu, receptori su senzitivniji i doživljaji života, način funkcionisanja je drugačiji i da zbog toga postoji nekakva funkcionalna razlika, ne u smislu kulturološke razlike, nego više kao mašinska razlika u svemu tome. Muškarac je grublji i on kroz nevjerstvo može da prođe manje ozlijeđen nego žena.

Rajko: Ovo što sam prethodno rekao to je moj stav i ono što se odnosi na mene. Ako govorimo o situaciji u Crnoj Gori, mislim da se ona dosta razlikuje od ovoga što sam ja rekao, da vjerovatno moji stavovi nijesu stavovi većine. Nažalost, mislim da danas u Crnoj Gori postoji mišljenje i stavovi da kod nevjerstva postoji striktna razlika i sve se to vrednosno promišlja, s tim što se, moj je utisak, uvijek daje za pravo muškarcu zbog toga što on ima takvu ulogu u braku, vezi ili uopšte u društvu. Jer neko ko je dominantan ima pravo da radi neke stvari koje su ženi uskraćene i ako ih ona napravi onda se jako osuđuje i to je jedan od vidljivijih primjera licemjerja koje inače vlada u Crnoj Gori. To licemjerje ne vlada samo po ovom pitanju nego i po mnogo drugih i mislim da je ono jedna od naših dominantnih karakteristika i ovdje se jasnije vidi i dvojni akšini su do bola očigledni. Pravim razliku između ovoga što ja doživljavam i čini mi se da sam svjestan da nije tako kod većine.

Dejan: Mislim da je nevjerstvo prije svega jedan emotivni doživljaj kroz koji ljudi prolaze, tako da ne treba osuđivati. Lično razumijem ali ne mogu da kažem da odobravam. Ja lično ne pravim razliku između muškog i ženskog nevjerstva, mislim da je to jednako loše za zajednicu, što podriva te relacije i unosi jednu dozu laži u vezu.

Interesantna je stvar da naše društvo na neki način stimuliše muško nevjerstvo, ne možda direktno ali kroz neku priču da su muškarci veći muškarci ukoliko su imali više žena, a žene su više žene ukoliko su imale manje muškaraca. To je, ukoliko govorimo o našem društvu, pristo jedna naša realnost.

Momo: Iz ličnog ugla da kažem, ne razdvajam muško i žensko nevjerstvo, isto kao što ne razdvajam pravno, ekonomsko, seksualno ili kakvo god hoćeš nevjerstvo. Shvatam da smo nas dvoje tim koji je potpisao ono "vjernost do kraja života i u dobru i u zlu". Ne kažem da će tako i da bude, ja se samo iskreno nadam, ali sa druge strane ako ja ne mogu na nju da se oslonim niti ona na mene, onda tu nešto nije u redu. Ja sam u suštini jako lojalan i braku i firmi i prijateljima, do onog momenta kada ja prosudim da tu nešto ne štima. Za mene je apsolutno nebitno koja je vrsta nevjerstva i apsolutno ga ne odobravam. Mogu da razumijem da kad se desi desi se. Ja i moja supruga smo dugo vremena pričali o toj temi, pogotovu na početku naše veze i braka u kojem smo 15 godina i apsolutno dijelimo iste stavove po tom pitanju. Ne razdvajamo bilo kakvo nevjerstvo, laži, prevare, jer ljudi u Crnoj Gori kada kažu nevjerstvo isključivo misle na seksualno. Za mene je mnogo nemoralnije kad te neko zavrne za 70 – 80% imovine koju imaš nego što jednu noć prespavaš sa nekim drugim.

KOLIKO AKTIVNO UČESTVUJU U PODIZANJU SVOJE DJECE?

Milan: Kad nijesam na poslu, stalno sam sa Nikolom i ne vidim način na koji bih mogao više da doprinesem. Mali ima 6 mjeseci, nosamo se, tu nema neke velike priče, suviše je mali da bih mu ja mogao nešto objasniti.

Mirko: Moja djecu su stara 6 i 3 i po godine. Dok su bili manji, više sam vremena provodio u kancelariji, a u zadnje vrijeme manje u kancelariji a više sa njima. Ne znam da li je to slučajno ili planirano, ali sada imam više želje i motivacije da budem sa njima nego kad su bile bebe. Sada, poslije posla trčim da idem kući, imam potrebu da ja utičem na slijed događaja. Dok su bile bebe, činilo mi se da ne mogu mnogo da uradim, kao da je to mother business, imao sam takvu percepciju.

Rajko: Imam dvoje djece, 14 i 12 godina, kćerke. Podizanje djece, to je malo maglovit izraz šta se pod tim podrazumijeva. Ako se podrazumijeva koliko doprinosim porodičnoj ekonomiji, učestvujem u tome, obezbjeđujem sredstva zajedno sa suprugom za funkcionisanje porodice i ostvarivanje dječjih potreba. Ako se pod podizanjem podrazumijeva pomoć u školi, učestvujem i u tome, ali više učestvuje žena. Ono što mi je jako bitno je da u tom dijelu, koji se može zvati podizanje, a to je vaspitavanje utičem. Uloga oca kao muške figure je jako bitna za razvoj djevojčica, da bi kroz svoje ponašanje i objašnjavanje pojedinih pojava u društvu, u svijetu i uopšte u prirodi kroz svoju perspektivu dao im neki zdraviji pogled na svijet i i na stvari, kao na primjer ako govorimo o seksualnoj orijentaciji. Mislim da je jako važno da ja kao muškarac pričam na jedan način o tome, o muškoj homoseksualnosti pa i ženskoj, o seksualnosti uopšte i mislim da je u tome jako bitna uloga mene kao roditelja i trudim se da budem što prirodaniji i da kroz tu investiciju pomognem im da budu što zdravije i sposobnije da normalno i zdravo funkcionišu u svom budućem životu. Da ih ne hendikepiram i da ne podliježem stereotipnim pogledima na određene fenomene, jer

je to neki preovlađujući stav u društvu i da ne podlegnem toj glavnoj struji, pa makar se i one suprotstavljale sjutra nekoj većini u društvu u kojem se budu kretale.

Vlado: Ja bih kao i Mirko rekao da učestvujem ali nedovoljno. Imam kćerku od 8 godina, kad je bila mlađa manje sam nalazio prostora a i vremena za neku svoju poziciju u svemu tome. Sad, kada sa njom mogu neke sportove upražnjavati ili naći neka zajednička interesovanja, gledam da više vremena provodim sa njom, opet kroz neke neobavezne aktivnosti i utičem na njeno vaspitanje.

Dejan: Učestvujem onoliko koliko mogu. Potpuno sam svjestan da je to nedovoljno i ako bih upoređivao svoj doprinos i ženin, njen je neuporedivo veći. Kad su djeca bila mala i tada sam volio da se sa njima bavim jer stvarno pričinjavaju jedno veliko zadovoljstvo i za mene je ogromna satisfakcija što osjećam da, iako se sa njima nijesam intezivno bavio kao supruga, svoj uticaj na djecu kroz njihov način razmišljanja, njihov način ponašanja i ono što mi je važno je da budem uzor i da mogu na osnovu mog ponašanja da stvore neku sliku o društvu.

Drago: Po završetku posla ja do nekih 22 sata cijelo vrijeme provodim kući i to je u suštini vrijeme provedeno sa njima. Moja djeca su mala, sin ima 6 a kćerka 3 godine. Složio bih se sa dijelom što su kolege rekle da je u prvoj godini angažovanje majke neuporedivo veće. Poslije toga već nastaje period da otac pronađe svoje mjesto, u zavisnosti od toga koliko ste vi interaktivni i dostupni svome djetetu i koliko ste vi u tim njihovim zahtjevima prijemčivi za njih. Neke stvari koje ja radim kad dođem sa posla je gašenje telefonskog zvuka jer sam primijetio da to sve u porodici nervira, čak i mene prvog, ne želim da sebe napravim dostupnim za nečije tuđe potrebe koje ja moram upražnjavati sa svojom djecom. Ne vidim neke specijalne odnose sa njima iako su muško i žensko, i otac i majka mogu imati naizmjenične uloge. Poslije onog prvog perioda, i ja i žena smo u obaveze ušli ravnopravno, ja djecu i kupam i hranim, kada je supruga na službenom putu djeci i kuvam. U kući nemamo pomoć sa strane, tako da u podjeli obaveza ne vidim neku veliku razliku. U posljednje vrijeme se primjećuje da sin želi sa mnom da uspostavi neke specifičnije odnose, a sa druge strane uloga nekog autoriteta u porodici kod moje supruge se vremenom gubi i djeca su spremnija da salušaju mene nego što je to slučaj sa njom. Djeca što su starija sve više zahtijevaju da se družim sa njima, manje su fizički zahtjevna ali intelektualno mnogo više.

Rajko: Jedno je pričati djeci i vaspitavati ih, obrazovati ih i objašnjavati im stvari, a drugo je truditi se da se ponašate onako kako mislite da treba roditelji da se ponašaju, tako da ja mogu reći da u našoj porodici i ja ponekad kuvam ručak, nekad peglam, nekad čistim, nekad radim u bašti. Isto tako perem auto i trudim se da svoje kćerke ne vaspitavam kao djevojčice samo, nego da ih osposobljavam i za neke druge stvari, a kroz ovo svoje ponašanje da im je jednostavno normalno da postoji mogućnost da i muškarci rade one tobož ženske poslove. Da budem iskren, kad se sprema ručak za sjutra, pošto oboje radimo, to uglavnom sprema žena.

Na pitanje **DA LI POMAŽU SVOJIM ŽENAMA U KUĆNIM POSLOVIMA**, učesnici su jednim dijelom već odgovorili i kroz prethodne odgovore. **Drago** uglavnom svojoj supruzi pomaže oko kuvanja i oko čišćenja, a trgovinu redovno on obavlja. **Mirko** pomaže dosta u kući i u razgovoru sa svojim prijateljima primjećuje da i oni pomažu. Ističe da je u odnosu na ranije generacije situacija bila potpuno

drugačija i da muževi nijesu toliko kao danas na sebe preuzimali i kućne obaveze. **Momo** skoro ništa ne pomaže jer nema vremena, a volio bi da vidi upitnik u kojem treba da se odgovori koliko je puta neko u toku nedjelje oprao suđe, koliko je puta u toku nedjelje namjestio krevete ili djetetu promijenio pelene, jer muškarci kažu “pomažem ja, iznio sam smeće tamo negdje dvije hiljade četvrte” itd. Momo ističe da je tendenciozan odgovor muškaraca kada kažu da pomažu. Po njemu postoji i to da su mnoge žene, kao njegova supruga, vaspitavane da muškarac ne treba da radi u kući i onda je takav stav mnogim muževima dobro pokriće da nemaju kućnih obaveza. Kod Moma je interesantno i to što je vrlo rano morao da ostaje sam u kući kada bi mu roditelji odlazili na selo po nekoliko mjeseci i zbog takve situacije je naučio sve kućne poslove i kako kaže nije se oženio zbog toga što mu je trebala kućna pomoćnica nego što svoju suprugu voli. **Vlado** ženi pomaže onoliko koliko je potrebno, zapravo ističe da se previše ne otima o kućne poslove. On i njegova supruga vole komoditet pa su pribavili gotovo sve kućanske uređaje koji olakšavaju rad u kući, ali im ni to nije bilo dovoljno pa su nabavili ženu koja im dolazi svaki dan i pomaže im. Vlado shvata svoju suprugu da se ni njoj kućni poslovi ne rade i zbog toga, kad već mogu, plaćaju ženu koja to radi, a za uzvrat su dobili mnogo više zajedničkog slobodnog vremena.

Milan: *Ja bih prije to pitanje formulisao koliko učesvujem u kućnim poslovima a ne da li pomažem ženi, jer iz toga proizilazi da je žena glavna. Koliko imam udjela u kućnim poslovima, onoliko koliko me žena pusti, uglavnom mi ne da ništa da radim. Ona trenutno ne radi jer je na trudničkom bolovanju tako da ona obavlja spremanje ručka i spremanje kuće. Ja obavljam trgovinu, ali mislim da joj je najveća pomoć što ja uzmem Nikolu da čuvam dok ona posprema.*

Rajko: *Uopšte ne mislim da pomažem ženi, mi radimo iste poslove samo u različito vrijeme. Ja idem u pijacu i prodavnicu da kupujem jer idem kolima, žena ima dozvolu ali ne vozi zbog necivilizovanih vozača. Na pijacu volim da odem sa djecom zbog toga što primjećujem da one dosta stvari nauče i volim sve situacije u kojima mogu da ih osposobim da bi sutra nešto mnogo lakše radile i to prihvatile kao nešto što se podrazumijeva. Kad god se priča o meni kao o mužu koji eto zna i da skuva, ne samo isprži jaja, nego napravi i supu, ispeče kolače, ribu, roštilj, mojoj supruzi kažu: “blago tebi i blago onoj kući gdje si ti došao”, što znači da u većini nije tako i da je to fenomen. Podrazumijeva se da ću, ako žena ode na službeno putovanje od nekoliko dana, ja morati da kuvam i spremam i to za sve dane, nemamo pomoć baba, đedova itd, tako da je to sasvim normalno.*

Dejan: *Ovo pitanje je naizgled tendenciozno ali u suštini nije. Ipak, gro poslova u većini porodica obavljaju žene, tako da stoji ovo pitanje iako je Milan pokušao da ga potcijeni. Ranije sam supruzi više pomagao, a sada imamo ženu koja radi kod nas. Postoje određeni poslovi kod kojih mi supruga kaže: “nemoj, to ti ne umiješ, ja ću, tebi treba više vremena nego meni”. Moram da priznam da sam obavljanje djela kućnih poslova ponio iz svoje porodice jer je i moj otac takođe učestvovao u kućnim poslovima i jedinu stvar koju nijesam od njega naučio jeste kuvanje, on se tu sjajno snalazi, ja sam nikakav u tome.*

Kod pitanja DA LI IMAJU SVOJE MUŠKO DRUŠTVO, **Dejan** odgovara da ima i to na dva nivoa, jedan su kolege sa bivšeg posla i nalaze se jednom mjesečno, a drugi je ekipa sa kojom jednom ili dva puta mjesečno igra bilijar. **Vlado** takođe ima muško društvo i to raznoliko, sa nekima od njih izlazi češće, a sa nekima se povremeno gleda, sa nekima upražnjava sport i odprilike četiri do pet puta mjesečno izlazi sa svojim muškim društvom. **Rajko** nema preveliko društvo jer nije iz Podgorice, malo poznaje ljude da bi se družio sa njima. Od muškog društva postoji par prijatelja, sa jednim ide na tenis i gleda fudbal i uglavnom su takva druženja. **Momo** ima vrlo mješovito društvo, pola muško pola žensko i to ne razdvaja. Ima par dobrih prijatelja i kad god može, Momo nastoji da se vidi sa njima. Olakšavajuća okolnost mu je što sa jednim radi svoj drugi posao i to im je ujedno i druženje. Mirkovo muško društvo je društvo koje izlazi u kafanu i većina njih popiju po dva tri piva. **Milan** sa svojim muškim društvom ide na tenis. Inače, Milan ni sa muškim ni sa ženskim društvom ne ide u kafane. **Drago** ima muško društvo koje je kombinacija prijatelja iz škole, sa fakulteta i posla i koristi neke porodične svečanosti za grupna okupljanja, zajedničke odlaske na more, roštiljanja i vrlo rijetko odlazi u kafanu.

Na pitanje DA LI IDU ČESTO U KAFANU, učesnici su uglavnom izjavili da se ti odlasci mogu svesti na dva tri puta mjesečno. **Drago** je istakao da pauze na poslu koristi da bi se vidio sa svojim prijateljima, obično odu na zajednički ručak ali ne i u kafanu, a izlasci poslije posla su rijetki. **Milan** nikada ne ide u kafanu jer više voli sa društvom da prošetati ili pođe u restoran. Kafanu mrzi zbog dima i preglasne muzike. Jedini učesnik koji se razlikuje po pitanju odlazaka u kafanu je **Momo** jer je on nekada svirao gitaru i za njega je kafana jedna vrsta institucije koju na takav način treba prihvatiti. Priroda njegovog drugog posla je takva da u kafanu odlazi da bi se nalazio sa klijentima i dogovarao posao. Inače, i sa prijateljima i sa suprigom voli da pođe u kafanu, voli kafansku atmosferu i misli da su se najbolja prijateljstva inače sklapala u kafani. Učesnici i kad odlaze da popiju neko piće, ne odlaze u klasične kafane nego u kafiće i to uglavnom na otvorenom.

***Dejan:** Ja bih pod kafanom definisao sva ona mjesta gdje može da se sjedne i popije piće, da se ruča i popije kafa. Ako na taj način razmišljam, onda u kafanu izlazim dva do tri puta nedjeljno. Izlazim sa posla na pauzi i sa ženom.*

Učesnici konzumiraju alkohol i to uglavnom vino ako jedu ribu ili pivo ako jedu neka tradicionalna lokalna jela. **Mirko** svaki dan popije jedno ili dva piva, a **Milan** poslije ručka uvijek popije čašu vina. **Momo** se i po ovom pitanju razlikuje od ostalih učesnika jer u toku godine ne uzima alkohol 11 mjeseci, ali kad mu dođe pobratim iz inostranstva, onda sa njim svakoga dana toga mjeseca ide po kafanama i pije. Rijetko ko od učesnika pije kratka pića i ti slučajevi i kad se dese su vrlo rijetki. Većina od njih ni ne podnosi kratka pića.

DA LI VODE RAČUNA O SVOM ZDRAVLJU? KAKO?

Drago: *Ja sam potpuno nesportski tip i nikada mi nije bilo jasno zašto da sjednim ako mogu leći. O svom zdravlju vodim računa preko ishrane, isključivo jedem crni hljeb, odnosno škuri i to koru a ne sredinu. Koristim puno voća i svježeg povrća, možda je podatak frapantan ali ja, supruga i dvoje djece nedjeljno pojedemo više od osam devet kolograma voća i nekada se desi da ni ta količina ne može da potraje od subote do subote. Uz to ide i sezona paradajza i paprika. Ne jedem svinjetinu ni u kom obliku i sve što je masno izbjegavam. S druge strane mislim da se loše hranim jer često preskačem doručak, jedem dva umjesto tri obroka što je loše. Trenutni ritam života i očekivanja na poslu, čak i pomjeranja radnog vremena i fleksibilno radno vrijeme, poslovi koji su uglavnom trenutni, neizvjesni i nesigurni utiče na to da se povećao nivo stresa. Moje zdravlje bih podijelio na dva nivoa, fizički sa kojim nemam problema, a što se tiče samog psihičkog stanja ima dana kad se kod mene osjeća jaka nervoza i napetost što se odražava i na porodični život i na okruženje. Ako nešto nedostaje u mom životu onda je to definitivno period relaksacije, odnosno odmaranja od razmišljanja koja su uglavnom vezana za posao.*

Momo: *Mi Crnogorci sve činimo do četrdesete godine da upropastimo svoj život, a poslije četrdesete sve činimo da ga vratimo na ono što je nekad bio. U zadnjih par godina počeo sam da se bavim, vrlo stidljivo doduše, vožnjom bicikla. Nekad je bio fudbal i stoni tenis, toga više nema jer ne možeš da skupiš četiri čovjeka za igru. U zadnje vrijeme pojačano pokušavam da ostavim cigare ali mi je problem što sam do sada dvadeset puta ostavljao pušenje. Imam genetski problem jer smo u porodici svi veliki gurmani.*

Dejan: *Ne vodim naročito računa o svom zdravlju, ne razmišljam o njemu. Za sada nemam problema sa njim, mislim da nemam ni nekih naročito negativnih navika pa da bih trebao nešto da mijenjam. Kad sam bolestan, tada obratim pažnju na svoje zdravlje. Danas se osjećam mentalno mnogo bolje nego prije deset godina i mislim da na neki način uspijevam da održim visok nivo mentalne stabilnosti i na tome sam dosta radio.*

Milan misli da najbolje čuva zdravlje što nikada ne preskače doručak, a što rijetko večera. Kolima rijetko ide, trudi se da pješači što više, a na tenis ide dva puta nedjeljno i pokušava da se kod žene izbori za još jedan termin. **Mirko** u zadnje vrijeme vodi računa o zdravlju jer je do prije pet šest godina često izlazio i boravio u kafani, a od kad se oženio više vodi računa i o ishrani i o ponašanju jer mu je prije par godina dijagnostikovana hronična tahikardija. **Rajko** ne čuva zdravlje, dok nije upisao fakultet aktivno se bavio sportom a onda je naglo prestao. Problem mu je što puši i svjestan je da svoje zdravlje ne čuva. **Vlado** se trudi da vodi računa o svom zdravlju, nikada nije pušio i nikada nije mnogo konzumirao alkohol i u posljednje vrijeme se trudi da pazi šta jede. Zimi redovno vikendima ide na skijanje, vozi bicikl, igra tenis, basket, vikendima kad stigne planinari i to sve upražnjava zahvaljujući svome ocu koji je od malih nogu u njega ugradio želju i osjećaj za sportom i prirodom.

ŠTA MISLE O NASILJU NAD ŽENAMA?

Drago: Naravno da nasilje apsolutno osuđujem, premda sam svjestan da ovo nije generalni stav populacije u Crnoj Gori. U našim i ruralnim ali i urbanim sredinama još uvijek živi stav da ženu treba mlatiti. Svaki oblik nasilja, nametanje volje, naređivanje je apsolutno za osudu. Naše društvo je jako licemjerno, možda je to tako i u drugim sredinama, ali nigdje nijesam imao prilike da u mom skromnom iskustvu upoznam društvo koje je toliko nemilosrdno prema slabima kao što je to naše društvo, koje je iskonski predatorsko. S tim, mislim da je položaj žena još gori i složeniji u nekoj većoj mjeri nego u drugim sredinama.

Rajko: Nasilje je grozna stvar i nasilje nad ženama postoji u crnogorskom društvu, međutim kod nas je veliki problem, ako ne i jednak ovome, nasilje u međusobnoj komunikaciji jer mi smo nasilni jedni prema drugima. Zaustavite osobu na ulici u Podgorici, Cetinju ili bilo kojem gradu, možda malo manje na primorju, i kažite: "Izvinite da vas nešto pitam..."; taj koga pitate prvo ustukne pa vas pogleda sa podignutom obrvom i odmah se brani. U principu smo nespremni da komuniciramo i budemo pozitivni prema drugima. Većina ljudi podrazumijeva i opravdava nasilje nad ženama, da se zna da je žena slabija, da je ona u podređenoj ulozi i nema šta da se buni, dobro je ako nije gore, samo je nogom udario a mogao je i boksom u glavu ali je bio dovoljno dobar pa nije. U saobraćaju isto postoji nasilje i prema ženama i prema drugima i to je naš problem što ne znamo nenasilno da komuniciramo i stvari rešavamo na neki drugi način.

Vlado se slaže sa svim što je Rajko rekao. **Milan** takođe potpuno osuđuje bilo kakvo, mentalno, fizičko ili bilo koje nasilje nad ženama, ali i nad muškarcima. **Mirko** osuđuje svako nasilje i ne razdvaja nasilje nad ženama i nad muškarcima i ističe da ne zna nikog ni u svom bližem, a ni u daljem okruženju da vrši nasilje nad ženama, bez kada pročita u novinama o tome. Za **Moma** je nasilje nasilje ne samo prema ženama, nego i prema starima i slabijima, i prema istom polu i prema različitom, verbalno, fizičko itd. i svakog nasilja se gadi i osuđuje ga. Tvrdi da vrlo često on i njegova žena sprovode verbalno nasilje jedno nad drugim jer vole glasno da pričaju i da se raspravljaju i kod njih je po tom pitanju potpuno zastupljena rodna ravnopravnost (!). **Dejan** svako nasilje osuđuje, posebno jačeg nad slabijim i slaže se da crnogorsko društvo ima veći stepen nasilja u komunikaciji i više grubosti i traži od svih prisutnih da podrže uvođenje programa nenasilne komunikacije u školama.

Na pitanja DA LI SU ZADOVOLJNI SVOJIM ŽIVOTOM I ŠTA OČEKUJU OD BUDUĆNOSTI, učesnici su podijeljeni u odgovorima da li su zadovoljni. Oni koji su zadovoljni svojim životom, najviše su zadovoljni zbog svoje porodice, ali i posla, a od budućnosti očekuju da imaju više vremena za svoje hobije i interesovanja. **Drago** od budućnosti priželjkuje i očekuje neke društvene promjene, međusobno razumijevanje, da se razvija solidarno društvo koje će imati više osjećaja za druge i za tuđe potrebe. **Milan** je potpuno nezadovoljan društvom, politikom koju naša vlada vodi, nezadovoljan je sugrađanima i od budućnosti očekuje da će

njegova djeca i djeca njegove djece bolje i zdravije živjeti. Milan ne očekuje da će se nešto bitnije promijeniti u budućnosti, a na ličnom planu očekuje još djece i zdravlja. **Mirko** ne može precizno odgovoriti da li je zadovoljan životom jer je nekad zadovoljniji nekad nije, a što se budućnosti tiče slično mišljenje ima kao Milan i po njemu budućnost neće biti ružičasta, ističe da će ljudi biti sve više i da će to proizvesti mnoge probleme. **Momo** kao čuveni sindikalac "vječito sanja tri osmice" i mišljenja je da kad bi se svim ljudima to ispunilo, životi bi nam bili lakši, ljepši i mirniji uz adekvatnu platu. Za njega je to utopija, pogotovu za našu državu koja ide u pravcu da svi postanemo korporacijski robovi i da radimo za siću kao što rade po Tajlandu, Kini i Indoneziji. Moma su roditelji spriječili da ode iz zemlje u inostranstvo, tako da svoju budućnost u Crnoj Gori ne vidi onakvom kakvu bi on želio, ali se tješi što za sada uspijeva da pliva. **Vlado** jeste generalno zadovoljan svojim životom, svojim poslom, zadovoljan je svojom porodicom i svojim individualnim životom koji pokušava da ima u dovoljnoj mjeri tipa skijanje, planinarenje, druženje, priroda, a od budućnosti bi volio da ima malo više vremena da sa svojom familijom putuje. Na društvenom nivou dijeli mišljenje ostalih i smatra da nas ne očekuje ružičasta budućnost i smeta mu što kao pojedinac malo toga može da uradi da bi se nešto promijenilo.

Rajko: *Prije sam nezadovoljan životom, a ono što mogu reći za budućnost i što me opterećuje jeste nespokojstvo koje nosi budućnost i neka nemoć u odnosu na procese oko nas na koje ja kao jedinka ne vidim načina da utičem. S druge strane, opet se trudim da nađem nešto lijepo u sitnim stvarima i da mi to bude život. Ne gledam na život apstraktno, vrijeme i iskustvo su me naučili da se u svemu može naći neko zadovoljstvo i da nam bude lijepo i trudim se da vjerujem da je moguća promjena, da nastavim da vjerujem u ljude. Stalno se isčuđavam zašto sa ovim potencijalima ne možemo bolje da živimo i čini mi se da ima šanse da bolje živimo, bez obzira na ove trendove i situaciju kupovine i ulaska stranog kapitala. Poistovjećujem se sa ovom državom i volim je i žao mi je što nije bolje, a mislim da može biti bolje.*

Dejan: *Ja sam vrlo zadovoljan svojim ličnim životom, a ono što bih očekivao od budućnosti je zdravlje za sebe i porodicu, jedan ekonomski nivo koji trenutno imam. U društvu očekujem veći stepen demokratije i odgovornosti, veći stepen vladavine prava i pravedniju raspodjelu bogatstva sa kojim Crna Gora raspolaže.*

Drago: *Želim samo da dodam da je ova fokus grupa bila organizovana na dan mladosti i svima želim da čestitam. Štafeta je krenula iz Nikšića i s obzirom da pričamo o srećnijim vremenima ja bih da naša budućnost bude onakva kakva je nekad bila. Definitivno mislim da sadašnja struktura na vlasti treba da malo bolje iskoristi potencijale i ljudske resurse. Posebnu pažnju treba obratiti na žensku populaciju, s obzirom na njihovo apsolutno neiskorišćavanje potencijala u bilo kom smislu, intelektualnom ili nekom drugom. Zastupljenost žena u parlamentu, pozicije na kojima se donose odluke i ovo pitanje ne treba posmatrati samo kao rodno pitanje nego prije svega kao razvojno pitanje. Kod iskorišćavanja potencijala, mislim da je velika diskrepanca između toga šta ovaj narod očekuje i što trenutno vlastodršci rade u Crnoj Gori. Mislim da je očigledno apsolutno nevođenje brige, nerazumijevanje i neiskazivanje razumijevanja i bilo kakvog pozitivnog pristupa prema sopstvenom*

narodu. Nekako smo se svi pretvorili u konjsku snagu koju iskorišćava par ljudi, bilo da se radi o političkoj, ekonomskoj ili nekoj čak trećoj crnoj strani te strukture. Crna Gora je bila dugo godina i još uvijek je najnerazvijenija od bivših republika SFRJ. Odavde su kadrovi uvijek odlazili i nikad se više nijesu vraćali. U toj situaciji koja je zatečena poslije nezavisnosti mislim da se ništa posebno nije promijenilo, nedostatak kapaciteta je toliko vidljiv i nema nikakve aktuelne strategije koja bi pomogla da se na neki način izbjegne pad Crne Gore u tuđe ruke. Kad je Crna Gora izgubila svoju nezavisnost 1918-te godine, jedna druga republika je u inostranstvu imala preko petsto svojih studenata, a Crna Gora samo dvojicu. Skoro da se i dan danas nalazimo u istoj situaciji. Volio bih da vidim da neko konačno počne pozitivno da vodi brigu o svom narodu, a ne da samo vodi brigu o trenutnoj koristi i trenutnim mogućnostima za iskorišćenje bilo ljudskih ili nekih prirodnih ili drugih potencijala. Ako se ovako nastavi, doći ćemo do dna iskorišćavanja svojih mogućnosti.

Komentar: Ispitanici iz ove fokus grupe pripadaju specifičnom dijelu crnogorske muške populacije: oni su intelektualci, zaposleni u međunarodnoj organizaciji, imaju relativno visoka primanja, ali veoma puno rade i nemaju adekvatnu sigurnost. Ipak, oni se i po mnogim svojim drugim osobinama razlikuju od većinske populacije: prošli su određene obuke i senzibilisani su za pitanja rodne ravnopravnosti, prihvataju u cjelini modernistički sistem vrijednosti i spremni su da svoje ponašanje prilagode ovim vrijednostima. Oni su začetnici nove prakse rodne ravnopravnosti u partnerskim odnosima. To potvrđuju i svojim stavovima i konkretnim praksama vezanim za svakodnevni život. Međutim, njihovi odgovori pokazuju koliko okruženje, prije svega putem nametanja dugog radnog vremena, proizvodi potencijalne tenzije u životima i žena i muškarca i koliko nova organizacija rada predstavlja prepreku za normalan porodični život. Ovi mladi muškarci preuzimaju prodične obaveze i čak u njima uživaju smatrajući ih važnim dijelom svog muškog modernog identiteta, nasuprot tradicionalom muškom identitetu koji još uvek preovlađuje. Novi muški identitet uključuje i promjenu odnosa prema svom zdravlju, kao i promjenu obrazaca druženja, koji više ne podrazumijevaju dugo sjedenje po zagušljivim kafanskim prostorima, već zajedničke ručkove za vrijeme pauze. Mladi emancipovani muškarci su i kritički naklonjeni posmatraču i analitičaru crnogorske društvene i političke realnosti i zalažu se za pravednije društvo u kome će resursi biti ravnomjernije raspoređeni. Fokus grupa je pokazala da u crnogorskom društvu izranja novi model muškosti, koji prihvata savremene vrijednosti rodne ravnopravnosti i sprovodi ih dosljedno u svakodnevnom životu. Oni su u stvari osnovni nosioci društvene transformacije Crne Gore, ne samo u smislu rodne ravnopravnosti, već modernizacije u cjelini.

13.8. Žene na selu (srednjih godina, udate, aktivne u poljoprivredi, sjever Crne Gore)

Učesnice fokus grupe su bile:

- **Biserka**, udata, majka troje djece, 48 godina stara, bavi se stočarstvom;
- **Ljubinka**, udata, majka troje djece, 38 godina stara, bavi se stočarstvom;
- **Jela**, udata, majka dvoje djece, 36 godina stara i takođe se bavi stočarstvom i
- **Mica**, udata, majka petoro djece, 49 godina stara i bavi se sakupljanjem ljekovitog bilja.

Dvije od njih (Mica i Ljubinka) honorarno čiste kancelarije i kafe kuvarice su, što znači da imaju i dodatne obaveze, s tim što je Ljubinka nekada bila zaposlena u fabrici za proizvodnju sportske opreme koja je bila ogranak podgoričkog Titexa (fabrika se zatvorila s početka 90-tih). Jela je nekada radila u banci, pa je ostala bez posla, a sada pod ugovorom radi za lokalnu upravu. Tri žene se bave stočarstvom jer je to kraj koji ima dosta padina i pašnjaka, a bogat je ljekovitim biljem i zato jedna od njih skupljanjem bilja izdržava svoju porodicu.

Na prvo pitanje DA LI JE TEŽAK ŽIVOT NA SELU, i ako jeste zašto, učesnice su istovjetno odgovarale i evo nekih citata:

Mica: *Život na selu je dosta težak. Ovdje nema uslova da bi žena mogla imati lakši život. Nema mašina, u svakom selu nema vode, ručno se sve radi. Teren je takav, bezvodan, zima je dosta duga, traje pola godine. Pošto se ja bavim skupljanjem bilja, i to je dosta naporno. I dalje ću to raditi. Moram da idem na Sinjavinu, to je dosta daleko. Po cijeli dan idem sa mužem i djecom i berem bilje a zatim ga sušimo. Idem u Bar, imam tamo ženu kojoj prodajem to suvo bilje. Nije neka zarada, ali moram. Bolje i to da radimo nego da sjedimo kući.*

Zovem se **Biserka**. Živim na Dubrovsko, udaljeno dvadeset kilometara od Šavnika. Život žena na selu je težak da ne može biti teži. Selo u kome živim je bezvodno. Vodu vadim iz bunara. To stvarno nije lako. Bavim se stočarstvom i po malo poljoprivredom, zemljoradnjom. Zaradjuje se po malo, nije to neka zarada, jedva kraj s krajem guramo. To što proizvedem, problem je prebaciti do grada i problem je prodati. Mala je korist, a radi se od jutra do mraka. A zime su duge i hladne. Snijeg pada i do metar visine, tako da je stvarno teško, naročito nekolike zadnje godine.

Na drugo pitanje KAKAV JE POLOŽAJ ŽENA NA SELU, učesnice su odgovorile sledeće:

Jela: *Položaj žena na selu je vrlo težak. Žena na selu ima posla maltene od kad ustane dok legne da spava. Prvo, obaveze su joj da namiri stoku, da bi je poslala na ispašu. Zatim stoka mora da se pazi, da se napaja, da ne ostane bez vode. Naš kraj*

je bezvodan pa stoka mora da se očera i po nekoliko kilometra, do najbližeg pojila. Žena mora da vodi računa o muži ako hoće da proizvede kajmak i sir. Za ostale mesne proizvode treba mnogo truda i rada, da bi sve bilo onako kako treba. Što se tiče i drugih seoskih proizvoda, veliki je problem prodati ih. Moja obaveza je i da proizvode iznesem na pijacu i prodam ih. Treba doći do pijace u Nikšiću. Treba nam najmanje sat vremena. Treba preći pedeset kilometara da se to proda, a kući treba ostaviti i djecu i sve druge obaveze. Što se tiče obaveza u kući ja moram da uradim svoj dio. Znači kao svaka žena da skuvam, operem, očistim i uradim sve ostalo, da spremim djecu u školu. Kad dodju iz škole da im bude sve spremno da rade školske zadatke.

Ja sam **Ljubinka**. Živim u donjim selima. Živim od stočarstva i poljoprivrede. Položaj žene je dosta težak na selu. Moram dosta da radim oko stoke. Ja sam na primjer ostala bez posla. Šesnaest godina sam radila. Sad moram kući da radim, da podižem djecu. Radila sam u fabrici Titeks dok nije propala. Kad sam radila u fabrici imala sam mnogo manje obaveza u kući. Od tada mi se život okrenuo na gore. Sad sam, pored poslova oko kuće i stoke, našla dopunski posao. Čistim neke kancelarije. Onda kući radim oko krava i svinja. Držim i čurke da prodajem. Nije neka zarada ali i to mi pomaže. Zimi ima manje posla ali je teži, jer kad padne snijeg stoku moram voditi na pojilo. Mi moramo u proljeće, ljeto i jesen da zaradimo da bi mogli da živimo u toku cijele godine i duge i hladne zime. Pravimo kajmak i sir , držimo svinje, čurke i piliće da bismo imali za zimu. Moramo i da skupljamo sijeno za krave.

Biserka: Položaj žena na selu je veoma težak. Prvo mora da se brine o svemu, mada ima pomoć od drugih članova porodice. Ipak najveći teret pada na ženu. I oko stoke i oko bašta i oko djece i oko kuće. U mojoj kući nema ni vode. Moram sve da perem ručno. Imam pomoći od svekra i svekrve, ali malo jer su oni u godinama. Oni su prema meni dobri.

Mica: Položaj žene na selu je dosta težak. U suštini čitav teret pada na njena ledja. Vodi računa komplet o porodici. Da bi se preživjelo zimi, moraš raditi od maja do oktobra. Kad padne snijeg ovim čim se ja bavim teško se može išta zaraditi. Žena dnevno radi deset petnest sati. Toliko joj je radno vrijeme. Nema slobodnog vremena za odmor. Takodje ga nema ni da bi povelu računa o svom zdravlju. Mora da zadovolji djecu, muža svekra i svekrvu. Njih mora da vodi doktorima. Za sebe ne stiže ni da ode do doma zdravlja. Tek kad padne, onda silom prilika mora ići doktoru. Ne mogu otići doktoru na pregled jer to je odavde dosta teško. Moram prije toga nekog zamoliti da me zamijeni u svemu onome što se mora odraditi tog dana. Ženama u gradu je lako da odu na pregled kod ginekologa jednom u pola godine. Nama na selu je dobro ako nam uspije jednom u pet godina. O svom izgledu, o tome nemamo kad da mislimo. Da se žena sredi i uredi, o tome ne misli i time nije opterećena, garderobom takodje (uz osmijeh.) Teško joj je, težak joj je život a malo je ko razumije.

SA KIM ŽIVE U DOMAĆINSTVU?

Mica: Živim sa petoro djece, imam supruga svekra i svekrvu. Kćer mi studira a sinovi su mi u osnovnoj školi.

Ljubinka: Ja živim sa suprugom i troje djece.

Jela Živim sa suprugom i dvoje djece.

Biserka: Živim sa suprugom troje djece svekrom i svekrvom.

Kod pitanja DA LI I O ČEMU ODLUČUJU U KUĆI, učesnice ničim nijesu pokazale da im iko nameće obaveze niti da su u drugom planu.

Jela: Što se tiče odlučivanja u kući, o nekim stvarima odlučujem ja a o nekim suprug. O stvarima i obavezama oko skupljanja kajmaka i prodaje odlučujem ja. Dalje, odlučujem o školovanju djece i gdje da ih pošaljem. Odlučujem i o nabavci namirnica koje su nam potrebne za zimu, jer se tada ne može ići do grada. Sve moramo nabaviti na vrijeme, da ima svega jer je zima duga i traje šest mjeseci.

Mica: Moram nabaviti hranu, moram misliti o djeci. Hoće li se dalje i gdje će se školovati, o nabavci garderobe i šta se kome i kad može kupiti, odlučujem i u kući ako treba nešto promijeniti. Odlučujem kad možemo raditi, kad možemo ići da beremo bilje, u zavisnosti od toga koliko obaveza imam u kući.

Na pitanje DA LI ŽIVE SA SVEKROM I SVEKRVOM I KAKAV JE ODNOS NJIH I SVEKRVA, dobijeni su sledeći odgovori:

Biserka: Živim sa svekrom i svekrvom. Odnos izmedju snaje i svekrve kod nas je dobar. Međusobno se razumijemo, poštujemo se, inače su u dubokim godinama. Kod ljekara ih često vodimo. Moramo se poštovati.

Mica: Živim u zajednici sa svekrom i svekrvom. Sa svekrvom se dosta dobro slažem. To je žena koja mi dosta pomaže. S obzirom koliko obaveza imam, njena mi podrška dobro dođe. Djecu nemam gdje ostaviti kad negdje odem, što ih ona neće pripaziti. Bolesna je žena, ima anginu pektoris i šećeraš je a i vid joj je oslabio. Ima sedamdeset godina. Dobro vodim računa o njoj, ali imam njeno razumijevanje. Vazda je na mojoj strani. Naročito mi je pomagala oko djece kad su manji bili. Sad više ne može jer je slaba.

Ljubinka: Nemam svekra i svekrvu. Svekva mi je dosta pomagala dok su djeca bila mala. Pazila ih je kad sam išla na posao. Nije živa.

Jela: Nemam svekra i svekrvu. Dok je bila živa radila je sve poslove koje ja sada radim. Pomagala mi je oko podizanja djece, a ja sam radila. Radila sam nekad u banci pa onda u Opštini. Sve nam je bilo spremljeno, i ručak nam je bio gotov. Ona je radila malo i oko poljoprivrede i stočarstva.

U odgovorima na pitanje KAKO VIDE BUDUĆNOST SVOJE DJECE (MUŠKE I ŽENSKE), učesnice su pravile razliku kada su im kćerke u pitanju. Svaka je rekla da ne bi voljele da im ženska djeca ostanu na selu, da bi više voljele da im kćerke završe neku školu, kako bi otišle u grad i tamo se zaposlile. Nijedna od njih ne želi da im kćerke žive životom kakav je njihov.

Biserka: Nadam se da će budućnost moje djece biti bolja, jer ja sam radila dvadeset dvije godine i ostala sam bez posla. Ne daj bože da oni krenu mojim putem. Sin mi radi u Policiji, kćerka mi studira, mali sin je još u osnovnoj školi, odlični su đaci. Nadam se da za ćerku neće biti problema, odličan je student. Nadam se da me ni ovo najmlađe neće iznevjeriti. Ne bih voljela da mi djeca žive gdje ja živim, jer je moj život vrlo težak. Normalno je da moju djecu vidim kako žive u gradu i kako imaju mnogo lakši život.

Mica: *Budućnost svoje djece vidim kao mnogo bolju od moje. Svoju ćerku vidim kako živi i radi u gradu kad završi studije. I ostalu svoju djecu ću pomoći da završe fakultet, ako budu htjeli, da ne žive ovim životom kakvim živimo mi, već mnogo boljim i da idu u grad. Ne bi imala ništa protiv da neko ostane od njih na selu, samo da se stvore uslovi za život ali mnogo bolji. Valjda se neće ovako živjeti vazda na selu. Valjda će se promijeniti na bolje. Nek se bave poljoprivredom, ali valja osmisliti svoj život. Ako ne završe škole ništa im drugo ne preostaje nego da žive na selu. Nadam se da će se uslovi za život na selu promijeniti za jedno šest godina dok mi djeca ne stasaju. Pa i ovo čim se mi bavimo može neko od njih da nastavi, ne bi ni to bilo loše.*

Ljubinka: *Ne bih voljela da mi djeca žive kao što živimo mi. Stariji sin mi uči višu terapeutsku školu u Herceg Novom, mislim da se ovamo neće vratiti, da će dolje ostati. Ovaj mlađi završava osnovnu, dobar je đak. I on će dolje nešto upisati. Ćerka je treći razred i ona je dobar đak. Pravo da ti kažem, voljela bih da ona mnogo bolje uči nego oni, kako bi završila nešto i bolje prošla u životu i negdje na stranu otišla. Gledajući majku, moja kćerka razmišlja da život nastavi u gradu.*

Jela: *Moja kćerka uči poljoprivrednu školu u Šavniku, željela bih da produži školovanje, da ode dalje, da završi višu poljoprivrednu školu, da se negdje zaposli dolje u grad i da se ne vraća na selo da radi poslove koje ja radim. Mali je u sedmom razredu osnovne škole. On voli poljoprivredu, i ako odluči da se bavi poljoprivredom, neka se bavi, samo da se steknu bolji uslovi za bavljenje tim poslom. Da ima puta, da ima vode. Nije ni to strašno, samo da su bolji uslovi.*

Kod pitanja DA LI NA SELU IMA NASILJA NAD ŽENAMA, vidi se posebnost života na selu. Svi se poznaju, svi jedni drugima pomažu, svi jedni drugima sve znaju i zato kod ovakvog pitanja koje zadire u njihovu intimu, učesnice su nerade da na njega odgovore iskreno. Evo odgovora:

Biserka: *Kod mene nema, za druge ne znam.*

Mica: *Ne bi trebalo da ga ima. Kod mene ga nema, ne znam, možda je prisutno po malo.*

Ljubinka: *Kod mene ga nema. Za druge ne znam.*

Jela: *Isto kod mene nema, za druge ne znam. Možda ima pomalo nasilja, ne sjećam se.*

Ljubinka: *Moguće da ima, ja mislim da žene i ne pričaju, i ne smiju da pričaju nego trpe, možda mi između nas, jedna sa drugom. Nijedna se skoro ne žali, mada se može primijetiti da odnos nije u redu. Ali će se žena ženi teško povjeriti.*

Kod pitanja DA LI SE ŽENE MEDJUSOBNO POMAŽU, dobijeni su sledeći odgovori:

Mica: *Ako je neki teški rad na selu, sve žene iz komšiluka dođu da mi pomognu. U kući isto, ako je neka slava ili ne daj bože žalost, međusobno se pomažemo. Redovno popijemo kafu u slobodno vrijeme, poštujemo se i tako.*

Biserka: *Žene na selu jedna drugoj dosta pomažu, to ih život i uslovi teraju. Jedna drugoj pomažemo da bi prije završile poslove, tako kad je veća obaveza jedna drugu opravi do grada a ova druga joj pripazi djecu, pripazi bolesnu svekrvu ili svekra. Kad ima dosta otkosa, pomažu jedna drugoj da se to prije završi, i to prvo jednoj a onda*

idu drugoj. Kad ima neko veselje isto žene skoče da pomognu, ne samo jedna nego sve komšinice dođu da ti pomognu. Mislim da se žene međusobno pomažu i da se slažu.

DA LI SU ZADOVOLJNE SVOJIM ŽIVOTOM I ŠTA IM NEDOSTAJE?

Biserka: *Djelimično sam zadovoljna. Zadovoljna sam što su mi familija i djeca zdravo. Što se mene lično tiče nijesam zadovoljna. Poslije dvadeset dvije godine rada u firmi, sad sam na selu i ne mogu biti nikako zadovoljna.*

Mica: *Svojim životom sam zadovoljna. Zadovoljna sam jer imam divnu porodicu. I veliku porodicu. A nijesam zadovoljna uslovima života. Uslovi za život su dosta teški a finansijska strana ne samo mene nego i drugih je dosta teška. Da imamo bolju finansijsku situaciju možda bi bili i sa te strane zadovoljni. U suštini, zadovoljna sam sa svojom porodicom i sa ovim što sam dosad postigla. Nedostaje mi način na koji vodim život. Previše sam opterećena i nemam slobodnog vremena za sebe. Nedostaje nama ženama na selu da izađemo, da pogledamo neki film, ako nemamo para da makar razgledamo izloge po gradu. Nedostaju nam izlasci sa drugaricama. Jedini nam je izlazak ako dođemo jedna drugoj na kafu.*

Jela: *Nedostaje mi vremena da posvetim sebi i svome zdravlju. Bezvodan je kraj, vodu imamo samo u bistjerne. Nemamo ništa od aparata da nam olakša život. Kad nestane vode autom idemo i u bidone donosimo vodu za kućne poslove.*

Komentar: Žene na selu pripadaju onom dijelu ženske populacije koji je najviše opterećen poslovima, radom i teškim životom. Mnoge od njih su ranije bile zaposlene, ali su u međuvremenu izgubile posao, tako da predstavljaju tipične gubitnice tranzicije. Neke su uspjele da nađu novi posao, ali to je manjina, a ostale se prije svega bave poljoprivredom, i kombinuju ponekada različite izvore prihoda, uključujući sivu ekonomiju. Pošto jako zavise od javnog mnjenja u selu, zatvorene su u onim odgovorima koji se tiču porodičnih odnosa, naročito onim koji se odnose na nasilje i odnose sa svekrvom. Ipak, porodica, pa i svekrve, su često najveći oslonci ženama na selu, kao i umrežavanje sa drugim seoskim ženama. U porodici imaju, po pravilu, izraženu moć odlučivanja, naročito kada je riječ o školovnju djece i svakodnevnoj organizaciji poslova. Najveći problem im predstavljaju nedostatak vremena i zaista teški uslovi života, zbog čega najčešće žele da njihova djeca napuste selo, ili da se uslovi na selu radikalno promijene na bolje. U teškim uslovima života oslanjaju se jedna na drugu, međusobno ispomažu i jedna drugu zamjenjuju u poslovima. Socijalni, društveni i kulturni život na selu je jako ograničen i skućen, pa su ispitanice utoliko više zavisne od odnosa sa ostalim ženama u selu. Njihovi odnosi, kao i ostali odnosi, uređeni su skladu sa tradicionalnim normama, pri čemu se najčešće ističe „poštovanje“, bez obzira da li je stvarno ili samo formalno. Svjesne teškog položaja žena na selu, imaju velike ambicije kada su u pitanju njihova ženska djeca, a osnovni izlaz vide u školovanju. Sve ispitanice su pominjale neophodnost poboljšanja seoske infrastrukture, jer je to direktno povezano sa kvalitetom njihovog života i količinom rada, kao npr. kada je u pitanju nedostatak tekuće vode. Pošto su mogućnosti za promjene u

njihovim vlastitim životima minimalne, žene na selu gotovo fatalistički prihvataju stvari takve kakve su, pokušavajući da potisnu nezadovoljstvo i da ženskom solidarnošću izraženom kroz druženje i međusobnu pomoć, kompenzuju mnoge nedostatke života na selu.

13.9. Samohrane majke (Nikšić)

Učesnice fokus grupe su bile:

- **Persa**, stara 37 godina, udovica, majka troje djece, zaposlena;
- **Vesna**, stara 34 godine, razvedena, majka troje djece, zaposlena;
- **Vera**, stara 28 godina, razvedena, majka dvoje djece, bez stalnog zaposlenja;
- **Jelena**, stara 38 godina, razvedena, majka dvoje djece, zaposlena.

KOLIKO DJECE IMAJU I SA KIM ŽIVE, SAMOSTALNO ILI U DOMAĆINSTVU?

Vesna: Živim u domaćinstvu sa roditeljima i sestrom. Imam troje djece, dvoje je sa mnom, sin je prvi razred srednje, a kćerka 3 razred osnovne.

Persa: Živim sa svekrvom i troje djece, kćerka 17 godina, sin 14 i najmlađa kćerka 8 godina.

Vera: Živim samostalno, imam dvije kćerke, jedna ima sedam godina a druga četiri.

Jelena: Imam dvoje djece, blizankinje od 19 godina. Nas tri živimo samostalno. Poslije razvoda i podjele imovine smo postale podstanari jer na sudu sam dobila starateljstvo nad djecom i ½ stana koji smo prodali i novac podijelili popola. Bivši suprug se uselio u stan svoje majke (bez ikakve novčane nadoknade), a meni je nedostajalo novca da kupim za sebe i djecu neki manji stan.

KAKO RJEŠAVAJU PROBLEM ČUVANJA DJECE?

Vera: Pošto trenutno odrađujem pripravnički staž, prije podne ih odvedem u školu kod vaspitačice Slavice koja mi je izašla u susret. Kad odradim smjenu, uzmem djecu od nje i sa njima idem kući.

Persa: Meni svekrva pazi najmlađu kćerku. Ovo dvoje su velik, pa nema potrebe. Kad svekrva ljeti ode na selo, onda se sami paze, odnosno paze jedno drugo. Prije je bilo strašno mučno dok je najmlađa kćerka bila mala, ali sad već nema problema.

Vesna: Moju djecu paze moji roditelji i sestra koja je neudata. Sa tim nemam problema. Radim na dva privatna posla, tako da sam čitav dan odsutna i uveče dolazim kući. Roditelji mi mnogo pomažu i to mi je velika podrška.

Jelena: I do razvoda čuvanje djece je bila moja briga. U vrijeme razvoda djeca su imala 10 -11 godina, tako da nisam imala više problema oko čuvanja djece, nego u braku. Ipak, zbog svakodnevnih obaveza oko djece morala sam da

napustim postdiplomske studije u Novom Sadu. Pošto nijesam bila u stalnom radnom odnosu, izbor posla se ograničio samo na Nikšić, iako sam imala druge ponude (Brodogradilište u Bijeloj) koje nisam mogla da prihvatim (da ne prekidam djeci školsku godinu i da ih ne ostavim bez nadzora po 10 -12 sati dnevno u nepoznatom gradu bez komšija, prijatelja...)

KAKO ZARAĐUJU ZA ŽIVOT? OD ČEGA ŽIVE?

Vesna: Radim u jednoj privatnoj poljoprivrednoj apoteci, radim 6 sati i u jednoj državnoj firmi 8 sati. Znači, radim čitav dan i sa jednog posla idem na drugi posao i tako je već četvrti mjesec. Ranije sam samo radila na jednom poslu. Drugi posao sam počela da radim zbog ekonomske situacije, jer od jedne plate ne mogu da podižem djecu. Moram da izdržim kad muka natjera. Ujutru iz kuće izlazim u 6:15 a dolazim kući u 8:15.

Persa: Ja imam muževljevu penziju i radim u Uniprom pekari. Dosta mi je naporno, radi se 8 sati i radim svaki dan osim jednog nedjeljno. Posao mi je od kuće daleko, dosta pješačim, mada se nekad snađem za prevoz. Penzijom nijesam zadovoljna. Preključe su me iz PIO fonda zvali da vratim neke pare koje nijesam ni znala da primam, jer sam 6 godina radila u Boksitima. Taj dug koji moram da vratim je 700 ili 800 eura i treba da ga vratim iz nekolike mjesečne rate. Penzija je minimalna i iznosi 120 eura i to je za troje djece plus taj dio za mene koji nijesam ni znala da primam. To je više nego grozno.

Vera: Ja odrađujem pripravnički staž, 35 eura mi je plata. Od 100 eura koje primam od socijalnog, ono mi odbija to 35 eura, tako da praktično radim za nulu. Pripravnički odrađujem od 8 ujutro do 12 popodne. Ima dosta pripravnika tako da su šanse da ostanem na poslu jako male. Za dalje školovanje nemam novca da ga nastavim, 1,200 eura bi mi trebalo za treću godinu. Završila sam dvije godine predškolskog, a država traži da se školovanje nastavi. Ranije sam radila sa jednim dječakom kome je bila potrebna pažnja, uzimala sam 3 eura za jedan sat rada sa njim i to je dnevno bilo po 6 eura. To nije bilo klasično čuvanje djeteta nego rad sa njim jer su mu roditelji bili zauzeti. Imam pomoć i od roditelja ali to je minimalno, njihova familija je velika, imam brata koji ne radi. U toj kući jedino moja snaha radi. Bivši suprug rijetko kad pomaže. Mučim se i ako nešto mogu sebi da priuštim, ja priuštim svojim kćerkama.

Jelena: Iako sam 1995. godine diplomirala kao drugi student po redu na četvorogodišnjem Odsjeku za ruski jezik i književnost, od 1996. g. sam radila u nikšićkim srednjim školama na određeno vrijeme do 2002., kada sam dobila rješenje na neodređeno vrijeme u JU Mašinsko-metalskoj školi, a poslije dvije godine sam proglašena za tehnološki višak. Narednih 8-9 mjeseci smo živjeli od moje otpremnine, alimentacije i povremenih poslova (prevodjenje, privatni časovi, šivenje, spremanje stanova). Od juna 2004. radim kao prevodilac. Trenutno sam u stalnom radnom odnosu, ali sve jedno, prinuđena sam da radim privatne prevode da bi obezbjedila potrebe svoje djece.

DA LI DJECA DOBIJAJU ALIMENTACIJU?

Vera: Moja djeca ne dobijaju alimentaciju iako je ona određena i iznosi 80 eura i treba svaki mjesec da se na ruke daje majci. On ne radi i to je čisto njegova volja da li će nešto dati. Kad sam od njega odlazila, ništa nijesam tražila, otišla sam bez ičega. Od naše Vlade sam par puta dobila jednokratnu pomoć.

Vesna: Nikada nijesmo dobili alimentaciju, ni dinara, iako je sudski propisano da daje 100 eura. Alimentaciju sam i sudski potraživala, nije se javljao na ročišta, policija ga je jednom privela i kaznila ga novčano 50 eura ili 60 dana uslovno, ali je on i dalje nastavio po starom, ništa nije davao. Nije više u Crnoj Gori nego je otišao za Srbiju. Socijalno sam dobijala tri mjeseca i to su mi ukinuli jer radim. Nikakvu povratnu informaciju nemam ni od suda šta je sa mojom alimentacijom.

Vera: Država sigurno može da nam pomogne da ostvarimo svoja zakonska prava. Sudu sam se žalila više puta. Zajednički smo dobili namještaj, a i moj otac je radio dio kuće u kojoj smo živjeli. Kad sam otišla, ponijela sam samo garderobu svoju i svoje djece i mašinu za veš. U sudu kažu da se ništa ne vodi na njega i da zato od njega ništa ne mogu ni da uzmu. Zvala sam čak i u Podgoricu i pričala sa jednom pravnicom koja mi je rekla da je to nemoguće. Niti je kažnjavan i nije samo alimentacija problem, nego i dan danas ja trpim maltretiranja od njegove strane. Policiji je više poznat moj slučaj. Niko ništa ne preuzima, nijednom još nije otišao u zatvor i to su takve stvari kada čovjek više ne zna šta da radi. Prijeti da će da mi uzme djecu, kada su djeca subotom kod njega pijan ih vraća. Kad sam ranije pitala zvanične organe gdje smijem da odem odavde, jer bi to bilo jedino rješenje da više ne trpim maltretiranja, rekli su mi da smijem samo da budem na teritoriji Crne Gore. Međutim, kada su se poslije toliko vremena uvjerali šta ja i moja djeca trpimo, rekli su mi da sa njima mogu otići i u zemlje bivše Jugoslavije, ali da bih negdje otišla moram imati neku podršku, da mi neko nađe posao. Svake subote, bilo gdje da sam ja, moram njemu predati djecu i nemam pravo da tražim neku subotu slobodnu da za vikend negdje pođem sa djecom, recimo kod babe na selo. On se bavi raznim poslovima, u Nikšiću je poznat po tome što vozi bolja auta i što ih je do sada dosta promijenio. Ni od njegovih nijesam dobila nikakvu pomoć, samo me pitaju kako sam i kako su djeca i to je sve. Kad su djeca kod njega, moram da razmišljam jesu li ručala. Živim u paklu i ne vidim izlaz. Iako sam razvedena, i dalje trpim nasilje, bivši muž mi je provaljivao u kuću i nema noći kada ja spavam mirno kao drugi ljudi. Živim u strahu. Ni Policija mi nije izašla u susret svaki put kad je zovnem. Čak me je jedan stariji policajac strašno uvrijedio i rekao mi da moj bivši muž sve to radi zato što me voli. Ja ne mogu da shvatim da neko to može da pomisli a kamoli da kaže, a da zna kroz šta smo ja i moja djeca prošli i kroz šta prolazimo. Većina mojih prijatelja je prestala da se druži sa mnom da ne bi imali neprijatnosti od njega jer svakog napada i vrijeđa.

Jelena: Sada djeca dobijaju alimentaciju u razmjeri 40% primanja oca (penzioner). Poslije razvoda sudija J. Hajdarpašić je bez obzira na to da nisam bila u stalnom radnom odnosu, odredio alimentaciju 20% za obje djevojčice, pa sam

pokretala ponovni postupak za određivanje alimentacije uz pomoć advokata. U periodu od 1999. do 2001. godine, pošto je prodao radno mjesto, suprug nije uplaćivao alimentaciju, niti materijalno učestvovao u podizanju djece. Čak i kada je ostvario penziju, pokušavao je da sakrije da ima primanja. On se nije ponovo ženio, niti ima drugu djecu, osim naše dvije zajedničke kćerke. Kakva je to ravnopravnost, ako ja izdvajam u novcu minimum 2/3 plate (preko 65%) plus dopunsku zaradu za održavanje zajedničke djece? A šta je sa kuvanjem, spremanjem, pranjem i peglanjem, domaćim zadacima, školskim priborom i knjigama, zimovanjem, ljetovanem, troškovima Matarske večeri? Kod oca djeca provode po 5 sati svake subote – **no comments!**

Na pitanje DA LI DJECA ODRŽAVAJU ODNOS SA OČEVIMA I KAKVI SU TI ODNOSI, **Vera** je već rekla da svake subote svoju djecu mora da preda njihovom ocu jer je tako sudski određeno. U većini slučajeva Verin bivši muž bude u pijanom stanju kada su djeca sa njim i tada okuplja svoje društvo. Vera je navela i tu situaciju da je najmlađoj kćerki otac dao da drži pravi pištolj i tako je slikao telefonom. Djeca se kod majke vrate sa dva tri eura zadovoljna jer misle da ih otac voli. Otac, prilikom tih susreta iskorišćava djecu da ih ispita ko kod njihove majke dolazi, sa kim se ona druži, ima li novca, ko šta priča, koliku majka prima platu. Nekad se djeca vrate zadovoljna, a nekad ne. Otac ih redovno pita koga više vole i one moraju iz straha da kažu da vole više njega. Potkupljuje djecu slatkišima, ali im ne da da išta ponesu kući. Djecu nikad ne pita imaju li šta da jedu i treba li nešto da im kupi. **Jelena** rijetko kad kontaktira svog bivšeg supruga, više je u komunikaciji ne vrijeđa, a djeca svake subote kod njega provode 5 sati.

Vesna: Moje jedno dijete živi sa babom, djedom, strinom i stricem. Moj bivši suprug već godinu i po dana živi u Srbiji. Sin se gledao sa ocem dva puta. Mlađa kćerka nije ni jednom niti je zove. Sina zovne na razgovor i kada se vrati od oca bude ogorčen zbog toga što ga ne zove, što ne dolazi da ga gleda, što ne daje alimentaciju. Od kraja avgusta nemam nikakvu informaciju o kćerki koja je ostala da živi sa svojim djedom i babom po ocu i od tada je nijesam vidjela niti mi daju. Napunila je 14 godina i to je moje drugo dijete. Zvala sam je na jedan broj telefona ranije, ali su joj oni tu karticu uzeli i sada ima drugi broj do kojeg ja ne mogu da dođem. Razvela sam se prije godinu i po dana, najmlađa kćerka je bila jako vezana za mene kada se desilo da sam ja morala da napustim kuću. Sa djecom sam otišla kod mojih. On je došao u pijanom stanju u 5 sati ujutro, probudio nas je, počeo da vrišti, uzeo kćerke za ruke da ih povede od mene. Najmlađa kćerka se istrгла iz njegovih ruku, a starija je bez pogovora otišla sa njim kod đeda i babe. Sin je poslije tri dana saznao da sam ja otišla od kuće jer je u tom periodu bio odsutan, nazvao me i rekao da će kod mene i od tada je i on sa nama. Svoju srednju kćerku sam gledala prva nekoliko mjeseca i ona se bila stavila u ulogu pomiritelja. Na sudu sam tražila svo troje djece i radnici Centra za socijalni rad su bili za to da svo troje djece bude sa mnom ali ona nije hteja, jednostavno se nadala da ću ja da se vratim i da ćemo opet svi biti zajedno.

Na pitanje KAKAV JE NJIHOV PRIVATNI ŽIVOT (DA LI IMAJU VEZE I DA LI IMAJU VREMENA ZA SEBE), sve učesnice, osim Jelene, su odgovorile da nemaju

vezu ali i da nemaju vremena za sebe. **Persa** je udovica već sedam godina i ističe da bi vremena za sebe sada možda i imala jer su joj djeca velika ali ističe da je sredina takva i da je nju strah da je ne osudi, da okolina ne kaže da je nemoralna. Obično takva priča prati udovice, ljudi kažu: "Vidi kakva je, pomamila se". Persa ističe i to da je strah da neko nešto ne kaže njoj djeci, tako da joj je jedino važno da djecu izvede na pravi put. Privatnog života nema, sve joj je podređeno djeci i poslu. Na moje pitanje da li iko od njene rodbine razgovara sa njom da ona treba da ima svoj život jer je još mlada žena, Perska kaže da o tome razgovara sa svojim zaovama ali joj one kažu da ni slučajno ne bi smjela ni da pomisli da tako nešto uradi da ne bi obrukala porodicu, svoju djecu ili sebe. Ona je po njima bila i prošla u tom nekom smislu, sada treba da misli samo na djecu. Imala je muža i ostala bez njega, sada je njen život završen. I kada bi «to uradila» (znači imala ljubavnika), osudili bi je i više od njih ne bi imala nikakvu podršku. Persa ističe da tako nije samo u njenom slučaju nego kod svake žene za koju ona zna da je udovica. U ovoj sredini misli da je niko ne bi podržao, rekao joj: neka si, ti si mlada i treba da imaš svoj život. Persa je inače iz Sarajeva došla prije 18 godina i udala se za Nikšićanina i zna da napravi razliku između jedne i druge sredine. Kaže da je u Sarajevu normalno da udovica poslije određenog vremena nastavi da živi svoj život, da ljudi na to normalno gledaju i ne osuđuju ih i njena rodbina ne može da shvati da se u Nikšiću na to gleda potpuno drugačije i da bi ona bila odbačena od svih. Persi je važno da ima podršku rodbine njenog muža, pa je izvagala da joj je bolje da sa njima ostane u dobrim odnosima nego da nešto uradi i izgubi njih. **Vesna** je još uvijek sveže razvedena ili je bolje reći da je još uvijek pod stresom od nasilja koje je godinama trpjela, tako da kaže: «Poslije 15 godina pakla ne pada mi na pamet da imam ikakvu vezu i ako je ikada budem imala, prvo će za nju znati moja djeca i gledala bih da jedino od njih imam podršku jer me okolina mnogo i ne zanima».

Jelena: Za privatni život do skora nije bilo vremena. Na prvom mjestu je bilo obezbjeđivanje egzistencije, briga o djeci. Iako sam imala nešto nalik na vezu, nisam bila ni srećna, ni zadovoljna jer sam bila u raskoraku između djece i muškarca. Od skora imam vezu sa divnim muškarcem sa kojim se odlično slažem, ali se trudim da moja djeca i on imaju što manje kontakta jer se bojim da ne dođe do konfliktnih situacija.

Vera: Ja sam se razvela sa 25 godina i nemam nikoga. Nemam vremena za izlaske, a i strah me je da izađem sa bilo kim jer može imati neprijatnosti od mog bivšeg muža. Desilo mi se par puta da izađem sa prijateljicom i čujem kada neko pita za mene ko sam obično kažu: to je ona raspuštenica, i čim se kod nas čuje ta riječ odmah muškarci kažu: daj da je probamo. Svega sam željna, mlada sam se udala i mlada razvela. Imam krug svojih prijateljica, ne samo u gradu nego i vani i kritikuju me te moje prijateljice zašto sam sama sebi nametnula ovakav život. Kažu da moj bivši muž ima svoj život, a zašto ga ja ne bih imala. Ne kažem, postoje dobri ljudi, imam i par drugova i uvijek su tu da mi pomognu. Voljela bih da izlazim kao ostali ali uvijek treba neko da ostane sa djecom. Kad mi neko priđe, strašno sam agresivna i ljudi to odmah primijete.

KO IH PODRŽAVA, NA KOGA MOGU DA RAČUNAJU?

Vera kaže da je majka podržava, mada je uvijek ne razumije, ne može je finansijski podržati i savjetuje je da treba da živi za djecu a ne za sebe jer je ona tako živjela. Najviše je podržava zet, on joj je moralna podrška i oslonac. Zna sa njom da sjedi satima i priča, savjetuje je, uzme prvo njeno dijete da se sa njim poigra, pa svoje. Govori joj da misli na sebe, da se druži i da izađe. **Vesna** najveću podršku ima od svojih roditelja, svoje sestre i svog sina. Vrlo joj je važno što je sin u svemu podržava i žao joj je što je njen brak na njenu djecu ostavio dosta posljedica. Dok je još bila u braku, njen sin joj je prvi rekao da se razvede i da više ne trpi i uvijek je uz nju. Nada se da će tako ostati i u budućnosti. **Vesna** ističe da je njen proces brakorazvodne parnice trajao 5 mjeseci i da je za to vrijeme živjela u iznajmljenom stanu da bi kroz to prošla sama i da niko ne bi rekao da su se njeni roditelji umiješali. Nakon toga, prešla je kod njih da živi. **Persa** ima veliku podršku od porodice sa muževljeve strane ali i od svoje porodice, od svojih roditelja i svoje sestre. Ako se nađe u nekom problemu uvijek ima neko da joj pomogne, ako joj zatreba novac ima gdje da ga pozajmi i sa svima ima fin odnos. Nekada zna da joj bude odnos sa svekrvom malo teži, ali sve joj na kraju bude dobro jer njenih 6 zaova nju ne doživljavaju kao snaju neko kao sestru i to joj mnogo znači. Jedino joj smeta što zaove žele da ona bude po njihovim mjerilima, bez ikakvog svog ličnog života i da je samo podređena djeci.

Jelena: Niko mi nije pružio podršku ili pomoć. Sve što imam, ostvarila sam potpuno sama. Sada mi u svemu pruža podršku moj partner, kao i ja njemu.

ŠTA IM JE NAJVEĆI PROBLEM?

Vera: Tražim svoj mir i posao da mogu svojoj djeci da pružim ono što bi trebala svaka porodica, da ne osjete neki nedostatak. Tražim da sam shvaćena od sredine, što nekim dijelom već jesam. Voljela bih da riješim stambeno pitanje jer ovo što sada imamo nije pravo rješenje za moju djecu i mene, to je obična baraka koja nije imala ni kupatilo. To sam malo sredila od novca kojim me je Vlada pomogla.

Vesna: Meni je najveći problem krov nad glavom. Ja sam ga imala i ostala bez njega. Kuću sam gradila sa suprugom 15 godina, sa dvije kese sam izletjela iz nje. Voljela bih i da ta moja kćerka bude sa nama, za kojom patim, da sastavim djecu.

Persa: Moj najveći problem je stalni posao da imam. Ovo je sve privremeno. Djeca rastu bez očeve ljubavi, bez njegove podrške i dosta problema imam u njihovom podizanju. Inače je život težak i to znaju samo oni koji žive sami. Prestala sam davno da razmišljam zašto su se baš meni desile neke stvari, gledam samo naprijed i znam da ne smijem da pokleknem. Ne smijem da se osvrćem, tempo života je brz.

Jelena: Najveći problem za mene je neriješeno stambeno pitanje.

Na pitanje KOLIKO DNEVNO RADE, učesnice su već odgovorile, tako da Vera radi na dva različita posla ukupno 14 sati svakoga dana, Persa radi 8 sati u privatnoj pekari, Vera odrađuje pripravnici od 4 do 5 sati radnim danima, a Jelena ima stalno zaposlenje kao predovilac od 9 do 17 sati, a pored toga uzima i privatno da prevodi kako bi pojačala kućni budžet. Sve žene imaju dosta posla kod kuće, možda jedino Vesna manje radi kućne poslove jer je po cijeli dan van kuće.

DA LI SU ZADOVOLJNE SVOJIM ŽIVOTOM?

Persa: Uopšte nijesam zadovoljna ovakvim načinom života ali sam se pomirila sa tim da je to tako kako je i da ne mogu ništa da mijenjam. Borim se da makar malo svojoj djeci i sebi uljepšam taj život. Svu svoju snagu i sve sam usmjerila ka djeci i samo me je strah toga da sutra kad oni porastu i postanu svoji ljudi da mi se to ne vrati drugačije, da sutra ostanem sama, da me ne vide, da ne postanu dobri ljudi i da ih ne izvedem na pravi put. Sa tim bih bila zadovoljna kao majka da sam uspjela da od njih napravim dobre ljude.

Vesna: Nijesam ni ja zadovoljna svojim životom ali sam navikla da u životu budem borac i boriću se samo da mi bog da zdravlja.

Vera: Nijesam ni ja zadovoljna. Jedino mogu da budem zadovoljna sa djecom što su zdrava. Inače, stalno me progoni strah da moja djeca jednog dana ne odu od mene jer on može da ih kupi. Ne mogu mnoge stvari da im priuštim, a u jednom slučaju sam vidjela da djeca idu za parama i toga me najviše strah.

Jelena: Ne u potpunosti, jer moram mnogo da radim da bih obezbijedila egzistenciju za sebe i svoje dvoje djece. Pri tom, stan plaćam privatno, a danas su plate jako male.

ŠTA OČEKUJU OD BUDUĆNOSTI?

Vera: U budućnosti očekujem da ova država malo više pogleda na problem samohranih majki, u suštini svih majki. Teško je nazvati nekoga i reći da nemaš, teško je da se žališ nekome i da vidiš bilo čije sažaljenje. «Greota» je najteža riječ koju možeš nekome reći i to ne treba dozvoliti. Država treba da pruži zaposlenje samohranim majkama. Voljela bih da socijalni radnici više obilaze ovakve slučajeve kao što sam ja, da vide gdje živimo i kako je mojoj djeci. Nikada nijesu izašli na teren, samo ti zakažu razgovor kod njih i na tome se sve završi. Očekujem i sud da bude malo razumniji, a i policija da pokaže veće razumijevanje. Država je ta koja treba da pruži socijalnu pravdu.

Vesna očekuje da vrati svoj dio kuće i da sastavi svoju djecu da žive zajedno. Očekuje da može i dalje da se bori za svoju djecu i da ona završe neku «veću školu». **Persa** očekuje od djece da završe školu i da postanu dobri ljudi. Za sebe očekujem da dobijem stalni posao da ne strahujem svaki dan hoće li me gazda izbaciti sa posla. **Jelena** očekuje da riješi stambeno pitanje i da njene kćerke završe neku veću školu.

Komentar: Samohrane majke su uglavnom suočene sa sličnim problemima: neriješenim stambenim pitanjem; nestašicom novca; iscrpljujućim radom; neplaćanjem alimentacije; ucjenama; nasiljem i pritiskom; nedovoljnom podrškom institucija (sudovi, centri za socijalni rad). One najviše zavise od podrške svoje porodice, a ponekad i porodice bivšeg muža. Žive u izolaciji, potpuno posvećene djeci, i bez mogućnosti, ali i podrške okoline da imaju svoj privatni život ili neku novu vezu. Osnovu njihove vulnerabilnosti predstavlja činjenica da imaju djecu o kojoj ni društvo, ni država, ni bivši partneri ne vode dovoljno računa ili su odgovornost potpuno prebacili na majke. Njihova pozicija u svim aspektima odražava nepovoljan položaj žena, i predstavlja akumulaciju nepovoljnih aspekata svih tih položaja, čak njihov ekstrem. Poseban problem su posljedice koju ovakva situacija izaziva po djecu.

13.10. Nezaposleni muškarci (srednjih godina ili oni koji su izgubili posao – Nikšić)

Grupu su sačinjavali sledeći učesnici:

- **Novak**, 37 godina, sa srednjim stručnim obrazovanjem, oženjen, otac dvoje djece, nezaposlen (Novak je nekada bio privatnik, držao je svoj diskont pića, koji je bio primoran da zatvori.);
- **Milorad**, star 46 godina, sa srednjim stručnim obrazovanjem, takođe oženjen i otac dvoje djece, nezaposlen (Milorad je bio, zajedno sa suprugom, deset godina zaposlen u jednom preduzeću koje je otišlo pod stečaj, tako da su nakon deset godina radnog staža i on i supruga ostali bez posla.);
- **Predrag**, star 39 godina, sa srednjim stručnim obrazovanjem, oženjen, otac dvoje djece, nezaposlen (Predrag se 90'tih bavio švercom).
- **Radovan**, star 39 godina, sa srednjim stručnim obrazovanjem, neoženjen i nezaposlen (Radovan ljeti ide da živi na selo svoga oca gdje bere drva i prodaje ih i to mu je jedini izvor prihoda.).

Na pitanje OD ČEGA ŽIVE I KAKO SE IZDRŽAVAJU, učesnici su odgovorili sledeće:

Milorad: *Živim od fizičkog rada i to teškog i mukotrpnog. Izdržavam ženu i dvoje djece. Žena radi kući. I ona je izgubila posao.*

Predrag: *Živim isto od teškog fizičkog posla. Malo kriminala, malo šverca. Žena je domaćica. Što se poslovne strane tiče nezadovoljan sam. Imam ambicija i ideja, hoću li ih sprovesti u djelo ne znam. Želim da nešto privatno radim, a što se tiče države i ovih sadašnjih firmi nezadovoljan sam u potpunosti. Nemam namjeru da se zapošljavam ni u državne ni u privatne firme, jedino ako bih mogao radio bih nešto samostalno.*

Radovan: Imam starog oca. Idem u šumu i konjem izgonim drva. Metar drva je 15 eura. Nemam nikakvog primanja.

Novak: Majka prima materijalno 50 eura, sestra nezaposlena, žena nezaposlena, ja nezaposlen, dvoje djece. Mučim se, radim. Imamo selo pa se nekako živi. Nemamo stoke Kad ispadne negdje fizički rad odradim ga sa nekim. Ništa mi nije teško da radim kad moram. Imam 37 godina i već me leđa bole. Osim ovih duševnih problema što cio život trpim, imam i fizičke probleme.

Na pitanje SA KIM ŽIVE U DOMAĆINSTVU, Novak je ponovio da živi sa majkom, neudatom sestrom, ženom i dvoje male djece koja još nijesu krenula u školu. Milorad živi sa ženom i dvoje djece, Predrag takođe, a Radovan sa starim ocem.

Kod trećeg pitanja KO IM PRUŽA NAJVEĆU PODRŠKU I KO IH POMAŽE, učesnici su izjavili:

Predrag: Najveći oslonac mi je supruga, jer uvijek kad se desi neka situacija, ili fina ili loša, ona je tu da mi pomogne i u prvi je plan. Brine o djeci. Ja uopšte ne razmišljam o djeci ako negdje odem na neki kraći ili duži period. Što se situacije u kući tiče, ona stara izreka da kuća stoji na tri čoška i na ženi, to je istina. Rodbina mi ne pomaže.

Milorad: Žena i djeca mi daju podršku, drugo niko. Žena mi podiže djecu. Finansijski mi niko sa strane ne pomaže. Jedino bog.

Novak: Što se tiče finansija jedino pomaže Opportunity banka uz neku kamatu, a što se tiče neke moralne podrške djeca, jer za njih radim pa nađem smisao. Inače, nekad bi sve zapalio više puta.

Radovan: Najviše mi pomažu prijatelji, drugovi.

Kod pitanja ŠTA IM JE NAJVEĆI PROBLEM U ŽIVOTU, učesnici su odgovorili:

Predrag: Najveći su mi problem finansije. Čim imam para ja steknem neku sigurnost i tako se rasteretim svačega i ne boli me ništa. 100 na sat pilotiram i nemam nikakve prepreke. Kad sam bez novca, odmah me uhvati nervoza i sve me živo boli. Kad imam para, odmah svi zanju, veselje je na sve strane. Porodica trpi i nervozu i brigu i kad ima i kad nema. I djeca su uključena u problem kad nema para.

Novak: Kao i kod svakog najveći mi je problem novac, materijalna strana od koje sve zavisi, prvo zdravlje pa onda sve drugo. Društvo (misli na druženje) isto tako zavisi od materijalne strane. Problem je ako se ne može otići kod prijatelja, ako nemaš para nikdje nijesi prispio. Ne ispunjavaju se one obaveze koje bi trebale. Možda se nekad ne može otići na saučešće ili na čestitku, ili na slavu. Živi se nenormalno, ne onako kako bi trebalo nego kako se mora.

Milorad: Najveći problem je što razmišljam kako da se preživi sa porodicom. Nema se posla i moraš da razmišljaš i brineš. Onima koji imaju stalni posao i solidna primanja je lakše nego nama koji nemamo posao. Kad imaš para lako je sve. Svaki dan ima sve manje i manje posla.

Predrag: Upoznao sam i dobru i lošu stranu šro se tiče finansija.. Bilo je

period kad sam imao para, kad je iz moje generacije malo njih imalo. Tada je bio neki drugi način života, a sada se sve svelo na to da ako imaš novca imaš sve, ako nemaš niko si. Na primjer, kad mi se oženio brat od strica pa dobio jedno, drugo pa treće dijete, nijesam bio u situaciji da odem na čestitku. Život je uslovljen novcem i sve je povezano i vrti se oko novca. Koliko ja mogu da se sjetim mlađih dana, to ranije nije bilo tako, i kad si imao malo novca bio si zadovoljniji. Kad sam ja nekada imao više novca od moje generacije, nekako sam se osjećao nelagodno zbog toga. To je bio period 92-ga, 93-ća, 94-ta, kad je baš bila velika kriza. Bio sam vezan poslom i bio je veliki priliv deviza i svi su me nekako gledali. Nijesam mogao na ulicu da izađem da me desetoro ljudi ne zove: "Đe si brate", a danas od toga nema ništa. Nema novca pa nema ni prijateljstva. Na početku 90-tih, dok su još bili ostaci komunističkog sistema, nekako smo još bili jednaki, a kako odmiče vrijeme nastupile su velike promjene i bitno je samo da imaš para.

Na pitanje: «KAKAV JE POLOŽAJ MUŠKARACA U CRNOJ GORI DANAS», učesnici su bili složni ja de položaj težak, možda i teži nego ranije. Po Predragu, ako je muškarac nezadovoljan, onda je nezadovoljna i žena. Nema sigurnosti. Velika je neizvjesnost i oko budućnosti djece.

Predrag: *Problem je šta će naša djeca raditi. Mi smo nešto prošli i vidjeli, a oni uskaču u kolosijek. Nijesmo ni mi svjesni naglog preokreta koji se dešava u društvu. Ja moram nastojati da stvorim uslove i način da moja djeca ne bi došla u situaciju da rade kod drugih, kod ljudi sa kojima sam se ja družio i koji na neki način upravljaju sudbinom Crne Gore. Njih trojica, četvorica, koji su bliski užem krugu ljudi iz vlasti, imaju monopole nad dosta značajnih stvari. Ja ne mogu da ispoljim svoje sposobnosti, da ih valorizujem. Po zanimanju sam automehaničar, taj posao znam i to mi leži, verziran sam i u gradjevinske mašine. Nije problem što treba da se radi nego nesigurnost, to su trenutni poslovi i nemaš nikakvog osiguranja. Muškarcima koji su jaki i koji imaju novca fali sloboda. Ja sam u situaciji da nemam novc,a ali imam slobodu. Lično znam da ti muškarci u očima običnog naroda žive kao da im je sve med i mlijeko, a u suštini nije tako. Znam ko su im tate i šta rade. A ovi drugi muškarci koji ne rade i nemaju ništa u strašnoj su situaciji. Da ja tek sada treba da formiram porodicu ne znam kako bih. Oženio bih se da sam u inostranstvu radi papira.*

Novak: *Imaju dva tipa, dvije vrste muškaraca. Ima elita koja drži vlast i pare, drži sve što je u Crnoj Gori. To jr, prije svega MUP Crne Gore. Svi poslovi i sve što se radi i što se može raditi, radi se sa MUPom Crne Gore. Sve informacije se mogu dobiti iz MUPa. Ja tamo nemam pristup, nijesam želio da ga imam a možda bih ga i imao. Ostaje mi samo da se snalazim na drugi način. Inače, nekad sam bio privatnik i nijesam uspio u tome zbog tih ljudi. Treba da budem dio njih da bih uspio.*

Milorad: *Položaj muškaraca u Crnoj Gori je po mome mnogo težak, ljudi nemaju posla, nemaju od čega da žive, ne žene se. U mojem naselju poznajem mnogo momaka koji se ne žene, a šta je razlog, najviše nezadovoljstvo zbog toga što ljudi nemaju posla, nemaju neku perspektivu za svoju budućnost i da stvara porodicu.*

Trojica učesnika su na pitanje DA LI SU ZADOVOLJNI SVOJIM BRAČNIM I PORODIČNIM ŽIVOTOM odgovorili da jesu, da ih djeca ispunjavaju i da im je porodica ono što ih vezuje za ove prostore (Predrag). Takođe su istakli da im jedino činjenica da imaju svoju porodicu da je snage da sve "stoički" izdrže.

Na pitanje DA LI IMAJU SVOJE MUŠKO DRUŠTVO, odgovorili su sledeće:

Novak: *Uvijek sam volio da se družim. Otkad sam oženjen i otac, to druženje je u manjoj mjeri. Ipak, danas se sve promijenilo i što se tiče iskrenosti i morala.*

Milorad: *Druženje mi je uskraćeno upravo zbog finansijske strane. Volim da se družim, ali je toga sve manje i manje. Sa porodicom prošetam po gradu. U kafanu idem sve manje, nema se para i to je najveći razlog. Zbog toga mi je mnogo teško i ne mogu biti zadovoljan što ne mogu sa prijateljima makar jednom nedjeljno napraviti roštilj.*

Predrag: *Što se muškog društva tiče, napravio sam selekciju, svuda po bivšoj Jugoslaviji imam prijatelje koji me čak više razumiju nego oni koji su mi bliži. Ono što je ostalo od iskrenog prijateljstva to su oni ljudi sa kojima sam odrastao i sa kojima sam učio. I nova poznanstva su u redu, ali sam sa njima drugarski, ali ne iskreno. Ne treba mi više ni novih poznanstava, ni novih prijatelja jer me je od dosta njih glava zaboljela.*

Na pitanje DA LI ČESTO ODLAZE U KAFANU, odgovori su bili različiti, ali su svi potvrdili da se nekada svaki dan išlo u kafanu i to i više puta dnevno, a sada je to dosta rjeđe.

Predrag: *U kafano odlazim ne radi alkohola nego se svi poslovi i dogovori završavaju u kafani kao da su to kancelarije. U kafanu odlazim 3-4 puta nedjeljno, mada ni to nije određeno. Nekad se desi da nedjeljno ne odem ni jednom.*

Milorad: *Izlazio bih rado u kafanu ali nemam uslova. Ranije sam dosta vremena provodio u kafani, a sad, iskreno da kažem, bježim jer nemam sredstava da trošim u kafani.*

Novak: *Rado radi druženja odem u kafanu kad god imam mogućnosti. To je sve rjeđe. Ranije je to bilo svakodnevno i zbog prijatelja i zbog poslova. Sad je sasvim drugo vrijeme i mislim da čovjek ne može da radi nijedan posao ako nije povezan sa MUPom.*

Radovan: *U kafanu idem jednom ili nijednom nedjeljno.*

I kod pitanja DA LI ČESTO KONZUMIRAJU ALKOHOL, učesnici su bili iskreni i određeni, s tim što ne misle da je onaj koji svaki dan popije par čašica alkoholičar, kao što su imali prilike da čuju. Novak voli da popije domaću rakiju, ne pije industrijsku i zato u kafani pije sok. Predrag ne podnosi alkohol, ali u izuzetnim prilikama, kada je u ženskom društvu i u nekoj drugoj sredini, recimo Bosni, voli da se sa društvom opusti i popije i tada mu alkohol ne smeta. To se desi jednom u tri ili čak u šet mjeseci. Inače, u kafani nikad ne pije jer mu ne prija. Radovan popije, ali umjereno, sa društvom jednom ili dva puta mjesečno.

A **Milorad** je ovako odgovorio: *Pošto sam ranije dosta vremena provodio u kafani i družio se, tada sam i pio. A sada izbjegavam jer nemam uslova, a više mi ni godine ne dozvoljavaju. Ne želim da se sutra djeca stide od mene.*

Kada je bilo riječi O ZDRAVLJU I DA LIVODE RAČUNA O NJEMU, samo je Predrag bio konkretan kada je ishrana u pitanju, pa je rekao da insistira da se jedu proizvodi od kukuruznog brašna, što više riže i što više ribe. Jedino ima problema sa zubima ali zbog straha od zubara.

Radovan: *Imam kući kesu lijekova. Ako me zaboli noga, popijem diklofen, isto tako ako me zaboli glava ili zub takođe popijem tabletu, a za prehladu uvijek imam antibiotike.*

Novak: *O zdravlju vodim računa, prije svega da jedem što više domaću hranu, a što manje onu što se kupuje, industrijsku. Mislim da to stvara neki procenat duži život. Kod ljekara idem kad me nešto zaboli, imam još pojrenjenja u njih*

Milorad: *O zdravlju ne vodim računa a trebao bih. Sve trčim da bih nešto zaradio a najmanje brinem o zdravlju. I tu su finansijski uslovi problem.*

Kod pitanja DA LI SU ZADOVOLJNI SVOJIM ŽIVOTOM U CJELINI, Milorad nije htio da odgovori, a ostli su rekli sledeće:

Predrag: *Zadovoljan sam jer na neki način i ako imamo i ako nemamo to su božija iskušenja. Dobili smo državu i trebale bi neke stvari da se poprave, da se obezbijedi standard nas kao građana. Samo treba vidjeti kako naša generacija živi u okruženju i u Evropi. Ne mora sve biti idealno i na njihov način, ali da to bude makar 50 % i da ih pratimo u nekim trendovima. Mi ne možemo da idemo ni na ljetovanje ni na zimovanje. Treba da nam se obezbijedi neko normalno socijalno osiguranje. Nadam se da će doći bolji period, nakon ovog perioda tranzicije, prije ili kasnije. Vjerujem u to.*

Radovan: *U suštini sam zadovoljan. Da mi život nije mio ne bih ga ni živio. Provodim ga sa svojim prijateljima. (Napomena: Radovan je nakon ovoga na šaljiv način pričao o tome kako ne može da nađe ženu da se oženi jer bi on išao da živi na selo a nijedna đevojka neće na selo. Pominjao je neke konobarice, vjerovatno se za neku zanima, ali ima starog oca i nijedna neće o njemu da brine.)*

Novak: *Zadovoljan sam sobom što sve ovo izdržavam, a životom nijesam zadovoljan ni malo. Ovdje se teško može opisati kako se može živjeti. Nijesam čuo anketu da se napravi o moralu ili zdravlju i o nečemu što je bitno za život. Čuo sam za socijalne ankete i prave se često ali od toga ništa.*

Na posljednje pitanje ŠTA OČEKUJU OD BUDUĆNOSTI, nekima se vratilo malo optimizma, mada je Milorad i dalje ostao deprimiran i mračan.

Predrag: *Od budućnosti očekujem sve najljepše. Ne očekujem da mi nešto padne s neba jer sam platio školu na velikim poslovima i velikim parama. Imam prijatelje i van naših granica koji su spremni da mi pomognu, neko da mi da mašinu, neko kamion, a kod naših ljudi to ne bih mogao. Pod ovim suncem biće mjesta i za mene i nadam se da će biti bolje. Očekujem da ću imati svoj privatni posao. Već sad*

imam dvije, tri varijante, koja će da upali, vidjeću. Jedna varijanta je da radim sa građevinskim mašinama, druga je majdan kamena i sad to treba realizovati. Treba malo finansija, imam i plasman, samo se treba malo pomučiti. Što se tiče društvenog posla ili kod privatnika to ne želim. Želim samostalni posao da bih uključio i svoju djecu.

Novak: Od budućnosti očekujem sve najljepše. Biće mnogo bolje, valjda neće biti stalno ovako. Nadam se, i radi te djece, da će biti puno bolje. Ja ću se potruditi što se tiče moje familije da bude bolje, ali ne znam...

Milorad: Hvala bogu optimista sam, od budućnosti očekujem da će biti bolje i to u svemu. Trebalo bi da nešto i radim. Sa prijateljima imam i neke zajedničke planove.

Radovan: Od 20 godine kada sam došao iz vojske, sve se nadam da će biti bolje. Nadam se od 90-te, ali teško.

Komentar: Učesnici ove fokus grupe predstavljaju primjere muškaraca koji su «gubitnici tranzicije». To gubitništvo je izazvano prije svega gubitkom posla, nezaposlenošću, ali i realnim teškoćama uspostavljanja privatnog biznisa. Ekonomski problemi su usko povezani sa socijalnom isključenošću, jer muškarci drastično sužavaju svoje mreže, osjećajući da ne mogu da udovolje očekivanjima vezanim za tradicionalnu «galantnost». Socijalna isključenost reprodukuje siromaštvo, i obrnuto. Među samim muškarcima je veoma izražena socijalna stratifikacija, odnosno jasna je hirerarhija «gubitnika» i «dobitnika». Osnovnu podršku nalaze u porodici, a osnovnu motivaciju vezuju za djecu. Pošto su socijalizovani u duhu tradicionalne muške uloge, «hranitelja porodice», osjećaju veliku frustriranost i nezadovoljstvo što ne mogu da zadovolje očekivanja sredine. Mlađi muškarci, dodatno, imaju problem započinjanja porodičnog života. Ipak, preovlađuje osjećanje nade i optimizma, kada je riječ o budućnosti.

13.11. Nezaposlene žene srednjih godina (30 – 50, Nikšić)

Učesnice fokus grupe su bile:

- **Mira**, udata, majka dvoje djece, stara 49 godina, sa srednjom stručnom spremom, radila 25 godina u lokalnoj radio televiziji Nikšić i dobila otkaz zbog političkih prevrata na lokalnom nivou, aktivna u nevladinoj organizaciji Forumu žena;
- **Olja**, neudata, stara 36 godina, sa srednjom stručnom spremom, radila 9 godina kao referent komercijalista i prije nekoliko godine ostala bez posla, aktivna u Socijalističkoj narodnoj partiji;
- **Snežana**, udata i majka dvoje djece, stara 35 godina, radila je nekoliko godine i ostala bez posla, aktivna je u Socijalističkoj narodnoj partiji, sa 30 godina starosti upisala je fakultet, pedagogiju i pri kraju je studija;

- **Marina**, udata, majka dvoje djece, četrdesetih godina, sa srednjom stručnom spremom, domaćica.

Na prvo pitanje **OD ČEGA ŽIVE I KAKO SE IZDRŽAVAJU**, učesnice su odgovorile:

Mira: *Poslije 25 godina radnog staža (dobila sam otkaz 3 mjeseca prije nego što ću da napunim 25 godina radnog staža), još uvijek ne znam odgovor na ovo pitanje. Živim od muževljeve plate, honorara i svekrvine penzije, a majka mi kupuje cigarete jer me je sramota u ovim godinama da nemam ni za cigarete. Ponekad imam neki honorar jer radim za nevladinu organizaciju, ali to se radi po projektu.*

Olja: *I ja sam u sličnoj situaciji. Ja sam poslije 9 godina dobila otkaz, razloge ne treba ponavljati sto puta (političke prirode). Roditelji su mi penzioneri i oni me izdržavaju.*

Marina: *Ja sam domaćica i to otkad sam se udala jer moj muž radi u preduzeću koje je uvijek imalo dobru platu. Ja se brinem o kući i djeci, mlada sam se udala. Kćerka mi ide u prvi razred srednje turističke škole a sin je mlađi, u šestom osnovne.*

Snežana: *Živim od muževljeve plate, pošto sam izgubila posao.*

Na pitanje **KO IM PRUŽA NAJVEĆU PODRŠKU I KO IH POMAŽE**, **Marina** je rekla da joj najveću podršku pruža porodica i da su dosta vezani međusobno. Djeca skoro svaki dan idu kod njene majke i sestara, prošle godine joj je umro otac i njen sin je to teško prihvatilo upravo zbog toga što su jako vezani i što stalno idu jedni kod drugih. Podršku im pruža i krug prijatelja jer su izuzetno društveni.

Mira: *Najveću podršku, ne samo finansijsku nego i moralnu, što je u mojem sistemu vrijednosti i u ovim mojim godinama mnogo važnije, mi pruža suprug. On podržava moje razloge zbog kojih sam dobila otkaz, tako da mi je on najveća podrška. Pored njega, ja sam jedna od rijetkih građanki Crne Gore koja će pohvaliti svoju svekrvu. Ona me takođe podržava jer smatra da ljudi treba da imaju stav i da ga brane i da se ne treba prodavati. Ona ide čak dotle da kaže: "Evo sad ćemo dobiti pare od restitucije, komunisti opljačkali mene, ovi neokomunisti dali otkaz tebi a sad ćemo dati pare pa ti otvori tvoj butik pa radi.". Podržava me i ne mali broj prijatelja, najprije u duhovnom smislu braneći moje pravo da imam sopstveni stav, jer moja profesija je novinarstvo i tu je stav uvijek javan i zato su kosekvence ovako rigorozne da dobijete otkaz ako hoćete da mislite svojom glavom. Imam jako mnogo prijateljica i one mi kupe cigarete, izađemo na kolače, kupe mi knjigu, tako da mi pomažu da prosto opstanem u jednom ovakvom prostoru.*

Olja: *Najveću podršku imam od svoje porodice, od svog oca, on me najbolje razumije, kao i razloge zbog kojih sam ostala bez posla. Slaže se sa mnom. Do sada su mi nudili da radim na dva tri mjesta, međutim, postojali su razni uslovi – ili s njima ili kući. Moj lični izbor je bio da je bolje da ne radim nego da budem sa ljudima o kojima ja nemam baš neko mišljenje, što je moj otac naravno podržao i rekao mi dok god on bude mogao izdržavaće me. Ako dođe situacija ne daj bože, mešćemo ulaze za neke pare ali pošteno, neće me niko uslovljavati da moram uzeti nečiju knjižicu (misli na partijsku knjižicu) ili ako ne uzmem knjižicu ne zna kolika će mi biti plata.*

Onda, radno vrijeme od jutra do mraka i da mi to kaže osoba koja nema dva razreda osnovne škole, bolje mi je ovako.

Snežana: *Da budem iskrena, najveću podršku mi pruža suprug i podrška mi je u svakom pogledu. Podrška su mi i djeca ali ne bih mogla ni djeci nešto da ostvarim ako muž nije taj koji sve to podržava. Muž finansira sve njihove vanredne aktivnosti. Ja se borim da sve to bude ostvareno, ali je suprug glavni što se finansija tiče. Od šire porodice nemam neku značajniju podršku.*

DA LI OČEKUJU DA ĆE SE ZAPOSILITI? KADA? KAKO?

Marina o ovome ne razmišlja iz razloga što se posvetila svojoj porodici i podizanju djece. Udala se mlada, suprug je cijelo vrijeme zaposlen u jednom kolektivu (nikšički Rudnik boksita) i ima solidnu platu. Žive u stanu njegovih roditelja koji više nijesu živi, ali očekuje da će od preduzeća dobiti svoj stan jer radi više od 20 godina u jamskom kopu. Djeca ih slušaju i dobro uče, kćerka završava prvi razred srednje turističke škole a sin šesti osnovne. Inače, Marina je moja komšinica, živimo na istom spratu stan do stana ali u susjednim ulazima.

Mira: *Ja prvo očekujem da će me osnovni ili viši sud vratiti na moj posao, ali pretpostavljam da će oni do tada usvojiti novu sistematizaciju radnih mjesta i da ću ja biti tehnološki višak. Ne vjerujem da ću se zaposliti u kolektiv u koji sam tolike godine radila i da ću se uopšte zaposliti u neki redovni posao. Veoma teško jer iako imam i znanje i sposobnost i iskustvo, imam i 50 godina. Nemam više respektabilno meso. Da budem sasvim jasna, svi oglasi koje čitam, pored ovog što ja posjedujem počinju sa : ...ako ste mladi i ambiciozni... Zamislite, ja i sa 50 godina sam ambiciozna ali stvarno ne mogu reći da sam mlada. A ako vam još uz to traže i fotografiju! Ja zaista ne želim da budem meso, nijesam to željela ni sa dvadeset godina, pa neću ni sada, posebno što ne bih konkurisala ni za manekenku ni za takva zanimanja gdje je fizički izgled jedan od uslova da možete obavljati poslove. Čisto sumnjam da će se na ovim prostorima, ne samo u Crnoj Gori, promijeniti sistem vrijednosti, da će ono što jesu vrijednosti od Antike do danas, a to su prije svega znanje i sposobnost i ambicija da napredujete u poslu, doći na prvo mjesto. To su sada, a zadugo će i biti, veze, rodbinske, političke i sve druge, a onda godine i fizički izgled. Inače mislim da je to jedna strašna diskriminacija i ne znam da li je iko uradio te podatke, a neće jer to ovoj vlasti ne odgovara, pomenuću tehnološke viškove, prvo su nestajali i to najbezbolnije ženski kolektivi: Titex, Koni, Vumko, Košuta na Cetinju. A i kada idu tehnološki viškovi po drugim kolektivima, uglavnom su to žene poslije 40-te godine. Nijesam neki optimista, jedino da sama sebe zaposlim, nađem neki novac, ne mogu da kažem da dignem kredit jer u ovoj državi ne postoje stimulatívne mjere da se žene ovih godina samozapošljavaju. Ne znam nijednu banku koja kaže da ako imate 45 godina, imate znanje i imate dobar projekat, vama kamata neće godišnje biti 10% nego 4% i gejs period neće biti godinu nego dvije godine.*

Olja: *Držim da je normalno da očekujem da ću se zaposliti, još uvijek sam mlada, mada po ovim oglasima nijesam jer sam prešla tu 35-tu godinu. A kad ću se*

zaposliti, pa evo ja tražim, nijesam odustala bez obzira što kad se god negdje pojavim neki uslov postoji, da li je to partijska pripadnost, da li je neko neodređeno radno vrijeme od jutra do mraka, da li je neka plata suviše mizerna za toliko radno vrijeme bez osiguranja, bez igdje ičega. Sumnjam da će se nešto promijeniti, ali se nadam da ću se zaposliti. Ne mogu ni ove sa 65 godina da otjeraju u penziju, evo sada sudije traže da im radni staž traje do sedamdeset godina. Možda još uvijek neko traži nekog mojih kvaliteta, radila sam posao 9 godina kao samostalni komercijalni referent, sama svoj gazda, sve je preko mene išlo jer je to bila firma iz Novog Sada. Kažu da sam taj posao znala da radim, a politika je u pitanju što sam ostala bez posla.

Snežana: Trenutno računam na jedno zaposlenje ali ne u svojoj struci, to ću znati ubrzo. Lično očekujem, kad završim fakultet a to bi trebalo da bude za jednu, dvije godine najdalje, da ću biti na pravom putu i da ću se u svojoj struci zaposliti.

ŠTA IM JE NAJVEĆI PROBLEM U ŽIVOTU?

Na ovo pitanje **Marina** nije imala konkretan odgovor iz razloga što je njena porodica izuzetno skladna. Ni to što nikada nije bila zaposlena joj ne predstavlja neki problem jer je navikla da bude domaćica, a i ima dosta poznanica i rođaka koje rade za jako male plate i nikada se sa njima ne bi mijenjala. Ostale učesnice su bile konkretnije, naročito Mira.

Mira: Što ja nijesam dobrog zdravlja i što neki članovi moje porodice nijesu dobrog zdravlja. Ostali problemi su veliki, ali nijesu najveći. Kad je čovjek zdrav, ima šansu da riješi sve, kad nije zdrav te šanse su male. Problem mi je možda i previše pesimističan odnos prema onome šta čeka ove prostore ovdje, i to ne samo ljude moje dobi jer sam ja od života dosta vidjela, živjela sam u onoj velikoj Jugoslaviji. Moje kćerke ne vjerijem da će imati tu šansu. Starija već nema jer ima 26 godina i dvoje djece a ne rade ni ona ni muž, primaju socijalnu pomoć. A mlađa tek kreće da studira i jedini izlaz joj je da ode odavde i ja je u tome podržavam do te mjere da sam joj rekla: "Ne moraš mi ni na sahranu doći.". Ne vidim tako brzo boljitak uopšte na ovim prostorima. Neke osnovne pretpostavke jednog civilizovanog i demokratskog života još nijesmo ispunili, a to je pitanje odnosa, odnosno ono suštinsko pitanje a to je žensko pitanje.

Olja: Moj najveći problem je, jer ja živim sa njim otkad sam rođena, bolest moje sestre koja ima 38 godina i rođena je retardirana. Pošto zdravlje mojih roditelja već polako popušta, pitamo se kako dalje, ne mogu oni sami da se nose sa tim. To mi je najveći problem, a sa ostalim problemima mogu da se nosim i da ih riješim.

Snežana: Najveći problem mi je ta ekonomska nesigurnost. Učestvovala sam u mnogim projektima i društveno sam aktivna ali mi treba ta ekonomska stabilnost i samostalnost.

Kod odgovora na pitanje **ŠTA MISLE KAKAV JE POLOŽAJ ŽENA U CRNOJ GORI danas**, vidi se razlika u shvatanju ove teme između Mire, Olje i Snežane na jednoj strani kao žena koje su društveno angažovane i koje su posjećivale razne seminare o ženskim ljudskim pravima i **Marine** koja bazično posmatra ovu temu. Marina prepoznaje da žena ima puno obaveza, posebno ona koja radi i brine o

porodici, ali je po njoj žena takođe glavna u kući jer brine o svemu i o svemu odlučuje. Voljela bi da njena kćerka završi fakultet da bi joj u životu bilo lakše i nada se da će se to desiti jer je dobar đak.

Mira: Položaj žena u Crnoj Gori danas je ponižavajući. Zašto ponižavajući? Zato što sam nezadovoljna stepenom ostvarenih demokratskih sloboda i političkih prava u Crnoj Gori. Žena je ovdje dvostruko kažnjena, uopšte kao ljudsko biće nedovoljnim stepenom prava i obaveza, a onda i ona kao žena. Nekad znam da se našalim i kažem da ću možda i ja dočekati taj dan da žena bude predsjednica Crne Gore, predsjednica Ustavnog suda, da ih u Parlamentu bude recimo pola, da bude potpuno normalno da sestra nasljeđuje jednako kao i brat jer je ovdje još uvijek sramota da sestra "uzme" dio kuće ili imanja. Da država vodi jednu afirmativnu akciju za stvaranje boljih uslova za ženski biznis. Da u našem obrazovnom sistemu vidim rodno senzitivne školske programe. Da u centru grada i svuda ne budu trafike okačene porno časopisima gdje je žensko meso ono glavno što podiže adrenalin našim mačo drugarima. Da doživim taj dan da ne bude uvijek čistačica, ja tu krivim i žene naravno, ali nijesu one te koje odlučuju. Želim da dočekam, a toga danas nema, da naše uspješne žene budu uspješne zato što su se dokazale a ne zato što su uspješne zbog političke pripadnosti ili što im je muž uspješan i poznat. Prije svega, da to budu uspješne žene iz zaista nekih kreativnih svera, jer koliko naučnica ima u Crnoj Gori? Koliko je univerzitetskih profesorica sa masom objavljenih naučnih radova ušlo na našu čuvenu top listu, ali će zato ući manekenka, glumica, a možda je vrh modna kreatorka, ili ako je neka žena pripadnica vladajuće partije. Zato je položaj žena ponižavajući.

Olja: Slažem se da je položaj žena zaista ponižavajući. Takvo je vrijeme došlo da se uglavnom gleda njen fizički izgled, ništa znanje i ništa drugo i pri zapošljavanju i pri bilo čemu drugom. Nametnuli su nam te razne silikone, znam puno djevojaka koje su u stanju svašta da urade da bi došle do para da neku korekciju izvrše na sebi. Razumijem kad neko korekciju vrši radi zdravlja, ali da nam to bude stil života koji nam je nametnut je užas. Prvo se zatvaraju ženske fabrike, sa njima je najlakše izaći na kraj, pogledajte samo ove žene iz Konija što štrajkuju, na njih se niko živi ne okreće. One su skoro godinu tamo pred Vladom, nego to više nije ni bitno. I po sebi znam da je strašno loš položaj žena, mnogi su mi rekli: "šta će tebi politika, bolje bi ti bilo, znaš li koje su ti godine, da nađeš nekog da se udaš". Ako žena prođe određene godine, nekad su računali ako se žena ne uda do osamnaeste, to nije u redu, sad je to već pomjereno, ali te sažaljivo gledaju: "bože, šta to njoj fali, nešto joj nedostaje i ima nekih problema i neku žestoku falinku čim se ne udaje". Takva žena je odmah obilježena i odmah je sažaljivo gledaju. Ja od tih priča ludim.

Mira: Ovih dana sam bila dvostruko poražena. Na Atlas televiziji je išla jedna emisija i bilo je pitanje: "Da li su žene krive za silovanje?". Prvi moj poraz je bio da sam računala da će rezultat biti pola pola znajući ovaj mentalitet. Međutim, više od 80% građana i građanki je reklo da je žena kriva za silovanje. Položaj žena nije ponižavajući nego i više od toga i druga stvar koja me je porazila je da je ovoliko institucija i ženskih nevladinih organizacija i da niko, baš niko nije reagovao, što je jedan veliki minus svima nama koji se bavimo ljudskim pravima ili se bavimo bilo kojim javnim poslom. Da smo to otčutili i da nijesmo organizovano krenuli u jednu

kampanju da razotkrijemo suštinu priče i da konačno jednom istina izađe na vidjelo. Zašto ja to nijesam uradila? Zato što na vaučeru nemam ni jednog centa a fiksni telefon mi je odavno isključen, kod brata koristim e-mail, a on nije radio i ja nijesam mogla doći do kompjutera. Da sam se malo više potrudila vjerovatno bih pronašla način da reagujem, i to je po meni mnogo važnije nego to što je Beba Džaković predsjednica Odbora za ravnopravnost polova u crnogorskoj Skupštini. Neće biti Beba, biće neka druga, ali mi u suštinu ove žestoke rane u Crnoj Gori ne diramo. Neko mora da bude odgovoran.

Snežana: Mislim da položaj žena nije na zavidnom nivou i zbog ekonomske stabilnosti, a i žene nijesu spremne, ma koliko se mi trudile koje smo angažovane, da se same za sebe izbore i svoje probleme iznesu na vidjelo. Ja sam u svojoj partiji od prvog dana u toj ženskoj priči, ali koliko se god mi trudile, to vrlo malo ima uspjeha ukoliko se žene šire ne uključe. Ne mogu očekivati od mene da se ja izborim za njih. Ključno pitanje je Parlament, da nam se tamo čuje glas. Ali i pored svega toga, ukoliko žena nije spremna da se izbori u svojoj porodici i nekim manjim grupama, onda ne mogu ni ja da se borim i izborim za sve, možda za jedan dio mogu, ali žene moraju da shate da treba same za sebe da se bore. Društveni sistem vrlo malo pogoduje ženama i zato ja insistiram da sve mora ići preko Parlamenta i da prije svega sve mora biti političko pitanje, i zdravlje i zapošljavanje i podizanje djece.

Na pitanje DA LI SU ZADOVOLJNE SVOJIM BRAČNIM I PORODIČNIM ŽIVOTOM, sve učesnice su rekle da su zadovoljne svojim porodičnim životom. **Olja** je dodala da nije udata ali je možda upravo zbog toga zadovoljna. **Snežana** je u potpunosti zadovoljna i svojim bračnim i svojim porodičnim životom. Osjeća se i kod nje i kod **Marine** da imaju veliko poštovanje prema supruzima, ali ne zbog nekog moranja ili patrijarhalnog vaspitanja, nego zbog jednog skladnog života i obostranog razumijevanja. Kod **Mire** je izraženo poštovanje prema svekri, puno se vole i slažu, jedna drugu podržavaju i nikada za svih ovih skoro trideset godina zajedničkog života nijesu imale neki veći međusobni problem.

DA LI IMAJU SVOJE “ŽENSKO DRUŠTVO”? KAKO SE DRUŽE, MEĐUSOBNO POMAŽU SA DRUGIM ŽENAMA?

Marina ima zajedničko porodično društvo sa svojim suprugom, skoro svaki dan im neko dolazi u posjetu ili od prijatelja ili od porodice, a kad ide negdje onda ide zajedno sa suprugom i djecom. Marina ima puno sestara, druži se i sa njihovim prijateljicama. Često posjećuje i svoju majku.

Mira: Imam svoje žensko društvo. Suprug i ja imamo zajedničko društvo ali i ja imam svoje uglavnom žensko društvo. Družimo se ili izađemo, ili dođemo jedna kod druge, razgovaramo o svemu što nas zanima, pomažemo se. Recimo, ako ja nešto znam da radim a one ne znaju, onda je to odradim. Ako neka od nas imamo problem, jadamo se jedna drugoj, jedna drugoj smo podrška. Uglavnom, to jako dobro funkcioniše, to je jedan od bitnijih segmenata mog društvenog života, to moje žensko društvo i uopšte ta neka podrška koju ja dobijam od njih i one od mene.

Olja: Imam i ja žensko društvo ali vrlo malo, možda tri djevojke sa kojima se družim otkad znam za sebe. Tu je moja kuma sa kojom se najviše družim. Neke moje prijateljice su se udale i odselile, ali smo i dalje u kontaktu, čujemo se. U zadnje vrijeme rijetko kad izlazim, odemo jedna kod druge na kafu, pričamo o svojim problemima. Po gradu ne volim da izlazim jer sebe ne pronalazim ni po kafanama, ni po diskotekama. Ja sam mlada duhom, ali sebe među takvim ljudima i takvom pričom zaista ne pronalazim, tako da mi je ljepše otići kod nekog kući ili prošetati do parka, motela, manastira, do Krupca (gradsko jezero).

Snežana: Imam vremena za svoje prijateljice, često se sretnemo, izađemo na piće, provodimo zajednički praznike. Jedna drugoj smo podrška. Među njima ima udatih žena kao što sam ja, ali ima i djevojaka. Imam prijateljicu koja je starija od mene a nije udata, živi u Budvi, ona je zaposlena cura ali imamo toliko zajedničkog od prvog dana i nema nikakve razlike u tome što ja imam porodicu a ona je sama ili ta razlika u godinama. Koristimo svaku priliku da se vidimo i budemo zajedno.

ŠTA OČEKUJU OD BUDUĆNOSTI?

Marina od budućnosti očekuje da njena i uža i šira familija bude zdrava, da djeca nastave da je slušaju i poštuju, da joj kćerka završi fakultet i da oboje djece budu ispravni i dobri ljudi. Takođe očekuje da dobiju svoj stan, jer stan u kojem su sada nije samo njihov. Ne očekuje da će se zaposliti jer zaposlenje ni ne traži.

Mira: Rekla sam da sam previše skeptična ali bez obzira na takav stav budućnost je za mene izazov. Narodna izreka: "Što mi dođe, svemu sam naredna" me opisuje. Sprema sam i na ružne i na lijepe stvari, vjerujem da ima šanse i da nešto promijenim i da nešto stvorim. Da se ovo desilo možda prije 10 ili 15 godina ženi od 50 godina, ona bi se vjerovatno predala (misli na dobijanje otkaza i ostajanje bez posla). Ovo je neko drugo vrijeme i većina žena moje dobi mora da se navikne na činjenicu da nije lako počinjati sa 50 godina sve ispočetka. Samo je potrebno da u sebi i u onima koji vas podržavaju nađete snagu ne za novi početak nego drugačiji nastavak, da na taj način organizujete život. Mislim da ću ja pobijediti ovaj sistem koji mi se ne dopada i mislim da me to drži. Svi smo mi politička bića i mislim da je bitno reći i ovo, očekujem prije nego me pridruže Evropi, odnosno ovu zemlju jer ja sebe smatram evropljankom, da me prvo pridruže Balkanu, da naprave normalnu komunikaciju, da idem bez pasoša, da opet osjetim onu bliskost, jer ako niste bliski sa onima koji su vam najbliži kako ćete naučiti da budete bliski sa onima od kojih se po kulturi, istoriji, tradiciji i standardima ipak razlikujete. Očekujem da ne moraju svaku promjenu da nam donesu oni u bijelim mantilima, valjda i mi nešto osjećamo, valjda i mi imamo neku potrebu za nečim boljim i drugačijim a ne samo kad nam naredne. Treba na koncu i narediti ako mi u sebi ne pronalazimo to, ali ja bih bila mnogo srećnija da to bude naša istinska potreba, da u sebi pronađemo tu širinu i da se tako osjećamo. Čovjek nije rođen da bude sam nego da bude sa drugačijima i sa drugošću i to je prosto tako.

Olja: Očekujem da mi samo dozvole da živim normalno, ništa posebno ne tražim i ništa ekstra, da živim od svog rada, onoliko koliko radim da toliko zaradim, da ne zavisim od roditelja. Pošto volim mnogo da maštam, ja mnogo i očekujem od budućnosti, a da li će se to ostvariti ne vjerujem. Moje je da se nadam, ja ne odustajem. Ako je čovjek nezaposlen ne može da ode ni na more, ni na zimovanje, a ne može se ni sa društvom malo više izaći. Ja nijesam osoba koja bi dozvolila da meni neko nešto plati, jer tako nikada nijesam radila bez obzira je li to moja rođaka, sestra, prijateljica. Ja sam odavno izgubila nadu u narod, čini mi se da generacije koje dolaze su još gore jer je takav sistem vrijednosti u kojem se podižu.

Snežana: Očekujem zdravlje svojoj porodici i da djecu izvedem na put onako kako ja smatram da treba i da je ispravno. Nadam se takođe, da ću jednog dana dobiti posao, jer znam da ću završiti fakultet, jer sam tip koji kada nešto počne to i završi. Na društvenom planu sam skeptična što se i pokazuje tačnim. U zadnje vrijeme se i ja malo distanciram od nekih mojih društvenih angažmana i aktivnosti unutar partije. Na neki način, ne da gubim motivaciju, nego više kao da gubim snagu iako sam borac, pogotovu kada te stalno lome.

Komentar: Nezaposlene žene srednjih godina imaju veoma različite individualne strategije u zavisnosti od toga da li su u braku i kakvi su im porodični uslovi. One su izložene različitim tipovima diskriminacije, među kojima dominiraju diskriminacija po polu i starosti, kada je riječ o eventualnom novom zapošljavanju. Osnovnu podršku, kao i nezaposleni muškarci, nalaze u porodici. One koje su udate podršku dobijaju od svojih muževa, pa i svekrva, protivno uobičajenim mišljenjima. Nezaposlene žene, za razliku od nezaposlenih muškaraca istih godina, se mnogo više oslanjaju i na svoje žensko društvo. Drugarice su često veoma solidarne i međusobno se pomažu. Takođe, neke nezaposlene žene svoje vrijeme koriste i za politički angažman i za angažman u nevladinim organizacijama. Njihov pogled na budućnost nije naročito optimističan, čak znatno manje nego kada je riječ o nezaposlenim muškarcima, vjerovatno zato što razmišljaju i o sporosti promjena koje se odnose na transformaciju rodних režima. Ove žene su izuzetno osviještene o novim gubicima žena u uslovima tranzicije i pojačanoj diskriminaciji.

13.12. Nezaposlene mlade žene (do 30 godina starosti – Podgorica)

Učesnice fokus grupe su bile:

- **Milica**, stara 25 godina, neudata, viša stručna sprema – nastavnica predškolskog vaspitanja, nezaposlena;
- **Milana**, stara 21 godinu, neudata, srednja stručna sprema – turistički smjer, nezaposlena;
- **Veselinka**, stara 24 godine, neudata srednja stručna sprema – tehničarka usluživanja;

- **Milena**, starosti između 25 i 30 godina, neudata, po obrazovanju diplomirana pravica.

OD ČEGA ŽIVE, KAKO SE IZRŽAVAJU?

Milica: *Živim sa roditeljima, oni me izdržavaju. Otac radi, pored toga rade sestra i brat tako da se zajednički dopunjavamo. Jedno vrijeme ja sam sama sebe izdržavala.*

Milana: *Dijete sam razvedenih roditelja. Otac ne radi. Majka radi kao i brat i sestra i živim sa njima.*

Veselinka: *Ja živim sa roditeljima, bratom i sestrom. Majka radi, tata ne radi. Rade mi i brat i sestra i oni me izdržavaju.*

Milenu izdržavaju roditelji, živi sa njima.

Na pitanje KO IM PRUŽA NAJVEĆU PODRŠKU I KO IH POMAŽE, učesnice su odgovorile različito, **Veselinka** je odgovorila da je majka najviše podržava i da joj je ona sve u životu, da joj život ima smisla upravo zbog nje, **Milana** je odgovorila da joj je sestra najveća podrška, a **Milica** da su joj podrška svi zajedno, cijela porodica. Njena porodica je velika, ima udate sestre i svi se međusobno pomažu. **Milenu** najveću podršku daje majka i savjetuje je kod rješavanja problema.

DA LI OČEKUJU DA ĆE SE ZAPOSлити? KADA? KAKO?

Milica: *Očekujem vrlo brzo, nadam se da ću se do septembra najkasnije zaposliti preko konkursa u državnom vrtiću. Kasnije moram polagati državni ispit, ali prvo moram odraditi pripravnički staž.*

Milana se nada da će se zaposliti uskoro i kaže da traži posao. Ona je turistički kadar. Na pitanje ko bi joj mogao pomoći da nađe posao, Milana je slegla ramenima. Nemam utisak da Milana traži posao.

Veselinka se takođe nada da će se do septembra zaposliti i to preko Biroa za zapošljavanje. Redovno se javlja na Biro. Mogla je raditi sezonski na primorju ali joj se nije odvajalo od kuće, kaže da je mnogo vezana za porodicu. Biro joj je našao taj sezonski posao. Pošto je Veselinka po zanimanju tehničar usluživanja, odnosno konobar sa završena četiri razreda srednje škole, pitala sam je da je pozove neki hotel van Podgorice da dođe i radi da li bi prihvatila, odgovorila je da ne bi. Nada se da će biti neki posao u njenom gradu.

Milena je odradila pripravnički staž u sudu. Očekuje da će se brzo zaposliti jer ima visoko obrazovanje i odrađen pripravnički staž. Prati i informiše se putem oglasa o raspisanim radnim mjestima ili kod svojih prijatelja.

ŠTA IM JE NAJVEĆI PROBLEM U ŽIVOTU?

Milica: *Nemam nekih velikih problema u životu. Eto mogu da navedem te finansije kao problem, ali s obzirom na širinu naše porodice, ima nas dosta pa se*

dopunjavamo. S obzirom na situaciju solidno živimo.

Milani je najveći problem nedostatak finansija, **Veselinki** takođe jer samo njena majka ima osiguranje. Brat i sestra joj rade ali nijesu osigurani, rade na određeno i sve im je jako nesigurno. **Mileni** je najveći problem da nađe dobar posao koji će je ispunjavati i u kojem će moći da pokaže svoje sposobnosti.

ŠTA MISLE O BRAKU? DA LI SU UDATE?

Nijedna učesnica nije udata.

Milica: Za mene je brak institucija, s obzirom da su moji roditelji 31-dnu godinu u braku i kroz njihov primjer tako gledam na brak. Još uvijek ne razmišljam o udaji zbog toga što mislim da nijesam spremna. Čuvam svoje sestriće i kroz to iskustvo mislim da još nijesam spremna. Želim da budem još uvijek slobodna.

Milana: Iz roditeljskog iskustva nemam lijepo mišljenje o braku i moje iskustvo je potpuno drugačije od Milicinog. Ta zajednica mora biti složna i pozitivna, ali se ne nadam da će se to meni desiti. Jednostavno, nijesam potpuno izgubila vjeru, samo ne znam šta će se desiti.

Veselinka: Ja bih voljela da imam brak kao što moji roditelji imaju. Oni su 25 godina u braku i sve je super, to je brak za primjer. Ne razmišljam o udaji, jer su se neke moje drugarice udale i vidim kako je njima. Njima nije lijepo u braku, moraju da mole muža da izađu u grad sa drugaricama. Primjećujem da su strašno muževi na njihov ljubomorni, imam osjećaj da ne smiju ispred kuće da izađu. Ima i dosta svađe, ostanu u drugom stanju pa nemaju gdje sa djetetom, tako da imam osjećaj da ih vežu djeca i da ostaju u braku zbog djece. Lično znam mnoge koje su ostale zbog djece u braku. Moja drugarica koja se udala sa 16 godina, ima sina u drugi razred osnovne, muž joj nije dao da pođe kod roditelja i već je razvedena.

Milena ima pozitivno mišljenje o braku. Trenutno ne razmišlja o njemu jer bi više voljela da prvo nađe posao, pa tek onda da razmišlja o braku.

ŠTA MISLE KAKAV JE POLOŽAJ ŽENA U CRNOJ GORI DANAS?

Milica: Ja mislim da su one i dalje potcjenjivane. Koliko god mi probale da se izborimo negdje, uvijek se neko pokrene ko će nas ometati u tome. Koliko god ljudi govorili da smo „pola pola“, ja u to ne vjerujem. Mnogo manje ima žena na svim pozicijama. Čujem da ima mnogo nasilja u porodici. Teže dolazimo do posla iskreno zbog toga što treba veza. Na koji god posao sam se ja prijavila i dolazila da ga tražim, dolazile su cure koje izgledaju ekstra građeno, koje su preslatke, bez obzira na njihovo iskustvo koje sigurno nemaju. Ja sam bucka ali nemam samo problema zbog toga. I ove gazdarice kod kojim sam radila, ispočetka nijesu bile baš zadovoljne mojim izgledom. Naravno, kasnije kada su vidjele kako radim postalo je sve drugačije. Ja stojim iza toga da izgled ne prodaje robu gdje god se radilo, ali ako je nekome bitan izgled ja ću se truditi da negdje drugdje nađem posao.

Veselinka: Mislim da su žene zapostavljene, imam osjećaj da se nigdje ne može čuti: ona je direktorica, ona je dobra kuvarica, nego ona je dobar konobar, ona

je dobar kuvar. Kad se kaže kod nas konobarica, potcjenjuje se ta profesija, odnosno to zanimanje. Ili, što kaže Milica, ako si malo punija imaš više problema. Znam djevojku koja je stjuardesa, malo je punija i makli su je zbog toga, rekli su joj da im ne odgovara, a baš je slatka. Ako neku vezu ne nađe, teško će je vratiti na posao.

Milena misli da je položaj žena u Crnoj Gori zadovoljavajući.

Na pitanje **DA LI SU ZADOVOLJNE SVOJIM BRAČNIM I PORODIČNIM ŽIVOTOM**, sve učesnice su odgovorile da su svojim porodičnim životim zadovoljne, da imaju od svojih porodica potrebnu podršku i pomoć, da se razumiju i zajednički bore da prevladaju prepreke ili neki materijalni nedostatak.

DA LI IMAJU SVOJE "ŽENSKO DRUŠTVO"? KAKO SE DRUŽE I DA LI SE MEĐUSOBNO POMAŽU SA DRUGIM ŽENAMA?

Milica: Imam i moje društvo je prilično veliko. Družimo se vrlo često, ako ne svakog dana, onda najmanje 4 – 5 puta nedjeljno, zavisi od vremena i obaveza. Idemo jedna kod druge na kafu, idemo zajedno na džoging, u šetnju, idemo zajedno na primorje, na sjever. Nmaravno, pomažemo se u svemu, zavisi kojoj kakva pomoć treba. Imam i udatih i neudatih drugarica, i iz osnovne i srednje škole, ali i sa fakulteta i sa nekadašnjih poslova.

Milana: Moje drugarice su pretežno upisale fakultet pa se možemo rijetko družiti. Čujemo se s vremena na vrijeme, a družim se uglavnom sa sestrom. Pođem kod neke rođake, rijetko izlazim.

Veselinka: Moje drugarice su većinom udate, ili ja idem kod njih ili one dođu kod mene. Izademo kad nam dozvole njihovi muževi, a to je rijetko. Mada ja imam i puno drugova i sa njima izlazim.

Milena kaže da se svakodnevno druži i da ima puno prijatelja i muških i ženskih. Često izlaze, razmjenjuju mišljenja i informacije.

ŠTA OČEKUJU OD BUDUĆNOSTI?

Milica: Očekujem da ću se zaposliti i da ću raditi taj posao koji stvarno volim jer djecu obožavam. Možda se i udam, za sada to ne očekujem. Imam podršku od mojih i to mi je najbitnije. I zdravlje, to mi je dovoljno.

Milana očekuje da se zaposli.

Veselinka: Očekujem da se zaposlim i da će biti malo bolje vrijeme. Ne moram da radim samo u svojoj struci. Jedno vrijeme sam čuvala dvije djevojčice. Neko je znao da mi kaže kako mogu to da radim, ali ja stvarno volim djecu i taj posao je mnogo cijenjen negdje drugdje nego ovdje.

Milena je optimista što se tiče očekivanja od budućeg perioda života i očekuje sve najbolje.

Komentar: Mlade nezaposlene žene žive sa roditeljma i izdržavaju se od porodičnih prihoda, doprinoseći mu povremeno svojim radnim

angažovanjem. Porodična solidarnost predstavlja osnov njihovog preživljavanja i omogućuje im sigurnost, pa čak i mogućnost da biraju poslove koje će raditi. Za razliku od samohranih majki koje uglavnom moraju da prihvate bilo kakav posao, nezaposlene mlade žene imaju veću kontrolu nad sopstvenim životom i veću mogućnost izbora. Sve se nadaju da će se uskoro zaposliti, saraduju sa Zavodom za zapošljavanje i očekuju njegovu pomoć u posredovanju da dođu do posla. Mlade nezaposlene žene su svjesne diskriminacije na osnovu izgleda i starosti, kao i seksualnih ucjena koje često idu zajedno sa intervjuisanjem za posao. Žene iz ove fokus grupe žele da prvo nađu posao, pa tek onda da sklope brak. Imaju relativno jake mreže podrške među drugaricama, a i dosta slobodnog vremena da ove odnose održavaju. Čini se da žive u nekoj vrsti „produžene mladosti“, dobro zaštićene u porodičnom okruženju, naravno ukoliko se radi o funkcionalnim roditeljskim porodicama. Ispitance su senzibilisane za problem rodne ravnopravnosti i imaju kritičke opservacije o položaju žena. Od budućnosti očekuju sve najbolje, očekuju da će se zaposliti i relativno su realne u svojim željama za budućnost koju prije svega vezuju za porodicu.

14. ZAKLJUČCI

Rodni režimi u Crnoj Gori prolaze kroz intenzivnu transformaciju zbog složenog spleta odnosa koji obuhvataju tranziciju, demokratizaciju, uspostavljanje tržišne ekonomije, transformaciju ka postkonfliktnom društvu, (poslije ratova) i raspada bivše Jugoslavije, i približavanje Evropi. Svi ovi procesi ubrzavaju procese transformacije, ali oni ne djeluju u istom pravcu. Različiti segmenti društva su izloženi različitim uticajima i imaju različite strategije transformacije.

Istraživanje je u cjelini potvrdilo početnu hipotezu da se višestruki rodni režimi u Crnoj Gori strukturiraju pod uticajem nasljeđa s jedne strane (socijalističko nasleđe egalitarizma i nasleđe tradicionalnih patrijarhalnih vrijednosti), i tranzicijskih promena, s druge strane (demokratizacija, uvođenje tržišta, privatizacija, jačanje NVO-a, naročito ženskih NVO-a, intenzivna promjena medija, uvođenje tržišta).

Pri tome, dva procesa dominiraju: proces jačanja porodičnih odnosa i primarnih grupa, s jedne strane, i s druge strane, proces individualizacije. Prvi proces je povezan sa onim segmentima društva koji već funkcionišu dominantno kroz porodicu, a to su pre svega žene i muškarci srednje i starije generacije. Individualizacija, međutim, sve više zahvata mlađe ljude. Porodica jača ne samo zato što jačaju patrijarhalne vrijednosti, već zato što obezbjeđuje ključne resurse za preživljavanje. Kod svih «gubitnika» i «gubitnica» porodica je osnovni izvor podrške i preživljavanja. Gubitništvo kod muškaraca je pijre svega povezano sa položajem na tržištu rada, a kod žena sa negativnom kombinacijom između odnosa u porodici (npr. samohrane majke) i položajem na tržištu. Žene su vulnerabilnije upravo zbog veće vezanosti za porodicu, i naročito za djecu.

Rodni režimi se, dakle, transformišu u dva dominantna modela: 1. porodično orijentisan model, 2. individualistički model. Unutar oba ova modela smanjuju se rodne razlike, ali se povećavaju razlike između ta dva modela. Porodični model pojačava međuzavisnost žena i muškaraca i omogućuje da se uspostavi bolja ravnoteža među rodovima, upravo zbog te zavisnosti. Istovremeno, i u ovom modelu je vidljiva promjena stavova, pa i ponašanja u prilog uspostavljanja veće ravnopravnosti.

Individualistički model je karakterističan za mlađu populaciju, naročito žena. On podrazumijeva nespremnost da se ulazi u brak i stvara porodica koja ne omogućuje jednakost i relativno visok kvalitet odnosa. Mladi muškarci su, međutim, još više skloni patrijarhalnim porodicama, i podrazumevaju svoju finansijsku dominaciju i odgovornost. Ipak, može se pretpostaviti da će doći do neke vrste novog «rodnog ugovora» koji će ići u pravcu egalitarizma, utoliko prije što mlade žene podrazumijevaju svoju finansijsku nezavisnost.

Tržište, dakle, djeluje dvojako: pojačava retradicionalizaciju i repatrijarhalizaciju u modelu koji je porodično orijentisan, a pojačava rodnu jednakost (po modelu «muške karijere» i visoke kompetitivnosti) unutar modela koji je individualistički.

Diferenciranje oba modela, kao i unutar njih, odvija se po sljedećim osama: starost, obrazovanje, mjesto stanovanja, region. Starost i obrazovanje su značajnije ose diferencijacije od mjesta stanovanja i regiona. Obrazovanje se pokazuje kao ključna osa diferencijacije među ženama. Veoma često su razlike između žena i muškaraca manje od razlika između obrazovnih kategorija.

Stabilizacija jednog dominantnog rodno-režima koji će u sebe inkorporirati viši stepen rodne jednakosti, a istovremeno zadržati visoku sklonost ka porodičnom životu, uspostaviće se sa stabilizacijom društvene, ekonomske i političke situacije u Crnoj Gori i zavisice od prihvatanja tzv. evropskih vrijednosti. Stabilizacija tog modela će zavisiti i od konkretnih državnih mjera usmjerenih na postizanje balansa između rada i života (work-life balance), kao i rasta kvaliteta i dostupnosti usluga namijenjenih porodici.

Najveće faktičke rodne nejednakosti u privatnoj sferi su povezane sa nejednakostima u obavljanju domaćeg rada, odnosno, eksploataciji ženskih resursa u privatnoj sferi. Između porodičnog angažmana žena i njihovog položaja na tržištu rada postoji direktna negativna veza i roditeljstvo se u pogledu rada veoma sporo transformiše. Muškarci i žene više dijele one aktivnosti u roditeljstvu koje zapravo i nijesu rad, a koje obuhvataju igru, komunikaciju i sl.

Vrijednosni stavovi vezani za rodnu ravnopravnost odražavaju «tranziciju» vrijednosti, odnosno predstavljaju kombinaciju tradicionalnih i modernih vrijednosti i variraju s obzirom na druge društvene varijable. Najviše izražene razlike u stavovima su one koje se odnose na ocjene položaja žena i muškaraca, a mnogo manje one koje se odnose na bilo koji aspekt realnih razlika i stavova o drugim pitanjima.

I žene i muškarci su gubitnici, ali na različite načine. Tranzicija duboko destabilizuje rodni identitet muškaraca, a istovremeno povećava trošenje ženskih resursa. Međutim, u mlađim generacijama može se očekivati smanjivanje rodni razlika, jer žene pokazuju i veću samosvijest i više izražen kritički stav.

15. PREPORUKE ZA RODNE POLITIKE

Na osnovu ovog istraživanja moguće je preporučiti sledeće:

- Potrebno je jačanje zaštitne uloge države u slučaju posebno vulnerabilnih žena, kao što su samohrane majke i žene na selu.
- Potrebno je intenzivno širenje edukativnih sadržaja o rodnoj jednakosti na svim nivoima obrazovanja.
- Potrebno je omogućiti i ženama i muškarcima dodatne obuke, jer postoje i potreba i interesovanje.
- Potrebno je pojačanje medijske kampanje u prilog rodne jednakosti, pri čemu je važno imati rodno senzitivnan pristup.
- Potrebno je pojačati bobu protiv diskriminacije prilikom zapošljavanja koja se zasniva na rodu, starosti i izgledu.
- Potrebno je jačanje rodni mehanizama, ženskih nevladinih organizacija, ekspertnosti i znanja iz oblasti rodni studija, kako bi ojačali društveni kapaciteti za sprovođenje politika jednakosti.
- Potrebno je otvarati dijalog o »novom rodnom ugovoru« između žena i muškaraca mlađih generacija, u medijima, NVO-ima i u obrazovnim ustanovama, kako bi se omogućila bolja i konstruktivna razmjena u ključu rodne jednakosti.
- Potrebno je učiniti vidljivim primere »dobre prakse« i u privatnoj i u javnoj sferi, kad je reč o rodnoj jednakosti.
- Potrebno je stvoriti povoljne uslove za započinjanje biznisa, jer i medju nezaposlenim ženama i medju nezaposlenim muškarcima postoji veoma izražena sklonost u ovom pravcu.
- Potrebno je podsticanje sektora usluga kako bi se omogućila pomoć porodicama, naročito porodicama sa djecom.
- Potrebno je razmotriti različite mogućnosti za podsticanje ženskog preduzetništva i preduzetništva uopšte, naročito u slučajevima gubitka posla.
- Potrebno je podsticati NVO sektor na izradi programa koji bi podsticali saradnju i solidarnost među ženama i time jačali njihovu kolektivnu i individualnu pregovaračku moć.

Ove preporuke proizilaze direktno iz nekih nalaza istraživanja i ne isključuju čitav niz drugih konkretnih preporuka koje se mogu izgrađivati na postojećem istraživačkom materijalu. Takođe, ovdje nijesu pomenute one preporuke koje su dobro poznate, a koje su već obuhvaćene Planom aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori i ostalim državnim dokumentima i strategijima, kao i planovima akcija rodni mehanizama.

16 . S U M M A R Y

Gender Barometer in Montenegro

Social status and quality of life of women and men in Montenegro, 2007

Table of Contents

Preface

Acknowledgments

1. Theoretical framework of the research
2. Methodological notes
3. Description of the Sample
4. Work and Employment
5. Property
6. Marriage and partnership
7. Parenthood
8. Health
9. Social Networks
10. Social and Political Engagement
11. Social stratification and quality of life
12. Gender differences and similarities in attitudes
13. Winners and Losers of Transition
14. Conclusions
15. Recommendations for gender public policies
16. Summary
17. Bibliography

Theoretical research framework

This research is conducted from the perspective of gender and development, with the clear focus on everyday life. This means that special attention has been given to the economic background of everyday life, to the organizational aspects of the everyday life, and institutional surrounding of everyday life. Also, different gender dimensions of daily practices, beliefs and traditional customs which still influence daily perceptions and behaviors have been examined. Contrary to many existing surveys on women in countries in transition the major focus, however, was not on attitudes, but on practices and on social structures which govern these practices. This research is building on a large body of existing research findings and generalizations related to gender in transitional countries (Einhorn, 1993, Blagojevic, 1995, 1997, 1998, 2004; Gail, Kligman, 2000, Milic, 1995). The starting assumption was that gender differences get disclosed on the level of everyday life, and that they structure the dailyness of both women and men in different

ways. This research has emphasized the perspective on transition to democracy and market economy, from bottom up, from the perspective of individuals and families who cope to survive and manage complex societal change. «Transition» is mediated by everyday life, and it is manifested in daily routines, obligations, expectations, roles that individuals play. Transition is inevitably changing gender regimes, but not in a linear and simplified manner. Gains and losses of transition are structured along gender lines, and development policies are not gender neutral.

Huge body of literature related to gender in transitional countries is showing that women were the losers mostly because of the increase of unemployment, the process of re-traditionalisation of the social values, increase of violence and implosion of the social welfare institutions as a process of structural adjustment. At the same time they took over important roles of becoming equal or sole breadwinners in addition to their traditional caregiving roles for the family. At the same time, men were, in research terms, becoming «blind field», unknown and detested territory. International feminist solidarity was very much in favor of neglecting or marginalizing men as a legitimate research subject, thus leaving the new emerging gender dynamic out of sight. Only after it become too obvious that there is a high price of transition which men are paying, as well, mostly in terms of high and increasing mortality rates (in the 90-so), men started to become legitimate research subject.

However, this Gender Barometer research, was designed not only to disclose women's and men's differences and/or similarities, as much to disclose changing gender contract which is taking place due to several macro-societal processes: 1. transition, 2. Europanisation, 3. globalization. These processes are interrelated and closely linked and they are all manifested and carried out through everyday lived and gendered realities. Clearly, research is based on GAD approach (gender and development) and not on WiD approach (women in development). The major concept used in the research to describe the interconnectedness between genders is «gender regime», which referees to interconnectedness of maleness and femaleness, of concrete women and men as individuals and social groups, interconnectedness of their statuses, representations and roles. Gender regimes are seen as conditioned by larger socio-economic and cultural structures which are historically changeable.

Objectives

Research had several parallel objectives::

- Descriptive objective: to offer insights into the major aspects of gender inequalities in social positioning of women and men in Montenegro at the level of their everyday lives.

- Cognitive objective: to contribute to deeper understanding of complex set of casual factors which condition gender regimes in Montenegro.
- Policy objectives: research was designed to help formulation of the adequate and well contextualized gender public policies (National plan of action, Millennium Goals, PRSP, CEDAW etc.).
- Activist objective: to encourage women's NGOs to use the research results for more grounded advocacy and lobbying fro women's rights.
- Educational objective: to enable distribution of knowledge and education of different gender stakeholders (state administration, NGOs, educators, decision-makers...)

Hypotheses

Major hypothesis framing this research is the following:

Multiple gender regimes in Montenegro are getting structured under the influence of legacies on one hand (socialist legacy of egalitarianism and legacy of traditional patriarchal values) and on the other hand under the influence of intense changes (democratization, strengthening of NGOs, especially women's NGOs, intense change of media, introduction of market economy). Besides, more specific hypotheses have been defined as following: Gender regimes are being transformed into two dominant models: 1. family oriented model and 2. individualistic model. In both of those models gender differences are decreasing, but the differences between two models as such are increasing. Influence of the market economy is twofold and ambivalent: on one hand it strengthens re-traditionalisation and re-patriarchalisation due to higher unemployment of women, and on the other hand, gender equality has been straghtened, but within the masculine career model, which encourages competition and threatens work-life balance. Differentiation between those two models, as well as within them, is according to axes of age, education, rural-urban affiliation, region. However, as elsewhere in the region of the Balkans, the most relevant differences are those connected to age and education.

It could be expected that in the future there will be stabilization of one dominant gender regime which will incorporate higher level of gender equality, while at the same time keep the high inclination towards family life. The stabilization of this model will depend on overall societal and economic stabilization, and acceptance of European values, which are speeding up the process of modernization in the domain of gender equality. Stabilization of that new gender regime will also depend largely on concrete state measures related to support of gender equality, as well as on a concrete support to family through the set of available and high quality services.

Methodology

Research is based on both quantitative and qualitative methodology.

Survey on representative sample of women and men (20-50 age) was conducted during May 2007 and included 995 respondents.

Qualitative methodology was applied by focus groups, which were organized to cover major «winners» and «losers» of transition. There were 12 focus groups. Focus groups were conducted during summer 2007.

Questionnaire for the survey had 132 questions and covered the following research fields:

- Demographic characteristics
- Characteristics of the households
- Work and Employment
- Marriage and/or partnership
- Parenthood
- Health
- Community, networks, social environment
- Quality of life

Conclusions

Since there is abundance of concrete research findings, here only the major conclusions will be exhibit. Generalizations are based on the research results.

Major hypothesis have been confirmed related to the process of transformation of gender regimes in contemporary Montenegro. However, what this research clearly demonstrated is the relevance of family in survival economy, and multiple individual strategies applied to maximize otherwise limited resources. The complex process of gender negotiation is taking place in contemporary Montenegro, in public and in private. In all groups of «losers» of the transition, family is the major survival precondition, which becomes very obvious in the case of single mothers which represent the case of the lack of family support. Family plays different roles in circles of «losers» and «winners». However, for both, it is still very viable choice. Individualization is clearly connected to the «winners», those who are younger, urban and more educated. They also, especially women, show more readiness to negotiate gender equality in their future families in a way which will be more satisfactory for women.

While it was generally believed that straghtening of traditional and patriarchal values is the major cause of worsening position of women in transitional countries,

this research clearly demonstrated that exclusion from the labor market is the major force behind re-traditionalisation. Women are been pushed back to families in the absence of employment.

Women's situation is more complex then men's even in the same conditions of unemployment. While »loser« position in transition for men is clearly connected to their employment and labor market conditions, women's »loser« situation is more complex since it is equally dependents on negative family/household characteristics as well as on individual position on the labor market. Women are more vulnerable, not because their individual resourcefulness is lower then men's, but because of their still traditional connection to families and interrelated perceived »responsibility«. This is very visible in the case of single mothers, who are at the bottom of the losers hierarchy, paying the highest price for the collapse of supportive institutonal set up, as well marginalisation due to traditional values. On the other hand, very unfavorable life conditions for rural women are, again, the result of the several negative conditions, in addition to gender hierarchy which is still very pronounced in the rural areas. But the overall unfavorable position of rural areas is only increasing the problems of rural women, based on gender hierarchy.

The important conclusion of this research is that within both models of gender regime: 1. family oriented model, and 2. individualistic model, gender differences are decreasing and negotiation in favor of more gender equality is taking place. Family model is also enhancing dependency of women and men, but in terms of more symmetrical balance and exchange. In both models it is evident that change of attitudes towards more modern and more egalitarian attitudes is taking place. However, as it is already known from similar researches in the region of the Balkan, change of attitudes is usually the easiest, while other changes engaging power redistribution in favor of women, are much more difficult to achieve, since they are also more dependent on deep structural changes on macro socio-economic level.

Individualistic model is very characteristic for the population of young educated women. Young women are oriented towards their own professional and personal gains and they are not ready to engage in traditional relationships. Young men, however, are divided into two groups. The first one consists of those who still expect traditional relationships, where they will play the role of the major breadwinner and who are burdened with the sense of responsibility to be «worthy» to have a family. This group have attitudes which are in line with the construct of hegemonic masculinity characteristic for the neo-liberal jungle of transition, dominating in media, for example. The other group is believing in truly egalitarian partnership between women and men. However, regardless of their personal preferences, both young men and women are faced with increasingly demanding professional settings which put strains on their family and personal lives. In any case, **new gender contract**, more egalitarian one, between women and men

is emerging, and the promoters are educated young professionals who are also eager to «modernize» Montenegro, and introduce «European values».

So, ultimately the influence of market economy upon gender relations is two fold: on one hand it strengthens re-traditionalisation and re-patriarchalisation, while on the other hand, it also encourages gender equality, according to the masculine career model and high competitiveness. At the moment there is very limited space for work-life balance both for women and men, since the transitional conditions impose severe limitations.

The most relevant factual inequalities between women and men are those related to care giving and household work, in fact with the exploitation of women's resources in the private domain. Even employment of women does not change much traditional division of labor within family. Parenthood is transforming, but men and women share much more equally those activities which are pleasurable (like playing with the kids), or those which relate to communication, then those which are explicitly physical work (cleaning, feeding, washing).

Attitudes related to the values are reflecting combination of traditional and modern values. However, in most of the cases expressed differences between women and men are rather small, except in the case of evaluation of the position of women and men. Interestingly, women see the worsening of their position much more than is the case with men. This suggests that much more negotiation and communication is needed to deconstruct male privileges which are long lasting and transcending historical changes.

So, it could be concluded, on the basis of the research findings, that both women and men are in majority of cases «losers» of the transition. This is in line with the fact that transition is encouraging high level of social inequalities. However, both women and men are losers in different way. Transition is deeply destabilizing traditional gender roles of men, while at the same time increasingly exhausting women's resources for the survival economy. Transition, also, affects different generations differently. So, it could be expected that the general trend of decreasing gender inequalities will strongly continue in younger generations. This will open the door to the new gender contract.

Recommendations

Based on the research the following recommendations could be made:

- Strengthen the protection of vulnerable women, especially single mothers and rural women.
- Intensify education and information related to gender equality at all levels of education.

- Invest into the life-long learning for both women and men, since there are evident interests and high motivation.
- Intensify media campaign in favor of gender equality and advocate gender sensitive approach in media.
- Strengthen policies in favor of anti-discrimination in employment and promotion.
- Strengthen gender mechanism, women's NGOs and expertise in the field of gender studies, to create adequate capacity for carrying out the policies of gender equality.
- Open a dialogue about »new gender contract« with different stakeholders, in different spheres of social life, to enable constructive exchange in the domain of gender equality.
- Make visible the examples of good practices in both private and public sphere, when it comes to gender equality.
- Create favorable conditions for entrepreneurship, since both unemployed women and men have high inclination towards self-employment.
- Support service sector which will enable adequate help to the families with children.
- Encourage NGO sector to support programs and projects which will support cooperation and solidarity between women and thus increase their individual and collective negotiation capacity.

These recommendations directly stem from the research results, but much more could be deduced with additional analysis, related to the specific groups of women. Also, it should be noted that, to prevent duplication, this set of recommendations is largely different from the one which already exist in Action Plan for the Achievement of Gender Equality in Montenegro.

Bibliografija

- Benokraitis, Nijole V., *Subtle Sexism: Current Practice and Prospects for Change*, London: Sage Publications, 1997
- Berquist Christina et al. (eds.) *Equal Democracies? Gender and Politics in the Nordic Countries*, Oslo: Scandinavian University Press, Oslo, 1999
- Blagojević, Marina, *Žene izvan kruga: profesija i porodica*, Beograd: ISIFF, 1991
- Blagojević, Marina, *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija 90-ih*, Beograd: ISIFF, 1997
- Blagojević, Marina, 'Svakodnevnica iz ženske perspektive: Samožrtvovanje i beg u privatnost', in Bolčić S. (ed.), *Društvene promene i svakodnevnica: Srbija početkom 90-ih*, Beograd: ISIFF, 1995, pp. 181- 209.
- Blagojević, Marina, 'Gender and Survival: Serbia in the 1990's', : *Construction/Reconstruction: Women, Family, Politics in Central Europe, 1945-1998* (Eds. by Peto A. and Rasky B.), Budapest: OSI Network Women's Program, New York/Budapest, Budapest: CEU The Program on Gender and Culture, Budapest: Osterreichisches Ost- und Sudostteuropa-Institut, Aubenstell, 1999, pp. 187-214.
- Blagojević, Marina, (ed.) *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Beograd: AŽIN, 2000 i 2004 (I i II tom)
- Blagojević, Marina, 'Diskriminacija: neplaćeno, potplaćeno i podcjenjeno' Blagojević, Marina (ed.), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Beograd: AŽIN, 2000, pp. 477-494.
- Blagojević, Marina, 'Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000, Urođnjavanje cene haosa', in *Srbija krajem milenijuma, razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2002, pp. 283-314
- Blagojević, Marina *Položaj žena u zemljama Balkana: komparativni pregled*, Banja Luka, Sarajevo: Gender Centar RS and Gender Centar FBiH, 2004, 294 strane
- Blagojević, Marina, *Rodni Barometar u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo i Banja Luka: Gender Centri, 2004
- Blagojević, Marina, *Rodni barometar u Srbiji 2006: društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca* <http://www.awin.org.yu/images/pdf/RodniBarometar.pdf>
- Bourque, Susan C., and Warren, Kay B., 'Access Is Not Enough: Gender Perspectives on Technology and Education' Irene Tinker (ed.), *Persistent Inequalities: Women and World Development*, Oxford: Oxford University Press, New York, 1990, pp.83-100.
- Bradley, H., *Gender and Power in the Workplace*, London: MacMillan Press, 1999
- Daskalova, Krasimira, 'Women's Problems, Women's Discourses in Bulgaria', in *Reproducing Gender: Politics, Public and Every Day life after Socialism*, (ed.), Susan Gail, and Gail Kligman, Princeton: University Press Princeton, 2000
- Davis, Tine and Francien Driel (eds.) *The Gender Question in Globalization: Changing Perspectives and Practices*, Aldershot/Burlington: Ashgate, 2005
- Despot, Blaženka, *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, Zagreb: Cekade, 1987
- Drakulić, Slavenka, *Balkan Express*, London: Hutchinson, 1993
- Einhorn, B., 'Right or Duty? Women and the Economy', in *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*, London, New York: Verso, 1993, pp.113-148.
- Erich, Vera, *Family in Transition*, Princeton: Princeton University Press, New Jersey, 1966
- Fagenson, Ellen A., (ed.) *Women in Management: Trends, issues and Challenges in Managerial Diversity*, Sage Publications, Newbury Park and London, 1993
- Folbre, Nancy., *Who Pays For the Kids: Gender and the Structures of Constraint*, London, New York: Routledge, 1994
- Gal, Susan. and Gail Kligman (eds.), *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life*

after Socialism, New Jersey: University Press Princeton, 2000

Gal, Susan. and Gail Kligman, *The politics of gender after socialism. A comparative-historical essay*. Princeton: Princeton University Press, 2000.

Gill, Kirkup, and Laurie Smith Keller (eds.) *Inventing Women: Science, Technology and Gender*, Polity Press, Cambridge, 1992

Gilmore, David, *Misogyny: The Male Malady*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2001

Graig Alan, Michael Kimmel , James Lang: *Men, Masculinities and Development: Broadening our work towards gender equality*, UNDP, May 2000

Hearn, Jeff and Keith Pringle, *European Perspectives on Men and Masculinities: National and Transnational Approaches*, New York: Palgrave Macmillan, 2006

Jovanović, Miroslav, and Slobodan Naumović, (eds.), *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Udruženje za društvenu istoriju - Ideje 4, Belgrade/Graz, 2002

Kanter, Rosabeth Moss, *Men And Women Of The Corporation*, Basic Books, New York, 1993

Karatnycky, Adrian, Alexander Motyl, and Aili Piano (eds.), *Nations in Transit 1999-2000: Civil Society, Democracy, and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States*, Freedom House, USA, 2000

Kazer, Karl., *Porodica na Balkanu: analiza jedne kulture koja nestaje*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd 2002

Kende, Ana., and Maria Nemenyi, 'Two Generations Perceptions of Femininity in Post Socialist Hungary', Peto A., and B. Rasky (eds.): *Construction, Reconstruction: Women, Family and Politics in Central Europe, 1945-1998*, OSI, CEU Press, Budapest, 1999, pp. 147-186.

Kesić, Vesna, *The status of Women and Women's Groups in Croatia*, A report written for Kvinna till Kvinna. Zagreb, August, 2002.

Kronja Ivana: Fashion, Misogyny and the Beauty Myth in the Era of Transition, in : Blagojevic Marina. (ed.): *Balkan Misoginies: Global/Regional/Local Intersections*, forthcoming

Kovacs, Katalin and Monika Varadi, 'Women's Life Trajectories and Class Formation in Hungary', Gal S. and Kligman G. (eds.), *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, Princeton, New Jersey, 2000

Lukić, Marija, i Sladjana Jovanović, *Drugo je porodica*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2001

Marody, Mira, and Anna Giza Poleszczuk, , 'Changing Images of Identity in Poland: From the Self-Sacrificing to the Self-Investing Women?' Gal Susan . and Kligman Gail. (eds.) *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, Princeton, New Jersey, 2000

Milić Anđelka: Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula: Srbija 1991-1995, u: Silvano Bolčić (priř.): *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1995

Milić, Anđelka, *Ženski pokret na rasršću milenijuma: izveštaj o empirijskom istraživanju u Srbiji i Crnoj Gori*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2002

Nacionalni Plan Akcije za postizanje rodne ravnopravnosti Crne Gore (nacrt), Kancelarija za ravnopravnost polova, Vlada Republike Crne Gore

Nikolić-Ristanović, Vesna (ed.) *Porodično nasilje u Srbiji*, Beograd:Viktimološko društvo Srbije, 2002

Nikolić-Ristanović, Vesna, (ed.) *Women, Violence and War: Wartime Victimization of Refugees in the Balkans*, Budapest: CEU Press, 2000

Nikolić-Ristanović, Vesna, *Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War*

- Affected Societies*, Dordrecht: Kluwer Academic Publisher, 2002
- Nikolić-Ristanović, Vesna, *Od žrtve do zatvorenice nasilje u porodici i kriminalitet žena*, Viktimološko društvo Srbije, Beograd: IKSJ, 2000
- Nikolic-Ristanovic, Vesna: Mediji i kreiranje rodnih identiteta: primer pornografije u postkomunistickim zemljama, in: Blagojevic M. (ed.): *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse (vol. 2)*, Beograd: AZIN, 2005
- Nikolovska, Natalija, and Dragomir Sundač, *Globalization and Economic Downfall of Countries in Transition*, Skopje: Magor, 2002
- Oakley, A., *Sex, Gender and Society*, London: Temple Smith, 1985
- Papić Žarana, and Lydia Sklevicky, (eds.), *Antropologija žene*, Beograd: Prosveta, Beograd, 1983
- Papić, Žarana., 'Women in Serbia: Post-Communism, War, and Nationalist Mutations', Sabrina P. Ramet (ed.), *Gender Politics in the Western Balkans: women and society in Yugoslavia and Yugoslav successor states*, University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 1999, pp.153-170.
- Papić, Žarana., *Sociologija i feminizam. Savremeni pokret i misao o oslobodjenju žena i njegov uticaj na sociologiju*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1989
- Papić, Žarana, *Polnost i kultura: Telo i znanje u socijalnoj antropologiji*, Beograd: BIGZ, 1997
- Peggie, Watson, 'The Rise of Masculinism in Eastern Europe' in *New Left Review*, 198, 1993
- Perović, Latinka, (ed.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, Naučni skup, Beograd: INIS, 1998
- Petrović, Jasna, *The Male Face of Trade Unions in Central and Eastern Europe: The Secret of Invisible Women*, Zagreb/Brussels ICFTU and ICFTU CEEE Women's Network, 2002,
- Philips, Ann, *Engendering Democracy*, Univeristy Park: Pennsylvania State Univeristy Press, 1991
- Reducing Poverty by Tackling Social Exclusion*, A DFID plicy paper, Department of International Development, September 2005
- Renne, Tanja., *Ana's Land: Sisterhood in Eastern Europe*, Westview Press, January 1997
- Rodenberg, Birte, and Christa Wichterich, *Empowerment. A Study of the Women's Projects Abroad*, Hamburg: Heinrich Böll Foundation, 1999
- Rodni podaci za Crnu Goru*, Nikšić: Zenska akcija, 2003
- Rosandić, Vesna Pešić, (eds.), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost. Analiza udžbenika iz osnovne škole*, Beograd: Centar za antiratnu akciju, Grupa Most, 1994
- Rueschemeyer, M., (ed.), *Women in Politics of Postcommunist Eastern Europe*, New York: Armonok, M.E.Sharpe, 1994
- Sabrina P. Ramet (ed.), *Gender Politics in the Western Balkans: women and society in Yugoslavia and Yugoslav successor states*, University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 1999
- Savage, Mike, 'Women's expertise, men's authority: organization and the contemporary middle' M.Savage, and A,Witz (eds.) *Gender Bureaucracy*, Oxford, Cambridge: Blackwell Publisher, , 1992 pp.124-154.
- Scott, Joan W., Cora Kaplan, and Debra Keates, (eds.), *Transitions, Environemnts, Translations: Feminism in International Politics*, NewYork: Routledge, 1997
- Shingjergji, Eriola, *Gender Perspective of Customary Law in Northern Albania*, MA Thesis, Budapest: CEU, 1999/2000
- Szalai, Julia, 'From Informal Labor to Paid Occupations: Marketization from bellow in Hungarian Women's Work', in Gal S. and Kligman G. (eds.), *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, Princeton, New Jersey 2000, pp. 177-200.
- 'The Future of Female Dominated Occupations', (eds.) Damian Grimshaw, and Francoise Core,

Organization for Economic Cooperation and Development, OECD, 1998
The Story Behind Numbers: Women and Employment in Eastern Europe and the Western Commonwealth of Independent States, UNIFEM, March, 2006
Toth, Olga, 'Marriage, Divorce and Fertility in Hungary Today: Tensions between Facts and Attitudes', in A. Peto, B. Rasky (eds.), *Construction, Reconstruction: Women, Family and Politics in Central Europe, 1945-1998*, OSI, Budapest: CEU Press, 1999
True, Jacqui.: Gendering post-socialist Transitions, in: Marchand M. And Runyan A.S. (eds.) *Gender and Global Restructuring*, Eds.New York:Routledge, 2000
Young Brigitte, 2000: Disciplinary Neoliberalism in the European Union and Gender Politics, *New Political Economy*, Vol.5, No1
Wajcman L., *Feminism Confronts Technology*, Cambridge, UK: Polity Press, 1993
Walby, Silvia, *Theorizing Patriarchy*, Oxford: Basil Blackwell, 1990
Watson, Peggy., The Rise of Masculinism in Eastern Europe, *New Left Review* 198, 1993
Wolf, Naomi , *The Beauty Myth*, London – NY: Vintage, 1990

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

342.722-055.1/.3(497.16) "2007" (060.55)

316.662-055.1/.3(497.16) "2007" (060.55)

БЛАГОЈЕВИЋ, Марина

Rodni barometar u Crnoj Gori : društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca - 2007. godine : (prvi izvještaj) / Marina Blagojević. - Podgorica : Kancelarija za rodnu ravnopravnost Vlade Crne Gore, 2008 (Podgorica : DPC). - 190 str. : graf. prikazi, tabele ; 20 cm

Tiraž 500. - Predgovor / Nada Drobnjak: str. 7-8. - Bibliografija: str. 187 - 190. Summary.

ISBN 978-86-85739-07-1

а) Родна равноправност - Црна Гора - 2007 - Извјештаји б) Друштвени положај - Жене - Мушкарци - Црна Гора - 2007 - Извјештаји
COBISS.CG-ID 13291536

**KANCELARIJA ZA
RODNU RAVNOPRAVNOST**

Stanka Dragojevića 2
20 000 Podgorica, Crna Gora
Tel. / Fax: +382 20 244 145; 244 149
E-mail: gender.kancelarija@mn.yu
gendervrcg@mn.yu
Web site: www.gender.vlada.cg.yu